

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 1 · MARS 2014 · PRIS 79 SEK

TEMA

VAR VI SÅ FEGA EGENTLIGEN?

Många tror att Sverige under andra världskriget var ett lydrike till Tyskland. Den svenska självständigheten underskattas.

RESPONS NR 1 2014

Relativismen har en auktoritär sida

Av Kay Glans

DEN KUNSKAPSTEORETISKA RELATIVISMEN har lanserats som en frigörelse från ett auktoritärt förnuft: det finns ingen objektiv sanning som alla måste foga sig efter utan bara en oändlig mängd perspektiv. Få – i synnerhet inte politiska aktivister – vill dock vara konsekventa relativister utan letar efter möjligheter att rangordna utsagor. (Det är ju trots allt ett viktigt inslag i politiken att man vinner debatter.) Då blir man varse att relativismen har en auktoritär sida och att förnuftet har en demokratisk.

Enligt det sedvanliga sanningsbegreppet är *vad* som sägs det viktiga och alla påståenden kan prövas av vem som helst som anför empiriskt underlag och följer det vetenskapliga regelverket. Därför kunde den indiske autodidakten Srinivasa Ramanujan (1887–1920) komma från en liten by och bli accepterad som ett geni av världens ledande matematiker. Ser man till hur vetenskap faktiskt bedrivs så vet vi att till exempel pengar, grupptillhörigheter och fusk spelar en betydande roll, men att man inte alltid lever upp till idealet är inte en anledning till att förkasta det.

Förnekar man möjligheten att objektivt pröva utsagor och ändå vill kunna säga att vissa är bättre än andra, blir det avgörande *vem* som säger något. Förr – på många håll fortfarande – var det traditionen eller världsliga och religiösa auktoriteter överst i hierarkierna som bestämde. Numera finns det en tendens att skapa omvända hierarkier – den som befinner sig på botten ser klarast. Mönsterbildande tycks den ungerske marxisten Georg Lukács ståndpunktsteori ha varit; den säger att den som är mest förtryckt och antas ha minst intresse av att bevara den rådande ordningen urskiljer samhället klarast. Till saken hör att de mest förtryckta enligt detta synsätt behöver ett politiskt avantgarde som uttolkar deras villkor och talar om för dem vad de egentligen tycker.

Mer eller mindre genomtänkta varianter av

ståndpunktsteorin har blivit allmångods i dag. Vem har egentligen rätt att uttala sig i olika frågor och vem har rätt att legitimera respektive avlegitimera debattörer? Nyligen ifrågasatte Alexandra Pascali, programledare för SR:s ”Hur mycket rasism tål Sverige?” att den borgerliga opinionsbildaren Alice Teodorescu kunde uttala sig om huruvida Sverige var rasistiskt eftersom ”du är väldigt vacker, du är väldigt välklädd, du är akademiker, du är jurist, du är vit, du är kristen, du är europé”. En liknande position företräder författaren Lidija Praizovic som anser att vit svensk medelklass inte har rätt att skildra den svenska förorten. Det är viktigt att ha respekt för människors erfarenheter, men i en politisk eller kulturell diskussion måste upplevelser kunna omsättas i argument som kan prövas. Att vara utsatt innebär inte självklart att man är insatt.

Att det handlar om att lyfta upp dem som uppfattas som stående lägst nere i hierarkin kan te sig som ett utslag av ett rättvisetänkande, en vilja att ge dem ett slags kompensation. Icke desto mindre är det auktoritärt eftersom argument inte längre gäller. Också de som anses vara privilegierade har rätt till prövning av sina argument. Politiskt tror jag att dessa försök att invertera hierarkier har en förödande effekt. Det är populärt att avfärda frågeställningar och påståenden med att de gynnar Sverigedemokraterna, men jag tror att strävan att avlegitimera majoritetsbefolkningen som diskussionsdeltagare på vissa områden verkligen gynnar SD. Och har man väl etablerat principen att vissa på grund av etnisk tillhörighet inte är relevanta i debatten, kan den självklart plockas upp och användas till exempel mot invandrare. ■

Kay Glans

Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

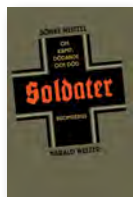
Ledare	s. 3
Noterat	s. 6
Reportage	s. 8
<i>Carlssons iscensätter det goda förlaget</i>	
Mosaik	s. 10
<i>Du sköna nya arbete</i>	
Analys	s. 12
<i>Om religiös sekterism i Mellanöstern</i>	
Debatt	s. 15
<i>Inte en näringslivshistoria</i>	

TEMA SVERIGE UNDER KRIGET

AV ALF W. JOHANSSON	s. 16
<i>Något har gått snett i den svenska synen på andra världskriget</i>	

HISTORIA

AV GUNNAR ÅSELIUS	s. 22
· <i>Soldater – Om kamp, dödande och död</i> Sönke Neitzel & Harald Welzer	
· <i>Kameraden – Die Wehrmacht von Innen</i> Felix Römer	
· <i>Stalingradprotokollen – Sovjetiska samtidsvittnen berättar om slaget</i> Jochen Hellbeck	

AV WILHELM AGRELL	s. 26
· <i>Skymning över Budapest – Historien om Raoul Wallenberg och kampen för människoliv 1944–45</i> Gellert Kovacs	

AV NILS ERIK VILLSTRAND	s. 28
· <i>Provinsen bortom havet – Estlands svenska historia 1561–1710</i> Kari och Ülle Tarkiainen	

AV LISA ÖBERG	s. 30
· <i>Det städade folkhemmet – Tyskfödda hembiträden i efterkrigstidens Sverige</i> Emma Strollo	

AV URBAN LUNDBERG	s. 31
· <i>Dagböcker 1965</i> Tage Erlander	

AV SOFIE LENE BAK	s. 33
· <i>Från sidensjalar till flyktingmottagning. Judarna i Sverige – en minoritets historia</i> Lars M Andersson & Carl Henrik Carlsson (red.)	

FILOSOFI & PSYKOLOGI

AV NILS GILJE	s. 36
· <i>Frihet, ändlighet, historicitet – Essäer om Heideggers filosofi</i> Hans Ruin	

AV JOHAN ERIKSSON	s. 40
· <i>Vara och tid</i> Martin Heidegger	

AV PETER JOSEPHSON	s. 42
· <i>Naturvetenskap och kulturvetenskap</i> Heinrich Rickert	

AV MAJA BONDESTAM	s. 44
· <i>Therese Andreas Bruce: en sällsam historia från 1800-talet – Levnadsberättelse, brev och verser med inledning och kommentarer</i> Inger Littberger Caisou-Rousseau	

UTBLICK: FRANSK IDENTITET

AV TORBJÖRN ELENSKY	s. 46
<i>Fel att enbart lyfta fram nationens och nationalismens negativa sidor</i>	

POLITIK & SAMHÄLLE

AV PETER ESAIASSON	s. 50
· <i>Kärlek, tbc och liberalism – En biografi om Sven Wedén</i> Hans Lindblad	
· <i>Gösta Bohman – Ett porträtt av en partiledare</i> Lars Tobisson	
· <i>Så blev det</i> Ola Ullsten	

TEMA I DETTA NR: SVERIGE UNDER KRIGET

”Jag sade honom att jag var övertygad om att det i Sverige sedan gammalt fanns varma sympatier för Tyskland, som vi haft så mycket gemensamt med, men han skulle ha klart för sig att några sympatier för nationalsocialismen komme det aldrig att finnas i Sverige, då detta var så definitivt emot alla våra traditionella åskådningar.”

Gösta Bagge i samtal med tysk diplomat 1941.

AV KJELL-OLOF FELDT s. 52
 · *Reinfeldteffekten – Hur Nya Moderaterna tog över makten i Sverige och skakade Socialdemokraterna i grunden*
 Aron Etzler

AV PETER SANTESSON s. 54
 · *Nyliberalismens triumf och fiasko*
 Carl Tham

AV MATS BENNER s. 56
 · *Köpt tid – Den demokratiska kapitalismens uppskjutna kris*
 Wolfgang Streeck

AV JONAS HINNFORS s. 57
 · *Demokratins tidsålder – Politiska idéer i 1900-talets Europa*
 Jan-Werner Müller

KLASSIKERN

AV CHRISTIAN ABRAHAMSSON s. 60
Politische Geographie
 av Friedrich Ratzel

KONSTARTERNA & MEDIER

AV ANNA JÖRNGÅRDEN s. 64
 · *Tourism and the Globalization of Emotions – The Intimate Economy of Tango*
 Maria Törnqvist

AV THOMAS KARLSOHN s. 66
 · *Producing the Internet – Critical Perspectives of Social Media*
 Tobias Olsson (red.)

AV ESTER POLLACK s. 68
 · *Kalabaliken på Gärdet – En tv-chefs memoarer*
 Sam Nilsson

AV STEFAN AMIRELL s. 70
 · *Citeringens praktiker – Det vetenskapliga publicerandet som teori, metod och forskningspolitik*
 Gustaf Nelhans

KORTRECENSIONER

BLANDADE KORTRECENSIONER s. 72
 · *Vita rockar och bruna skjortor Nazi-medicin och läkare på flykt*, Ulf Högberg, REC. GUNNAR BROBERG;
Tapirskrift, Rasmus Fleischer, REC. IDA WESTIN;
Kvinnor i Japan under tusen år – Nio porträtt, Monica Braw, REC. SIGRID FALKMAN;
Skiljeteckensboken – Skiljetecken, skrivtecken och typografiska grepp, Siv Strömquist, REC. LARS GRAHN

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans, Lars Grahn och Alf W. Johansson.

FAS, Riksbankens Jubileumsfond, Svenska Akademien, Vitterhetsakademien, Vetenskapsrådet, samt Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse stödjer verksamheten.

Redaktionsråd: Li Bennich-Björkman, professor i statskunskap, Uppsala; Karin M. Ekström, professor i företagsekonomi, Borås; Lotten Gustafsson, docent i etnologi, Stockholm; Sverker Gustavsson, professor i statskunskap, Uppsala; Magnus Henrekson, professor i nationalekonomi, IFN; Caroline Holmqvist Jonsäter, Försvarshögskolan och London School of Economics; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Inga Sanner, professor i idéhistoria, Stockholm; Ola Sigurdson, professor i tros- och livsåskådningsvetenskap, Göteborg; Johan Östling, docent i historia vid Lunds universitet/Swedish Collegium for Advanced Study.

Red.
 TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Tidskriften Respons

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
 Kay Glans, 08-120 205 20
 kay.glans@tidskriftenrespons.se

Senior editor & styrelseordförande:
 Lars Grahn
 lars.grahn@tidskriftenrespons.se

Senior editor:

Alf W. Johansson
 alf.w.johansson@tidskriftenrespons.se

Annonser: Lars Grahn, 070-588 34 50

Utgivare: Tidskriften Respons AB
 ISSN 2001-2292
 ISBN 978-91-87175-12-1

Grafisk form:

Calle Ljungström & Jens Pihl
 info@calleochemma.se

Tryck:

Norra Skåne Offset, Hässelholm

Prenumerationer: tel 031-743 99 05
 ekonomitjanst@natverkstan.net

Kontakt:

Tidskriften Respons
 Kungsgatan 37, 8 tr
 111 56 Stockholm
 tel 08-120 205 20
 info@tidskriftenrespons.se

Noterat

LÄRDOMAR AV THOMAS QUICK-FALLET

► *Hur många fick liknande terapi som Sture Bergwall fick på Säter?*

Det var nästan fullsatt i Aula Medica på Karolinska institutet när *Stockholm Psychiatry Lecture: Can psychotherapy be used to invent a serial killer?* gick av stapeln den 29 januari. Många kom nog för att lyssna på Dan Josefsson, men den amerikanske psykologiprofessorn Richard McNally visade sig vara en briljant föreläsare och stal nästan showen. Om McNally ledsnar på forskningen kan han nog försörja sig som stand up-komiker, men han sade också viktiga saker.

Josefsson gjorde en pedagogisk, kronologisk genomgång av Thomas Quick-fallet, som dock inte tillförde så mycket för den som hade läst *Mannen som slutade ljuga* (se Respons 5/2013). Under den efterföljande diskussionen kom dock intressanta frågor upp. Förekommer de terapeutiska metoder som Quick/Bergwall behandlades med i dag, undrade någon i publiken? Josefsson har ju träffat lärjungar till Margit Norell, som var grå eminens på Säter vid denna tidpunkt, och de fortsätter att arbeta på samma sätt. Josefsson menade att Psykologförbundet borde kartlägga hur den terapeutiska verksamheten ser ut i dag bland dess medlemmar, för det har man ingen aning om. Man kan inte avfärda problemet med att det är icke-legitimerade terapeuter som använder dessa metoder. Psykoanalytikern Björn Salomonsson, som satt i publiken, berömde Josefssons bok,

men sade att den hade liten relevans för hur psykoterapi bedrivs i dag. Norell var en outsider. Josefsson replikerade att hon var handledare åt många terapeuter och att det fanns många andra med samma inriktning som inte hade med henne att göra. Den som påstår att detta inte är ett problem har något att bevisa.

En annan fråga från publiken var om Bergwall själv trodde på sina berättelser. Josefsson menade att det var svårt att avgöra, eftersom Bergwall var så nerdrogad under denna tid och kanske själv hade svårt att skilja på fantasi och verklighet. Han har dock tidigare under sin presentation understrukt att Bergwall själv förklarar att han sade vad han trodde terapeuten ville höra och nog undervärderar Josefsson här Bergwalls manipulativa förmåga.

McNally har forskat om människor som anser sig ha minnen av tidigare liv och sådana som har starka upplevelser av att ha blivit bortförda av utomjordingar och de är relevanta i sammanhanget eftersom de visar hur starka och utarbetade falska minnen kan vara.

Hans viktigaste bidrag till diskussionen i Aula Medica var att han införde en tredje förklaringsmöjlighet till att människor plötsligt erinrar sig övergrepp. Den är inte en kompromiss av de antagonistiska förklaringarna att upplevelsen länge varit bortträngd och att den är inplanterad av terapeuter som bestämt sig för att den måste finnas. Traumatiske upplevelser är nästan omöjliga att glömma om man uppfattade dem som traumatiska när de ägde rum. Men om man som barn blir utsatt för någon form av sexuellt övergrepp som inte är våldsamt kanske man inte förstår vad det är som händer. Upplevelsen är inte traumatiserande i trängre bemärkelse när den äger rum, menade McNally, men när man minns den som vuxen blir den så att säga retrospektivt traumatiserande.

Detta är säkert en mycket värdefull distinktion, men frågan om falska minnen är inte ur världen med det. Kan man inte suggerera människor till att tro att de haft sådana icke-traumatiske upplevelser så att de blir retrospektivt traumatiserade? Det framgick inte av McNallys presentation hur det förhåller sig med det.

► *Kay Glans är chefredaktör för Respons.*

FRÅN WELFARE TILL WORKFARE

► *Betoningen förskjuts från individens rättigheter till hennes skyldigheter*

Välfärd, välfärdsolitik, välfärdsstat är paraplybegrepp som står för en form av civilisationsbeskrivning, men som ges

skiftande innebörd beroende på vilket ideologiskt perspektiv man anlägger. Deras vaghet gör dem attraktiva ur samhällsvetenskapernas synpunkt, eftersom man kan stoppa in de mest skilda forskningsområden under dem.

Innebörden av välfärden var i december 2013 föremål för en konferens vid Stockholms universitet, anordnad av projektet *Den nordiska välfärdsstaten – historiska grundvalar och framtida utmaningar*. Forskare från Storbritannien, Tyskland, Ungern och de nordiska länderna sökte bringa reda i begreppens innebörd och historiska förändringar.

Dan Wincott, Cardiff University, framhöll att ordet välfärdsstat kunde användas både i föregripande och tillbakablickande syfte. Begreppet förknippas vanligtvis med vänstern, men det har också tagits upp som ett hot mot det liberala samhället på högerhåll. I Sverige talade högern om att socialdemokratin ville upprätta en välfärdsstats diktatur. Helt obefogade var säkert inte dessa farhågor. Den inflytelserike brittiske skribenten Anthony Crosland menade i sin bok *The Future of Socialism* (1956) att välfärdsstaten var ett centralt element på socialismens agenda. New Left angrep på 60-talet välfärdsstatsbegreppet därför att man ansåg att det gav en förskönad bild av det rådande tillståndet. Under de senaste årtiondena har begreppet förlorat mycket av sitt ideologiska innehåll, och ger inte längre någon anvisning om framtiden, hävdade Wincott.

Den socialdemokratiska välfärdsstaten präglades av synen på sociala rättigheter som givna individen utan krav på motpres-

tation. I konferensens tyska och ungerska bidrag framhölls att det på senare tid lagts större vikt vid individens skyldigheter. Valfärdsstaten framträder alltmer som en stat vars frukter medborgarna måste förtjäna. Detta framgick tydligast i Dorrotya Szikras, Budapests universitet, föredrag om utvecklingen i Ungern sedan 2010. Begreppet welfare har skrotats till förmån för "workfare", som ses som alternativ till den västerländska valfärdsstaten. Den som inte vill arbeta eller ta emot ett erbjudet arbete ställs utanför det sociala trygghetssystemet. Familjepolitiken byggs upp efter principen "produktiva män, reproduktiva kvinnor". Möjligheten till registrerat partnerskap har tagits bort. Politiken påminner om den franska Vichy-regimens paroll: arbete, familj, fosterland. Stämningen i landet beskrevs som revolutionär, hundratusen personer uppgavs ha emigrerat.

Förändringen i socialpolitiken från rättighet till plikt kan också noteras i Tyskland, fastän den inte är så långtgående. Sociologen Stephan Lessenich sade att begreppet valfärdsstat sällan användes i Tyskland, man talar i stället om "Soziale Marktwirtschaft" (social marknadsekonomi). Den tyska valfärdssementiken rör sig runt ett stabilt centrum ända sedan 1880-talet med "socialstaten" som ett verktyg för klasskompromiss. Men diskussionen förs nu inte längre i termer av klass utan i termer av

ett "aktivt samhälle". Individens förpliktelser mot samhället står i centrum, inte hennes rättigheter och samhällets ansvar. Begrepp som socialt partnerskap och det allmänna bästa är centrala. Klasskampen kan sägas ha institutionaliserats i valfärdsstatens sociala åtgärder, sammanfattade Lessenich.

De nordiska bidragen var mindre dramatiska. Norden betraktas ju vanligtvis som valfärdsstatens kärnområde. I Sverige kan man säga att socialdemokratin ägde begreppet. Enligt Nils Edling använde Gustav Möller beteckningen valfärdsstat redan 1931 som ett mål för socialdemokratisk politik. Men just statsbegreppets anknypning till välfärden har alltid varit kontroversiell. Tage Erlander föredrog att tala om det starka samhället, inte den starka staten, även om det var det han egentligen tänkte på.

På 80- och 90-talet blev begreppet valfärdsstaten föremål för växande kritik. Ett bisarrt argument som vann en viss anslutning var att välfärdssamhället var tråkigt, att det saknade "shakespeareanska" kvaliteter. Från att ha varit omgivet av betydande samförstånd började välfärdsbegreppet alltmer ses som problemet snarare än lösningen på det moderna samhällets svårigheter. ■

► Alf W. Johansson är senior editor på Respons och professor emeritus i historia.

► Bland Respons läsare finns många med specialintressen och särskild nyfikenhet. De hittar texterna och tankarna vi andra missat eller kanske inte visste fanns. Här tipsar de om böckerna och webbsidorna som fascinerar, överraskar eller utmanar.

Vad jag läser

Åsa Forsberg är förstelärare i samhällskunskap på Fridhemsgymnasiet i Umeå och har skrivit licentiatavhandling om hur undervisning i samhällskunskap kan bidra till ett ökat intresse för politik bland pojkar på gymnasieskolans yrkesprogram.

VAD EN LÄRARE BEHÖVER LÄSA

Ännu en alarmerande PISA-rapport om sjunkande skolresultat för svenska 15-åringar! I tv-soffor sitter politiker, forskare och debattörer och vrider och vänder på problemet "Den svenska skolan". Hur hanterar man som lärare strömmen av mätningar, forskningsresultat, debattinlägg och politikerutspel? Vad ska man läsa?

Just nu rekommenderar jag **Utmärkt undervisning – Framgångsfaktorer i internationell och svensk belysning** av Jan Håkansson och Daniel Sundberg, där de senaste årens internationella och svenska forskningsöversikter presenteras. Ingen kan tvivla på den betydelsefulla roll en skicklig lärare har för elevernas lärande efter att ha läst boken. Tydligt ledarskap, uttalade mål, kontinuerlig återkoppling är några av faktorer som borgar för kvalitet i klassrummet. För den som vill ta en genväg till samma slutsatser rekommenderas Skolverkets lilla skrift *Forskning för klassrummet* (finns på webben).

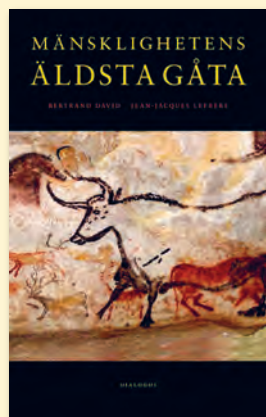
En kunnig och påläst gymnasielärare behöver studera mer än forskningsöversikter och didaktisk litteratur. Jullovet mest givande läsning tackar jag två kvinnliga public-service journalister för. Malin Mendel Westbergs **Bombay Take away** är en fantastisk crossover av aktuella fakta om en av världens snabbt växande ekonomier, en intressant beskrivning av den indiska matkulturen i kombination med en mängd recept. Mendel Westberg lyckas med konststycket att både göra mig mer kunnig om utvecklingen i Indien och väldigt sugen på att laga indisk mat. Erika Bjerströms **Det nya Afrika** skapar fläckvis en känsla av frustration. Varför kände jag inte till det här? Mot den ensidiga bild som svenska medier ger av Afrika ställer Bjerströms en kontinent på väg uppåt, präglad av optimism. Kinas roll problematiseras, biståndet och dess resultat likaså, och även det faktum att inte alla på den afrikanska kontinenten ännu kommit med i den positiva utvecklingen. Böcker som dessa laddar mig med energi och kunskap och gör att jobbet som gymnasielärare i samhällskunskap känns som bland det mest givande och intressanta man kan hålla på med. ■

— Annons —

Hur och varför målade människor i grottor? En spännande teori för oss närmare gåtans lösning.

D DIALOGOS
www.dialogosforlag.se

Reportage

Carlssons iscensätter det goda förlaget

Lars Grahn

De mindre och medelstora förlagens betydelse för fackboksutgivningen kan knappast över-skattas. Troligen betyder de mer för att sprida forskningens frågor och resultat än de rena universitetsförlagen. Enligt Trygve Carlsson saknar dessa inre drivkrafter. **Själv har han drivit sitt förlag i 30 år och gett ut närmare 2700 böcker, övertygad om att alla har behövts.**

Atmosfären på Carlsson Bokförlag är nästan överklig. Man rör sig som i en iscensättning av det goda förlaget. De skålformade trappstegen i det Helledayska rokokohuset på Stora Nygatan 31 i Gamla stan leder upp till en entré fylld av nyanlända bokkartonger som tävlar om uppmärksamheten med konsten på väggarna. En besökare tar sig förbi tysta och flitiga medarbetare för att nå det innersta där chefen inför öppen dörr avslutar ett av sina handskrivna brev och slutligen bjuder en att slå sig ned i den vickande stolen. Snart öppnar han en smal lucka till köket och hämtar kaffe tillagat efter vars och ens smak. Man förstår att Carlssons förlag är omtyckt av sina författare.

Sticklingar

Två mindre fackboksförlag har i dag uppnått väl vuxen ålder. Carlssons är det ena, Atlantis det andra. De är båda sticklingar ur samma mylla. På Bonniers fackboksavdelning och bokförlaget Forum arbetade Kjell Peterson och Trygve Carlsson samtidigt i början av sjuttioalet. Båda bröt sig loss, Peterson 1976 och Carlsson 1983. Under första hälft-

ten av 70-talet var den förre vd för Forum, den senare redaktör där. Båda förlagen har betytt mycket för bredden och allvaret i svensk bokutgivning, särskilt inom samhällsvetenskap och humaniora såväl i den akademiska världen som utanför. Till gagnet är de därför också universitetsförlag. Ekonomiskt är de vågspel, men hittills har det hållit.

Stod inte ut med Liber

Från Forum gick Trygve Carlsson till Liber 1975 som redaktions- och sedermera förlagschef med

uppdrag att bredda utgivningen. Statliga Liber hade utifrån sin publicering av offentliga utredningar via Allmänna Förlaget köpt upp en rad läromedelsförlag och skulle nu också expandera med allmänlitteratur, fackböcker, poesi, deckare. Det var djärvt och spännande, men Trygve tröttnade efter ett antal år. "Jag stod inte ut med det ostrukturerade interna livet i den stora organisationen." Han startade sitt förlag 1983 utan egna pengar men med kreditgaranti från industriverket och godkännande

från kulturrådet. Det började med faktaböcker, deckare och skönlitteratur. För deckarna belönades förlaget 1996 med Deckarakademiens diplom för Sveriges förnämsta utgivning av romaner och faktaböcker i kriminalgenren. Efter hand inriktades förlaget alltmer mot facklitteratur i nära anslutning till förläggarens egna skiftande intressen.

"I början hade jag några fackförfattare som följde med mig från Liber och När-Var-Hur på Bonniers/Forum. Och även några skönlitterära författare. Vi experimenterade. I något vi kallade Fyrskift medverkade Gunder Andersson, Kjell Johansson, Reidar Jönsson och Hans Lagerberg med ett par böcker där alla var inne och skrev i alla avsnitt. Det blev dock aldrig någon stor roman."

Kriser har det varit i både Atlantis och Carlssons. För Carlssons var konkursen nära 1997, men man räddades vidare av Verbum som under några år var huvudägare, innan grundaren kunde återköpa sitt företag.

Carlsson Bokförlag – eller bara Carlssons som det står på bokomslagets framsida – har

nyligen kunnat fira 30-årsjubileum med ett livligt mingel och *Bok 2614. Bokbyggare. Carlsson Bokförlag under 30 år*, en blandad skrift på över 300 sidor. Huvudförfattare är Johanna Dahlin, Gustav Källstrand och Bengt Erik Eriksson, alla forskare med medieinriktning vid Linköpings universitet. De bidrar med både resonerande och berättande avsnitt. Därtill fogas "betraktelser" av tacksamma författare knutna till förlaget.

Mycket av intresse för dagens och morgondagens förläggeri blir här sagt, om vånda och glädje och om den värderade förläggaren. Denne "humanismens riskkapitalist" står i spetsen för en "bildningens motståndsrörelse" och är en mot medarbetare och författare varmhjärtad och generös person. Fram tonar en modig människa som trots ge ut skrifter med politiskt sprängstoff. Det försäkras till exempel Birgitta Almgren, som på förlaget publicerat kontroversiella böcker om östtyska Stasis infiltration bland svenska intellektuella.

Bra och angeläget

Under sina trettio år har Carlsson Bokförlag gett ut närmare 90 titlar om året i genomsnitt. Det är nästan osannolikt många för en firma med en förläggare och högst fem-sex anställda medarbetare. Förlaget är kollega eller konkurrent med Arkiv i Lund, Atlantisk, Makadam, Boréa i Umeå, Daidalos, Nya Doxa, Dialogos – men också med universitetens utgivningsverksamheter. Här i Respons har vi tidigare uppmärksammat vad som diskuteras härom i Lund och Stockholm (nr 6/2012 och 1/2013). Kunde inte ett samarbete med dessa vara naturligt för Carlssons?

"Försök med universitetsförlag har pågått i många år", säger Trygve Carlsson. "Men de är inte oövertänkta och det finns ingen inre drivkraft bakom försöken. Det är ofta fråga om rent administrativa förslag som sällan präglas av någon långsiktighet."

När det gäller den elektroniska publiceringen (open access) har han varit inkopplad på några projekt. Men inte heller dessa tankegångar finner han riktigt seriösa.

Vilken är då i grunden Carlssons egen ämnesprofil? Det är inte helt lätt att ange. Det skall vara "bra och angelägna" böcker som "behövs", inte sällan stora, vackra och djärvt påkostade verk. Utmärkt. För vem ges de då ut? Eftersom inga marknadsundersökningar görs är svaret på frågan mer filosofiskt än statistiskt. Enkelt sagt ger man ut det som läsarna borde efterfråga eller, ännu enklare, vad Trygve Carlsson intresserar sig för och finner viktigt.

Om böckerna säljer dåligt, betyder det att de inte behövs?

”Om jag ser att här är ett viktigt ämne – jag själv måste ju vara intresserad av det – och att det inte finns några böcker om det. Då ger jag ut den boken. På något sätt måste man dock få ekonomi på det. Jag vill ju inte begå harakiri. Så dum får man inte vara.”

"Enligt min mening finns det inget samband mellan upplaga och böckers värde, annat än det ekonomiska."

Är alltså "böcker som behövs" ett idealistiskt begrepp?

"Om jag ser att här är ett viktigt ämne – jag själv måste ju vara intresserad av det – och att det inte finns några böcker om det. Då ger jag ut den boken. På något sätt måste man dock få ekonomi på det. Jag vill ju inte begå harakiri. Så dum får man inte vara."

Utgivningslistan kan vid en första anblick framstå som ett slumpmässigt kuriosakabinett, säger medieforskarna i jubileumsboken. Några genomgående trådar drar de ändå fram: konst, konsthantverk, dans, teater ("kreativitetens lov"), historia, etnografi, resor, stadsbyggnad, människa och teknik, kulturgeografi. De poängterar egensinnet som går emot de stora mediehusens mer rationella ekonomiska bedömningar. Carlssons ger inte ut en bok därför att den tros bli en storsäljare. Det hindrar inte att flera av böckerna har sålts i stora upplagor, till exempel *Osedliga historier* sam-

manställda av Ulf Palmenfelt och med pornografiskt omslag av Sergel, Yvonne Hirdmans *Att lägga livet till rätta*, Hanna Olssons *Catrine och rättvisan*, Ulf Schenkmanis' *Se Azorerna*, Bo Bergströms *Effektiv visuell kommunikation* och Bo Sundins *Den kupade handen*, med flera.

Vad malicen säger

Man får ut en bok på Carlssons om man har ett ekonomiskt stöd med sig, säger malicen i förlagsvärlden. Kritikerna menar att förlaget inte gör en självständig publicistisk bedömning av

därefter till 20 för att successivt närma sig noll. Humanisten Carlsson håller i sitt lager som en försiktig ekonom.

All förlagsverksamhet står inför stora omställningar. Näthan-deln med tryckta böcker tränger tillbaka butiksbokhandeln, som fram till för några år sedan varit den viktigaste kanalen för Carlssons. Men nätbokhandeln ger också fördelar. Hos Bokus och Adlibris finns titlarna alltid tillgängliga. Vem som helst kan gå in när som helst och beställa en bok. Förlaget behöver inte betala in sig i bokhandelns exponering, om man nu hade velat det. Effekten blir därför snarast att de stora förlagens konkurrensfördel minskar när alla titlar är tillgängliga på lika villkor i nätbokhandeln. Att Carlssons har en blygsam marknads- och försäljningsstyrka betyder nu mindre.

Behövas är nyckeln

Men hur skall man som liten aktör ta sig fram i den nya värld där e-böckerna växer i betydelse och allt fler läsare förväntar sig att få tillgång till texter online? Att uppfinna nya lanseringskanaler och betalningsformer för detta är ett bekymmer alla brottas med.

Trygve Carlsson tror ändå att den traditionella bokutgivningen har en framtid. "Jag har svårt att föreställa mig att boken med sina långa, väl disponerade texter och omsorgsfullt valda bilder skulle försvinna. Vetgirigheten kan inte ha minskat."

Men vetgirighet kan ju tillfredsställas på annat sätt än genom läsning av traditionella texter på papper i bundna volymer. Har ni försökt med e-böcker?

"Vi har förhandlat med tänkbara samarbetspartner. Jag tror inte att det finns något påträngande behov av att sätta i gång med elektronisk utgivning, åtminstone inte för vår typ av böcker. Det glider över till sådan utgivning på ett naturligt sätt förr eller senare. Där det behövs och är lämpligt."

Behövas är hans nyckelord. "Förlagen kommer alltid att behövas." ■

► Lars Grahn är senior editor på Respons.

utgivningsförslagen utan överlämnar det till fonder och andra finansiärer.

"Man ska då se på vad vi ger ut", svarar Trygve Carlsson.

"Jag har aldrig tackat ja till en bok därför att den har ett stöd. Däremot kan man börja i andra änden: om vi vill ge ut en bok, hur gör vi det möjligt? Då kan man, ofta i ett tidigt skede, söka stöd. Det malicen säger är lätt att slänga ur sig, men också stora förlag som Norstedts arbetar med forskare och andra som har publiceringsbidrag."

Ekonomi har hela tiden varit ansträngd men förlaget håller sig flytande. Årsomsättningen har varierat mellan 7,5 och 9,2 miljoner 2008–2012 och resultatet ligger några hundra tusen över eller under nollstrecket. Inte heller 2013 har blivit ett lysande år. Likviditeten klaras med en företagskredit som kostar företaget dryga hundratusen om året. Något "nackskott" från övervärderat lager anser man sig inte riskera. En bok i lagretas första året efter utgivningen upp till hela anskaffningskostnaden, andra året till 50 procent,

Mosaik

Under denna rubrik går Respons på strövtåg i den helt internationella debatten i olika frågor.

DU SKÖNA NYA ARBETE

► **Blir du upprörd om datorer övervakar dig i arbetslivet? Vänta bara, snart har de kanske ersatt dig...**

Att de spår vi lämnar efter oss på internet i allt högre grad tas med som beslutsunderlag vid rekrytering framgår av en intressant artikel, "They're Watching You at Work" i den amerikanska tidskriften *The Atlantic* 12/2013, skriven av Don Peck, redaktör på tidskriften som häromåret blev uppmärksammad för sin bok *Pinched: How the Great Recession Has Narrowed Our Futures and What We Can Do About It*.

Efter andra världskriget fick tester sitt genombrott som metod för att sälla bland arbets sökande, vilka fick vara beredda att ta sig igenom ett försvarligt batteri av tester. Men någon som jobbade på en personalavdelning på 70-talet skulle bli förbluffad över hur osystematiskt man ofta går till väga i dag, säger Peter Cappelli vid Wharton School.

Nu verkar det som om urvals förfaranden med anspråk på vetenskaplighet är på väg att bli populära igen. Det är möjligheten att samla och analysera enorma mängder data, *Big data* som det kallas, som ligger bakom detta. Företag rekryterar programmerare bland annat genom att genomsöka Twitter och LinkedIn. Man påstår sig kunna identifiera egenskaper som är relevanta för yrken genom att granska kommentarer och bilder på Facebook.

Störst betydelse har förstås Big data för att kartlägga personers agerande på en arbetsplats. Sandy Pentland vid MIT har

utvecklat en elektronisk skylt som de anställda bär och som samlar data om vad de gör under arbetsdagen – hur de samtalar, deras röstläge och gester, hur mycket de talar och lyssnar. Naturliga ledare sägs ha en tydlig datasignatur. Ett casino i USA har börjat registrera hur ofta de anställda ler, för ju oftare de ler, desto nöjdare är gästerna.

Är inte detta skrämmande? Det tycker inte Peck. Övervakningen gör det möjligt att identifiera anställda som är på väg att sluta och sätta in åtgärder för att minska personalomsättningen. Dessa metoder leder också till att arbetsgivare fäster mindre vikt vid formell utbildning, menar Peck. Den som i dag inte har gymnasiekompetens har det motigt på arbetsmarknaden, men många av dem saknar inte alls fallenhet för kvalificerade sys-

lor; de som inte kunde sitta still som tonåringar får nya chanser.

Tar han ändå inte för lätt på utvecklingens avigsidor? Det finns stor risk för att informationen kommer att missbrukas. Företaget Evolv får inte kartlägga religiös tillhörighet när de samlar information om arbetssökande i USA, men de har gjort det i andra länder och fått "hjäpnadsväckande resultat". Mer än så vill de inte säga, men vad de än har hittat skulle det kunna ligga till grund för diskriminering av religiösa grupper. Det är heller inte svårt att föreställa sig att människor lär sig manipulera systemen och iscensätta de beteenden som premieras, både medvetet och omedvetet. Utöver att det tar tid och kraft från de egentliga arbetsuppgifterna torde det också skapa ett konstlat umgänge på arbetsplatserna.

"Hm, bäst att fyra av några leenden innan timmen är slut..."
"Jäklar, nu har jag pratat alldeles för länge med den här personen för att framstå som en naturligt ledare." Ja, ni fattar nog.

*

Men människor kommer kanske att acceptera sådan övervakning eftersom de som har ett arbete trots allt känner sig lyckligt lot-tade. Hittills har den tekniska rationaliseringen balanserats av att nya arbeten har uppstått. När tillverkningsarbeten har försvunnit har nya arbeten tillkommit inom tjänstesektorn (fastän ofta sämre betalda). Men utvecklingen av datorerna medför att också tjänstesektorn nu påverkas på ett genomgripande sätt. Datorer blir allt bättre på att utföra en rad manuella verksamheter och kan klara många icke-rutinmässiga, kognitiva uppgifter. I en färsk uppsats, "The Future of Employment – How Susceptible are Jobs to Computerisation?", gissar Carl Benedikt Frey och Michael Osborne vid University of Oxford att 47 procent av alla arbeten i dag löper risken att tas över av datorer. Det omfattar också sådant som redovisning, juridik och många andra tjänstemannayrken.

Detta beror som sagt på att datorerna under de senaste åren blivit radikalt mycket bättre på att utföra samma sysslor som människor. De inte bara slår oss i schack, de kan också köra bilar. Det som gjort detta möjligt är återigen den enorma mängd information som kan behandlas snabbt och kombineras på olika sätt. Vi står inför en oerhört snabb teknikutveckling, som kommer att leda oss in i en andra maskinålder, säger MIT-

professorerna Erik Brynjolfsson och Andrew McAfee i sin nya bok *The Second Machine Age* (2014).

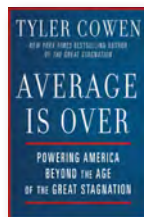

De låter denna förändring bland annat representeras av företag som Kodak och Instagram. Ungefär samtidigt som Kodak gick i konkurs

köptes Instagram av Facebook för en miljard dollar, en värdering skyhögt över den Kodak hade när det stod på toppen. Men när Kodak var som störst sysselsatte det 145 000 personer, medan Instagram sysselsätter 4 600.

Den andra maskinåldern kännetecknas av överflöd och skillnader. Som konsument kommer vi att stå inför ett enormt utbud av alltmer sofistikerade varor och tjänster, men som producenter går de flesta en dyster framtid till mötes. Brynjolfsson och McAfee förutspår en gyllene tid för dem som har speciella färdigheter eller som har träffat helt rätt i valet av utbildning. Men de som bara har "ordinära" färdigheter att erbjuda får det svårt, för dem håller datorerna på att ersätta. För att lösa dessa problem krävs kraftfulla åtgärder, säger författarna, precis som det behövs för att bemästra den första maskinålderns problem. Inte minst måste utbildningen göras om; fokus behöver flyttas från räkning och läsning till de intellektuella färdigheter som krävs för att samarbeta med datorerna. Här, vill man invända, behövs nog inga särskilt kraftfulla åtgärder alls, utan bara att man låter nuvarande utveckling ha sin gång. För det som redan utmärker yngre generationer är att de brister i färdigheter som att räkna och läsa/skriva, men är utomordentligt flinka med sina apparater.

En liknande framtidsvision präglar ekonomen Tyler Cowens

nya bok *Average is Over* (2013). I sin förra bok *The Great Stagnation* hävdade han att västvärlden hade förlorat

förmågan till verklig innovation, men nu tycks han i alla fall ha blivit varse hur duktiga datorerna har blivit och vilken omskakande effekt det kommer att få. Cowen menar att vi är på väg mot ett samhälle där det stora flertalet amerikaner kommer att ha en levnadsstandard som ligger i nivå med den som en majoritet av mexikanerna har i dag. De översta tio procenten däremot kommer att leva som miljonärer, eftersom de lärt sig att komplettera datorerna.

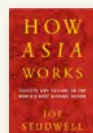
Den företeelse som Cowen inspirerats av kallas free-style schack. Det innebär att en mänsklig spelare samarbetar med en dator i ett schackparti mot en annan dator. Kombinationen dator + människa tenderar att vinna, men bara om den mänskliga spelaren inte är alltför bra. Då frestas hen att försöka köra över datorn i stället för att underordna sig dess omdöme. Typiskt nog tror Cowen att kvinnor kommer att klara av denna roll bättre än män.

Men är ett samhälle i vilket 10-15 procent av befolkning lever som miljonärer och resten precis kan hålla sig flytande politiskt möjligt? Cowen tror så: det kommer att bygga på en koalition mellan rika och pensionärer med udden riktad mot de unga som är missnöjda. Det är onekligen en intressant tanke att en gammal befolkning möjliggör ett extremt klassamhälle eftersom den är oivlig till radikala förändringar.

Men man måste fråga sig om inte samhällen med så fattiga majoritetsbefolkningar kommer att lida av en permanent efterfrågekris. Vem kan och vill köpa alla dessa varor som produceras? Rika konsumerar förvisso, men sparar också mycket. Om man ska utgå från den historiska erfarenheten behövs det en köpstark majoritet för att hålla ekonomin i gång. Under de så kallade 30 gyllene åren efter andra världskriget gick produktivitetökning och löneökningar i takt så att folk hade råd att köpa det som framställdes. Därefter har konsumtionen hållits uppe genom att hushållen lånat till konsumtion. Den nuvarande krisen har visat hur ohållbart detta är i längden. ■

► För att hålla sig i trim bör man läsa minst 5 fackböcker och 2 skönlitterära varannan månad. Respons läsare kan naturligtvis själva komponera en meny med facklitteratur på svenska. Redaktionen och dess nätverk kompletterar här med tips om den utländska utgivningen.

5:2 enligt Respons

I *How Asia Works* (Profile Books) visar Joe Studwell att de framgångsrika ekonomierna i Asien kopierat den tyska industrialiseringen. Man har skyddat den inhemska industrin och samtidigt gallrat bort de företag som inte lyckats hävda sig på den internationella marknaden. Ingen Washington Consensus här inte...

Sean McMeekin ifrågasätter i *July 1914* (Basic Books) att Tyskland bar huvudansvaret för första världskrigets utbrott. Det är särskilt Rysslands strävan efter att få kontroll över Bosporen han lyfter fram, samt att Ryssland var först med att mobilisera och till sist tvingade tyskarna att reagera.

Idé- och vetenskapshistorikern Marwa Elshakry följer i *Reading Darwin in Arabic* (University of Chicago Press) Darwins skrivelser när de når arabvärlden. Darwins idéer blev ett sätt för arabvärlden att formulera sina tankar och känslor inför den egna kulturen och dess förhållande till omvärlden.

I *Einstein's Jewish Science* (Johns Hopkins University Press) frågar filosofen Steven Gimbel om det är något specifikt judiskt med relativitetsteorin. Han jämför den intellektuella traditionen kring talmudstudier med kristen teologi och filosofi. Gimbel skärskådar också vår moderna syn på vetenskap och varför vi känner ett sådant obehag inför tanken att den inte är kulturellt neutral.

I *Die Flakhelfer* (DVA) visar Malte Herwig att många av de namnkunniga gestalter som byggde upp Förbundsrepublikens demokrati som unga var medlemmar i nazistpartiet. Att de skulle ha varit kollektivanslutna utan sin vetskap avfärdar han som en myt.

Med en sträng irländsk-katolsk bakgrund enleveras landsortsflickan Edna O'Brien i Dublin av en stilig men mystisk främling. Men hon bryter sig snart ut och blir en litterär celebritet. Hennes memoarer, *Country Girl* (Faber & Faber), är stilistiskt briljanta och full av pregnanta observationer.

George Saunders nya novellsamling, *Tenth of November* (Random House) har hyllats av kritikerna i USA, inte minst för hur skickligt han porträtterar the little guy in corporate America. Saunders har aldrig varit provinsial, men hans senaste samling, som ofta uppehåller sig i spänningen mellan sociala koder och moraliska impulser, har en mer allmänmänsklig relevans än hans tidigare produktion.

Analys

Realpolitiska intressen utnyttjar religiös sekterism i Mellanöstern

Fredrik Meiton

Föreställningen om en statisk motsättning mellan shia och sunni används allt oftare som förklaring till utvecklingen i Mellanöstern. **Men man träter inte för att man är sunni och shia, man är sunni och shia för att man träter.**

Sekteristiska konflikter har ökat kraftigt både inom och mellan stater under det senaste årtiondet. På senare tid har vi exempelvis sett hur inbördeskriget i Syrien alltmer har kommit att utkämpas efter sekteristiska linjer och även blivit skådeplats för regionens geopolitiska schatteringar. Shiitiska krafter, som Iran, Hizbollah och kretsen kring Iraks president Nuri al-Maliki stödjer Assad, medan en sunnimuslimsk allians med bland andra Saudiarabien, Jordanien och Turkiet stödjer rebelsidan. I både internationell och svensk press har den regionsomspännande drabbningen mellan sunni och shia fått stor uppmärksamhet. Men någonting är ruttet i rapporteringen.

Under rubriken "Islam's old schism" beskrev *The Economist* nyligen en strid som pågått i 1400 år. President Obama har återkommande talat om "sectarian tensions" som det allvarligaste problemet i Mellanöstern. Även i svenska medier har många journalister och andra experter lagt ut texten kring sekterismens uråldriga rötter, ritualer och myter. *Svenska Dagbladets* Bitte Hammargren skrev nyligen: "När sekterismens ande släpps ur flaskan är det svårt att tränga

• Demonstranter i Bahrein – inte så sekteristiska som påstås.

tillbaka den igen." Och för några år sedan under rubriken "1400 år av splittring" berättade *Expressen* för sina läsare om sekterismens ursprung. Där ingick en exotisk berättelse om splittring inom tron efter profeten Muhammeds död, år 632, information om heliga platser, helgdagar med mera.

I dessa beskrivningar och oräkneliga andra framställs sekttillhörigheten, sunni eller shia, som statisk. Så länge islam har funnits, har det naturliga tillståndet mellan shiiter och sunnimuslimer präglats av konflikt, latent eller aktualiserad, och utgör alltså grundorsaken till praktiskt taget alla konflikter

i den muslimska världen. Men denna förklaringsmodell är inte en förklaring, utan en mystifiering. Man stoppar Mellanöstern tillbaka in i den orientalistiska flaskan där spelreglerna står skrivna i Koranen och *Tusen och en natt*, inte i realpolitiska överväganden och kampen om politiska och ekonomiska resurser.

Vad som framför allt saknas i många analyser av den politiska situationen i Mellanöstern är en insikt om hur institutioner och enskilda aktörer avsiktligt använder sig av en sekteristisk inramning för sina egna syften. I en nyutkommen bok skriven av Toby Matthiesen, *Sectarian Gulf: Bahrain, Saudi Arabia, and*

the Arab Spring That Wasn't (Stanford, Calif.: Stanford Briefs, 2013), myntas begreppet "identitetsentreprenörer" för dem som använder sekteristiska identiteter för att gynna sina egna intressen. Statsapparaten är uppenbart en sådan identitetsentreprenör, men även de politiska, religiösa, sociala och ekonomiska eliterna. Sekterism bör snarast förstås som en uppsättning institutionella, sociala och filosofiska arrangemang som har kommit till i konkurrensen om begränsade ekonomiska, sociala och politiska resurser. Mellanöstern träter inte för att de är sunni och shia; de är sunni och shia för att de träter.

Bland forskare är insikten om sekterismens konstruerade karaktär inte helt ny. För tio, femton år sedan ifrågasatte ett antal forskare bilden av sekten som en evig essens. (Det främsta exemplet på synsättet är *The Culture of Sectarianism* (2000) av Usama Makdisi.) Den generationen var starkt influerad av postkolonialistiska tankegångar och tenderade att betona de europeiska kolonialmaktens roll i skapandet av sekten som en central politisk kategori. Matthiesen ingår i en ny våg av sektforskning som i stället

betonar muslimernas egen roll i iscensättningen av sekterismen. (Ytterligare ett exempel är Frederic Wehreys utmärkta bok, *Sectarian Politics in the Gulf: From the Iraq War to the Arab Uprising* (2013).)

Enligt Matthiesen och Wehrey är den starkaste motorn för sekterism i dag de sunnimuslimska monarkierna runt Persiska viken och allra främst Saudiarabien. Dels bor det många shiiter i dessa länder (i Bahrain utgör de majoriteten), dels är det shiitiska Iran den största utrikespolitiska rivalen. Genom att ständigt sprida bilden av sekteristiska motsättningar genom sina medier kan de neutralisera den inhemska oppositionen och samtidigt förankra föreställningen att det är monarkin som utgör det förenande kittet, förutan vars trygga hand länderna skulle störta samman i blodiga, religiösa inbördeskrig.

Det mest uppenbara exemplet är hur Saudiarabien och de andra Golfstaterna hanterade protesterna i Bahrain i februari 2011. Man slog till med enorm brutalitet, samtidigt som man karaktäriserade protesterna som ett shiitiskt maktövertagande. Via sina omfattande regionala medier spred Saudiarabien sekteristiska skräckscenarier, samtidigt som landets pansarvagnar rullade över till Bahrain och slog ner protesterna. Men på Pärlandellen i Bahrains huvudstad, Manama, skanderade demonstranterna i början av januari: "Vi

vill att regimen reformeras!" men också "Vi är bröder, Sunni och Shia, detta land är inte till salu!" och "Ingen Sunni, ingen shia, nationell enighet!" Assadregimen i Syrien tog till samma strategi för att slå ner protesterna där: stor brutalitet parad med apokalyptiska profetior om hotet mot de syriska minoriteterna. Bara Bashar al-Assad kunde hålla samman landet, sadet det.

”Man stoppar Mellanöstern tillbaka in i den orientalistiska flaskan där spelreglerna står skrivna i Koranen och Tusen och en natt.”

När den sekteristiska världsbilden väl har etablerats plockas den fram i alla möjliga sammanhang, exempelvis som ett effektivt sätt att motarbeta politiska motståndare. På så vis blir sekterismen en politisk verklighet i Mellanöstern, och dessutom en process driven lika mycket underifrån som ovanifrån. Det knyter an till boken *Ethnicity, Inc.* (2009) av Jean och John Comaroff. De hävdar att

etnifiering har blivit ett sätt för folk i Tredje världen att locka till sig västerländska turister. Men processen får sitt eget liv och de "traditioner" som diktas ihop internaliseras sedermera av gruppen, vilken börjar uppfatta dem som genuina uttryck för den etniska identiteten. På så vis stärks den, samtidigt som den radikalt omformas, genom att man samlas kring nya ritualer och berättelser.

Inget av detta ger såklart de många experter rätt som använder sekterismen för att förklara dagens konflikter i Mellanöstern. Det ligger nära till hands att förklara den simplistiska sekteristiska förklaringsmodellen med ett förakt för Tredje världen och en utbredd okunnighet om området. Utan tvivel ligger en del av förklaringen där, men förmodligen är det inte hela sanningen. Historien om den eviga motsättningen mellan sunni och shia bekräftar även våra egna mest grundläggande föreställningar om gemenskap och grupptillhörighet. Trots att det ofta påstås att vi lever i en post-ideologisk värld är det svårt att se vår globala vurm för identitetspolitiken som någonting annat än just ideologi.

Vad är det om inte ett ideologiskt ställningstagande att på tvärs med praktiskt taget allt vi vet om historiska tillhörigheter agera som om vår identitet vore naturligt given, bestående och metafysiskt essentiell? Det ligger stor möda bakom vår för-

måga att "glömma" vårt ständiga arbete för att återuppfinna våra identiteter och de markörer och ritualer med vilka vi upprätthåller dem.

På samma sätt är det lätt hänt att vissa geopolitiska fakta glöms lättare än andra, exempelvis att Iran efter den islamiska revolutionen under en period försökte lansera sig som ett muslimskt, inte bara shiitiskt föregångsland, och att det var först när det försöket misslyckades som Iran i stället tog ledarrollen för världens shiamuslimer. I dagens analyser är det sällan man får reda på att de sunnimuslimska Golfstaterna aktivt motarbetar det Muslimska brödrskapet, världens största islamistiska organisation.

Vi värjer oss för antydningar om att identiteter är föränderliga och dessutom kan instrumentaliseras, eftersom vi har svårt att se hur något så centralt för den egna självbilden kan vara obeständigt. Men bara för att man känner någonting innerligt, betyder det inte att känslan är bestående, som alla med minnen av tonårsförälskelser kan intyga. Om berättelsen om det eviga hatet mellan sunni och shia underbygger vår egen föreställning om att våra jag utgår från essentiella identiteter, verkar det alltså som att vi återigen har funnit ett förtjänstfullt sätt att spegla oss i den andre. ■

► Fredrik Meiton är doktorand i historia vid New York University.

— Annon —

Människor från förr

Hur levde och tänkte vanliga människor i Sverige för 500 år sedan? Vad drömde de om, vad hoppades de på? Historikern ANNIKA SANDÉN ger utifrån dåtida rättsprotokoll en levande bild av människors liv och värderingar under svensk stormaktstid.

Läs mer om *Missdådare – Brott och människoöden i Sverige omkring 1600* på www.atlantisbok.se

ATLANTIS
BILDANDE BÖCKER

EU riskerar att gynna patenttroll

Ola Dahl

Om EU inför det planerade gemenskapspatentet 2015 kan det komma att gynna företag som bedriver utpressning genom att på dubiösa grunder hota att stämma riktiga innovatörer. **Den stämmingskultur som plågat USA så länge kan nu vara på väg till Europa.**

Om EU inför sitt gemenskapspatent 2015 kommer detta att i ett slag förändra förutsättningarna för immaterialrätt i Europa, och inte enbart i positiv mening. Det är glädjande att justitieminister Beatrice Ask tagit initiativet till en förnyelse av svensk patenträtt och föreslagit inrättandet av en speciell domstol för att samordna svensk rättsskipning med avseende på immaterialrätt. Vilken effekt detta kommer att ha i praktiken är dock inte klart, eftersom det nya systemet till sin natur är paneuropeiskt.

För att förstå varför detta kan inverka negativt på innovation och företagande i Europa är det viktigt att känna till hur patentväsendet utvecklats de senaste åren. Som en följd av missriktad målstyrning baserad på kvantitativa mål har en växande flod av patent med låg kvalitet och ofta minimal teknikhöjd (nivå av innovation) godkänts. Ibland kallas sådana patent för trivialpatent; roliga historier om idiotiska patent är vanliga under kaffepausen på teknikföretag. Det har blivit för lätt att få patent, vilket i sin tur har medfört ett intensifierat patenterande av defensiva skäl, som i sin tur ökat arbetsbördan ytterligare för patentverken och därmed förlängt handläggningstiderna, trots att Europeiska Patentverket (inte ett EU-organ, utan en fristående internationell organisation som finansieras av avgifter som tas ut per godkänt patent) har vuxit ut till en gigant med 6500 anställda. Samtidigt

har de så kallade patenttrollen blivit allt starkare – företag som lever på att på vaga grunder, ofta utifrån dubiösa patent, hota företag med stämning för patentintrång, med andra ord en form av utpressning. Ju enklare det är att få ett patent med låg teknikhöjd (eller ingen alls), desto lättare blir det för patent-

sumenter. Det är inte omöjligt att den organiserade brottsligheten inom vissa länder i EU engagerar sig i denna nya affärspotential och startar en ny sorts beskyddarverksamhet som "justitie-entreprenörer" i stor skala med stöd av lokala domstolar.

Men det riktigt allvarliga hotet är ett annat. Resursstarka ame-

ri Bryssel. Men det är värt att notera att den spridda missuppfattningen att antalet beviljade patent är ett viktigt mått på innovationskraft har bidragit till denna felutveckling. Nyligen har exempelvis EU-kommissionären Michel Barnier gett uttryck för denna inställning. I själva verket rör det sig om ännu ett exempel på det missriktade mätandets mani som alltsedan Pentagons *bodycounting* i Vietnam i accelererande takt spritt sig bland alla möjliga samhällssektorer i Västerlandet.

Det är en intressant samhällsvetenskaplig frågeställning hur detta hänger samman med andra tidstypiska utvecklingsdrag och om okynneskvantifiering, vare sig det gäller blöjvägning, patentgodkännanden, hastighetsböter eller u-landsbistånd i procent av BNP, utgör en del av ett större tankekomplex, en enfaldens rationalitet, som fyllt upp tomrummet efter "ideologernas död". Man kan också fundera i samhällsfilosofiska termer om body counting - eller New Public Management - kanske är en följd av en växande klyfta i Västerlandet mellan politikens och administrationens formella, officiella, idealiserade verklighet, dominerad av statistiska och juridiska aspekter, och den faktiska samhällsverkligheten, dominerad av det direkt mänskliga omständigheter, händelser och etik. ■

► **Ola Dahl är civ. ing i teknisk fysik och fil. mag i estetik.**

► **Ett patent man inte kan säga nej till?**

trollen att sätta käppar i hjulet för riktiga innovatörer. Men för att trollen skall kunna skrämmas ordentligt krävs ett trovärdigt hot om försäljningsstopp och åtal för patentintrång.

När gemenskapspatentet trätt i kraft kommer ett en gång godkänt EU-patent att vara giltigt i hela EU. Ägaren till patentet kan stämma för patentintrång vid vilken domstol som helst i hela EU och därmed uppnå till exempel ett försäljningsstopp. Med tanke på hur vissa EU-staters rättsväsende fungerar är det lätt att inse vilket hot detta utgör för seriösa teknikföretag på en marknad med 400 miljoner kon-

sumenter. Det är inte omöjligt att den organiserade brottsligheten inom vissa länder i EU engagerar sig i denna nya affärspotential och startar en ny sorts beskyddarverksamhet som "justitie-entreprenörer" i stor skala med stöd av lokala domstolar. Men det riktigt allvarliga hotet är ett annat. Resursstarka ame-

rikanska patenttroll har redan börjat etablera sig i Europa. I decennier har vi inom europeisk industri skämtat om den unika konkurrensnackdel som amerikanerna skaffat sig själva genom sin stämmingscirkus. Nu är detta fenomen via patentväsendet på väg hit. Värst drabbad kommer högteknologisektorn att vara, just den sektor som vi har störst förhoppningar på.

Debatt

För kommentarer, inlägg, eller synpunkter på recensioner eller recenserat material, maila till: info@tidskriftenrespons.se

Svar: Andersson & Östberg

Inte en näringslivshistoria

I Respons nr 6/2013 kritiserade författaren Anders Johnson framställningen av näringslivet i *Den svenska historien*. Här svarar redaktörerna.

Den svenska historien 1965-2012 är inte en näringslivshistoria utan en politisk historia, skriven av två historiker vilkas särskilda forskningsintressen är den politiska och ekonomiskpolitiska historien. Boken inleds med ett längre kapitel om arbetsmarknadens och den ekonomiska politikens omvandling, storföretagen, förändringen från fordism till postfordism och finansmarknadernas förändring. Vår avsikt med detta kapitel, som

av någon anledning inte nämns av Anders Johnson, var att etablera en större bild av försörjningsmöjligheter och ekonomiska strukturer i Sverige under perioden och att behandla globaliseringen av svensk ekonomi, inte som en fråga om ett antal företag eller en rad innovationer utan som en fråga om effekter på svenskt samhällsliv, från människor och hushåll till den så kallade svenska modellens institutioner. Möjligen handlar detta om ett perspektiv på ekonomi som skiljer sig från Johnsons. Vi vill också påminna om att en del av den IT- och telekomhistoria han efterlyser finns, utifrån ett kulturellt, socialt, och politiskthistoriskt perspektiv, i bokens mediehistoriska avsnitt.

Det är som varje professionell historiker förstår nödvändigt att välja perspektiv i ett översiktsband som spänner över ett stort och många gånger svårhanterligt material. Att inte alla aspekter av samtidshistorien kan ges lika behandling om berättelsens skärpa ska kunna bibehållas framstår som uppenbart. Det är naturligtvis rimligt att som Johnson påpeka att vissa delar av historien blivit styvmoderligt behandlade. För näringslivshistoriens del tror vi dock att Johnson kan hitta andra historier som ger den typen av företags- och personorienterade innovationsforskning som han efterlyser, exempelvis Lars Magnussons och Jan Ottosons nyligen publicerade bok *Den hållbara svenska modellen. Innovationskraft, förnyelse och effektivitet*, SNS 2012. För egen del anser vi att vår bok har viktigare brister när det gäller kultur och socialhistoria, barnens historia och invandringens historia, där antalet sidor och vår egen kompetens satte gränser.

Vi har föga till övers för den typ av kritik som går ut på att som Johnson utifrån en randanmärkning (om Gustaf Douglas) hugga till med en formulering som "Det finns rader av felaktiga eller missvisande beskrivningar

i Sveriges historia". Det finns sannolikt flera fel i verket som spänner över en femtioårsperiod. Johnsons val av exempel, fallet Gustaf Douglas, tycks för oss handla mer om att han efterlyser en form av idolhistoria över svenskt näringsliv som det må vara vår rätt att inte vilja skriva. ■

► **Jenny Andersson och Kjell Östberg**

Replik: Anders Johnson

I min recension påvisade jag en rad felaktiga och missvisande påståenden i *Den svenska historiens* sista band. Andersson och Östberg har inte ens vett nog att be om ursäkt utan kommer bara med undanflykter. Men påståendena att Perstorpsplattan är en av få framgångsrika innovationer sedan 1945 (medan bland annat tele- och läkemedelsindustrin utelämnas), att IKEA och H&M är icke-innovativa och att en av periodens få svenska storföretagsbyggare, Gustaf Douglas, är en passiv storägare, handlar inte om val av perspektiv. Det handlar bara om ren och skär okunnighet. Exempelen kan flerfaldigas.

Men kritiken drabbar inte främst Andersson och Östberg. De vet nog inte bättre. Kritiken bör riktas mot Norstedts förlag och huvudredaktören Dick Harrison som i det största bokverket om svensk historia på flera decennier knappast har hittat någon som har något begåvat att säga om de senaste hundra årens näringslivshistoria. ■

► **Anders Johnson är skriftställare med inriktning på svensk näringslivshistoria.**

— Annonser —

NYHETER FRÅN CARLSSON BOKFÖRLAG

Europas revolutioner

England, Frankrike, Ryssland och Tyskland

Håkan Arvidsson

Springa på vatten

Transit Grekland. Om flyktingar och immigranter i EU:s utkant

Annette Rosengren

Beställ och läs mer om dessa böcker samt vår övriga utgivning på carlssonbokforlag.se

Carlsson Bokförlag
Stora Nygatan 31, Stockholm, 08-545 254 80

— Av Alf W. Johansson —

SYNEN PÅ DEN svenska samlingsregeringens agerande mot Nazityskland har de senaste decennierna blivit negativ. **Neutraliteten avfärdas som en myt, det påstås att Sverige lade sig platt för Tyskland och blev ett lydrike.** I skolundervisningen får elever lära sig uppfattningen att Sverige befolkades av nazister och rasbiologer. **Detta ensidiga fördömande och denna moraliserande hållning är i behov av en korrigerande.**

HISTORIA KAN SKRIVAS utifrån ett då eller ett nu. Då-perspektivet kräver en medveten ansträngning att fatta en annan tids samhällstillstånd och medvetandehorisonter. Nu-perspektivet däremot lägger nuets värderingar på det förflutna. I kritiskt syfte lyfts det förflutna in i en aktuell "diskurs". Det förflutna tenderar att reduceras till en form av efterblivenhet i jämförelse med nuets upplysta ståndpunkt. Nu-perspektivet på det förflutna brukar kallas *presentism*, då-perspektivet *historism*. Denna artikel vill anlägga ett *historistiskt* (det vill säga av historismen präglad) perspektiv på Sveriges historia under andra världskriget – ett försök att förklara historien utifrån

dess kontextuella sammanhang. Den är formad utifrån tanken att historievetenskapens uppgift inte bara är kritisk utan också att "försvara" det förflutna gentemot nuets fördomar och inbilskhet.

Något har gått snett i den svenska synen på andra världskriget. Det presentistiska perspektivet dominerar, vilken lett till en besvärande ensidighet i synsättet. Historismen med dess strävan efter förståelse har blivit kontroversiell. Vad Johan Östling i en uppsats kallar den "moraliska motberättelsen" har blivit nära nog allenaordande. Denna moraliska motberättelse är i behov av en ny motberättelse.

Vid krigsslutet restes i Sverige, liksom i andra länder, inte minst i våra nordiska

grannländer, krav på "uppgörelse" med krigsårens politik. Antinazismen blev "vår tids stora idealism". Allt som inte tydligt innebar ett avståndstagande från nazismen brännmärktes. Torgny Segerstedt blev den svenska historiens ljusgestalt.

Ansätserna till "utrensning" kom emellertid snabbt av sig. 1946-47 vändes blickarna mot kommunismen som ett hot. I reaktion mot den ökade polariseringen mellan väst och öst återvände Sverige under utrikesminister Östen Undén till en neutralitetspolitisk linje.

Denna hållning krävde en integrering av andra världskrigets erfarenheter. Ett mer "förståelsefullt" perspektiv på krigsårens politik växte fram som betonade Sveri-

ges ställning som småstat. Ställd inför ett överväldigande hot från en aggressiv stormakt hade någon form av anpassning varit nödvändig. Samlingsregeringens strävan att hålla landet utanför kriget vann en ny acceptans. Detta perspektiv kan sägas ha präglat forskningsprojektet Sverige under andra världskriget (SUAV) (1966–1975) vid Stockholms universitet. Det präglade också Wilhelm M. Carlgrens, arkivchef på UD, arbete *Svensk utrikespolitik 1939–1945* (1973).

I STORT SETT gällde detta perspektiv in på 1990-talet. År 1989 utkom emellertid ett arbete som bidrog till att problematisera bilden av den svenska politiken under kriget. Det var diplomaten Sven Grafströms dagboksanteckningar, utgivna av forskningsledaren för SUAV-projektet, Stig Ekman. Dessa dagboksanteckningar är en märklig källa. Den som för pennan är en brinnande ande, en man som intensivt levde med i tiden och som hade förmåga att uttrycka sig. Man kan inte läsa dessa anteckningar från krigsåren utan att bli engagerad. Här presenteras ett systematiskt Torgny Segerstedt-perspektiv på den förda politiken.

Utgivaren, Stig Ekman skriver: "Det budskap Grafström för fram om den förda utrikespolitiken under andra världskriget är, att det var en politik som saknade moralisk ryggrad. Det var förkastligt med en utrikesledning som gick efter principen *surtout pas de risques*." Denna karaktäristik är överdriven för dagboken som helhet, men gäller onekligen för 1940–41. Det är något av ett mysterium hur Grafström, som var gift med en tyska och hade en ledande tysk diplomat som svärfar, i vardagen kunde hantera den glödande antinazism som dagboken bär vittne om. En dagboks författare är sin egen fältherre, som fritt kan dirigera det egna och nationens livsdrama. Grafströms dagbok är inte skriven ovan stridsvimlet utan är ett ideologiskt kampinstrument: "Rätten att leva ett fritt och människovärdigt liv måste bevaras annars är det bättre att inte leva alls" var Grafströms motto. Han förmedlar på ett oöverträffat sätt den ångest och förtvivlan en engagerad antinazist kunde känna i skuggan av Tysklands överväldigande segrar 1940.

Grafström var vid denna tid tjänsteman inom UD och medverkade själv i den kapaciteten på ett blygsamt sätt i den politik som han öste förakt över. Han insåg att hans läge som hemlig dagboksskrivare var bekvämt: "Det är lätt för en liten skit som jag, att utan varje spår av ansvar föra diskussion om hur Sveriges politik rätteligen bör föras" (5 maj 1940).

År 1991 utkom Maria-Pia Boëthius bok *Heder och samvete* som också var ett engagerat upptagande av Segerstedtsperspek-

tivet. Jag skrev själv en konferensrapport 1995 som visar att jag tagit intryck av dessa skrifter. Jag använde där (kritiskt) begreppet småstatsrealism för att beteckna den förda svenska politiken.

Under 1990-talet skedde en förskjutning – även internationellt – i det övergripande perspektivet på andra världskriget. Förintelsen kom alltmer att lyftas fram som den centrala civilisatoriska erfarenheten av kriget. Med en sådan fokusering var det uppenbart att Sveriges politik under kriget kom i ett annat ljus. Den säkerhetspolitiska aspekten av kriget föll i bakgrunden. I dess ställe trädde frågor som svensk antisemitism, inhemsk nazism och flyktingpolitik i centrum. Till detta kom att den dåvarande svenska statsministern Göran Persson visade ett häpnadsväck-

”Men Sverige visade sig vara en synnerligen svårplöjd åker. ’Den nordiska tanken’ föll platt till marken och som röd tråd i legationens rapportering under trettioalet går den svenska opinionens avvisande hållning till ’det nya Tyskland’.”

ande engagemang i dessa frågor. Perssons moraliska prestige hade skadats av några förflugna ord efter ett besök i Kina 1996. En opinionsundersökning, som tycktes visa att en hög procent av eleverna i skolan inte kände till Förintelsen, gav tillfälle till revansch. Persson tog initiativet till en omfattande upplysningskampanj, som resulterade i boken *...om detta må ni berätta* (1997) som spreds till alla skolbarn. Vidare såg han till att det skapades en myndighet "Forum för levande historia" som skulle fortsätta upplysningsarbetet. Dessutom anslogs 20 miljoner kronor till ett forskningsprojekt om förhållandet mellan Sverige och det nazistiska Tyskland som skulle belysa "de mörka fläckarna" i Sveriges historia under trettioalet och krigsåren. Det var en uppvisning i statligt historiebokbruk. Aktiviteten var inte bara en produkt av Göran Perssons personliga ideosynkriser, utan måste också ses mot bakgrund av de ökade flyktingströmmarna under

1990-talet. Även ett ökat tryck från amerikanskt håll mot de neutrala spelade in (Eizenstat-kommissionen).

PROJEKTET HAR RESULTERAT i flera skrifter. De viktigaste är antologin *Sverige och Nazityskland*, red. Mattias Tydén och Lars M Andersson (2007) och Klas Åmarks imponerande, nästan encyklopediska studie *Att bo granne med ondskan, Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (2011). Det är ingen tvekan om att detta projekt bidragit till att berika och komplettera våra kunskaper om Sverige under andra världskriget.

Att denna statliga intensifiering av kunskapspridningen om andra världskriget också påverkat skolundervisningen, framgår av Ingmarie Danielsson Malmros nyligen utkomna doktorsavhandling *Det var en gång ett land... Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar* (2011). Hon belyser hur undervisningen i historia i allt högre grad kommit att relateras till andra världskriget som, skriver hon, har blivit "det historiekulturella nav som mycket av historieundervisningen cirkulerar kring". Hon nämner också hur impulser från vetenskapssamhället förgrovats när de har omsatts i praktiken: "Sverige har (i elevernas uppfattning) blivit ett land befolkat av nazister och rasbiologer".

Sverige och Nazityskland är ett historiprojekt som lägger tyngdpunkten på historia som ett moraliskt lärostycke. Historieprofessorn Gunnar Richardsson som bidragit med en uppsats om Gustaf V, skriver helt frankt att han vill lägga allt vad han fått lära sig om objektivitet och saktighet åt sidan inför "den unika(!) möjligheten att som historiker agera domare på den historiska scenen".

Klas Åmarks bok är i många avseenden en mönstermodell, empiriskt utredande framställning, särskilt när det gäller flyktingpolitiken, men framställningen har en moraliserande underton som ibland tar sig uttryck i försåtliga karaktäristiker. Det presentistiska perspektivet framkommer i ett uttalande som: "En storskalig flyktingmottagning blev en del av det pris som Sverige fick betala för eftergiftspolitikens gentemot Nazityskland". Flyktingmottagningen ses således som en avbetalning på en skuld som Sverige ådragit sig under kriget. Man frågar sig: var det inte snarare så att det var just genom att Sverige lyckades bevara sin fred (något som "eftergiftspolitik" bidrog till) som den generösa flyktingmottagningen blev möjlig?

EN SOM SÄRSKILT uppehållit sig vid den svenska skuldproblematiken är den svensk-tyska vetenskapsjournalisten Barbro Eberan, som gett ut flera skrifter, präg-

lade av skuldmedvetenhet. Här ett exempel ur hennes bok *Hur kunde det ske? Mot och motmyt?* (2013) s.156: "Vår neutralitet var en myt – även det vet vi idag. Vår folkvalda regering accepterade alla tyska krav, ignorerade protesterna i Sverige, censurerade pressen och levererade järnmalm till Nazityskland ända fram till krigsslutet och bidrog på så sätt till att förlänga kriget. [...] Vårt handlande styrdes av nationalegoism, det var vårt eget skinn vi ville rädda, vår egen framtid vi ville säkra. Judarnas öde brydde vi oss inte om."

Det är inte mycket i denna framställning som man kan hålla med om. Neutraliteten var inte en myt utan ett viktigt instrument när det gällde att stå emot tyska krav. När Gustaf V i december 1941 sade nej till tyska krav på militärtransporter hänvisade han till att det stred mot neutraliteten. Det kan knappast anses omoraliskt att en regering söker säkra det egna landets framtid. Ve den regering som inte gör det! Varje land har rätt att föra en nationell intresspolitik. Vilket land gör inte det? Järnmalmsexporten pågick inte till krigsslutet, den upphörde i årsskiftet 1944/45.

Regeringen censurerade pressen...Tja, en lag om förhandscensur i händelse av krig eller krigsfara antogs, men denna lag aktiverades aldrig. Regeringen använde sig av den möjlighet till indragning av missagliga tidningsnummer som lagen gav. Detta var ett försök att inför tyskarna dölja den svenska opinionens antinazism och ingick i den "teater" som var ett väsentligt element i de svensk-tyska relationerna. Grafströms dagbok innehåller närmast spexartade exempel, som visar att de inblandade – även på tysk sida – fattade att det rörde sig, som Stig Hadenius uttryckt det, om ett spel för gallerierna. Påståendet att vi inte brydde oss om judarna är en ren kränkning mot de människor som engagerat sökte hjälpa flyktingar. Sverige erbjöd sig 1942 att ta emot de norska judarna och de danska judarna fick 1943 en fristad i Sverige. Gösta Bagge, ecklesiastikminister i samlingsregeringen, skriver i en anteckning den 15 april 1943 apropå en förfrågan om Sverige kunde ta emot judiska barn från Polen: "... jag kunde inte förstå annat än att vi för vårt eget samvetes skull borde göra ett försök, även om det bara fanns en tusendels chans att lyckas." Steven Koblik uppskattar i sin bok *Om vi teg skulle stenarna ropa, Sverige och judeproblemet* (1987) "det totala antalet judar som fick hjälp från Sverige till i runt tal 45 000" (s. 84). Paul Levine har framhållit den svenska diplomatins ansträngningar att rädda judar som kunde uppvisa en svensk anknytning. Den judiska världskongressen uttryckte i augusti 1945 sin tacksamhet över de svenska insatserna: "Sverige (har) handlat gen-

temot judarna som inget annat land. Det svenska folket och regeringen har räddat tiotusentals judar. Sverige har gjort mer för judarna än hela den internationella regeringskommittén för flyktingfrågor 1945 s.1) "Sverige gjorde alltför lite för judarna" skriver Klas Åmark. Helt visst – men Lena Einhorn har i sin bok om Gilel Storch påpekat att Sverige var den första stat som erbjöd judar i ett tyskockuperat land fritt tillträde. (se *Handelsresande i liv – Om vilja och vankelmåd i krigets skugga*, 2005).

SVEN GRAFSTRÖM ACCEPTERADE inte den svenska neutralitetspolitiken. För honom var kriget en kamp mellan två världsåskådningar som det inte fanns någon möjlighet att ställa sig neutral till. Skulle neutralitetspolitiken komma till användning så var det för att motivera avslag på tyska krav (vilket också skedde). Men neutraliteten som en folkrättslig princip som innebar att även de krigförande inom neutralitetens ram kunde åberopa vissa förmåner, ville han inte acceptera. Neutralitetsrätten gav exempelvis krigförande rätt att utnyttja det neutrala landets territorialvatten för så kallad *passage inoffensif* och transportera krigsmateriel utan att detta betraktades som ett neutralitetsbrott. Grafström såg medgivanden av detta slag som en eftergift. En sådan tolkning av neutralitetsbegreppet kunde samlingsregeringen inte upprätthålla utan att riskera att den svenska neutraliteten uppfattades som en rent antitysk politik.

I det läge som uppstod efter den 9 april 1940 var det ofrånkomligt att en svensk neutralitetspolitik var förmånligare ur tysk synvinkel än ur allierad. När samlingsregeringen i november 1941 gav en samlad presentation av förmåner Tyskland kommit i åtnjutande av (för att något mildra en rad avslag på tyska önskemål) tog man upp flera saker som Sverige som neutral stat varit "tvunget" att acceptera trots att de innebar tyska fördelar.

VAR NEUTRALITETEN i sig omoralisk? Om man som Åmark definierar kriget som en kamp mellan demokrati och diktatur kommer man nära en sådan ståndpunkt. Sverige utfärdade under vinterkriget ingen neutralitetsförklaring utan beskrev sin hållning som icke-krigförande och lämnade en mycket stor materiell, ekonomisk och militär hjälp till Finland. Här handlade det om en aggressiv diktatorisk stormakt som hänsynslöst gått till angrepp på ett litet land. Den svenska insatsen var givetvis främst betingad av säkerhetspolitiska skäl, men var också en insats för demokratin.

Skulle det varit bättre om Sverige aldrig utfärdat neutralitetsförklaringar i sam-

band med världskrigets utbrott i september 1939? Knappast. Neutraliteten var en folkrättsligt legitim hållning som en stat kunde inta vid krig i sitt närområde. Något egentligt alternativ fanns inte. Folkkrätten existerar endast så länge den respekteras och tilltron till stormakternas vilja att respektera en statlig neutralitet var begränsad, men den utgjorde ändå ett, låt vara ytterst bräckligt, skydd för småstaterna.

En politik liknande den som Sverige fört gentemot Finland skulle efter den 9 april ha blivit direkt krigsframkallande. Valet 1940 kan ses som en kraftfull folklig legitimering av samlingsregeringens politik. Att se kriget som en kamp mellan demokrati och diktatur är en alltför snäv infallsvinkel för att förstå andra världskriget. Till sin huvuddel bestod detta faktiskt av en kamp mellan två diktaturer, där de demokratiska makterna i Europa spelade en närmast supplerande roll. Den dåtida svenska uppfattningen var att det rörde sig om ett stormaktskrig och när UD i september 1939 lade upp en ny fil för det utbrutna kriget fick den namnet stormaktskriget. Detta är en karaktäristik som fortfarande har giltighet. England och Frankrike gick inte i krig 1939 för demokratin utan i ett desperat försök att förhindra en tysk hegemoni på den europeiska kontinenten. Förvisso stod de för demokrati men de hade också imperialistiska och ekonomiska intressen. För Churchill stod de imperialistiska intressena i förgrunden. Att analysera kriget som ett stormaktskrig har större historisk förklaringskraft än kriget som en kamp för demokratin.

I sin tveksamhet inför neutralitetens moraliska legitimitet skriver Åmark:

Den som inte är beredd att ta på sig krigets börda är kanske skyldig att axla andra bördor till exempel i form av en omfattande humanitär hjälpverksamhet eller en generös flyktingpolitik, även när de åtgärderna allvarligt påverkar den egna välfärden.

Detta verkar vara en mening mera riktad till dagens Sverige än trettioalets och andra världskrigets. Men låt oss pröva den på dåtiden. Den svenska flyktingpolitiken på trettioalet kan, som Åmark visar, inte ses som generös, men den blev det faktiskt under andra världskriget. År 1944 uppgick antalet flyktingar i Sverige till över 200 000. Avvisningar och de så kallade judepassen har skurit djupa märken i det svenska historiemedvetandet, men den sistnämnda åtgärden tillkom inte på initiativ från svenskt håll utan från schweiziskt, men Sverige följde efter.

Sveriges humanitära hjälpverksamhet under kriget måste betraktas som omfat-

tande. Den väldiga hjälpen till Finland 1939–40, som sammantaget var större än hela den svenska försvarsbudgeten 1936, är ett storartat exempel på demokratisk solidaritet. Organiserandet av livsmedels- hjälpen till Norge och till de svältande i

statsministern självklart undvika allt som kunde uppfattas som tydliga ideologiska ställningstaganden. Detta kan inte tolkas som likgiltighet hos Per Albin som person och socialdemokrat inför demokratins sak. Han visste att han var chef för en re-

till försvar av demokratin i Sverige och som tvingade tyskarna att hålla betydande trupper i Norge.

I GUSTAF VON Platens bok *Bakom den gyllene fasaden, Gustaf V och Viktoria – ett äktenskap och en epok* (2002) läser vi: "Det förnedrande i vår hållning var inte att vi under krigshot släppte igenom en tysk division, utan att Sverige i vissa avseenden lät sig förvandlas till ett tyskt lydrike." (s. 437)

Att Sverige skulle varit ett tyskt lydrike, som styrdes från den tyska legationen på Blasieholmen, tycks vara en spridd uppfattning. Den som vill få detta vederlagt kan läsa Daniel B. Roths *Hitlers Brückenkopf in Schweden* (2009) som är en skildring av tyska legationens verksamhet 1933–1945, ett förnämligt empiriskt arbete. Det fanns förvisso förhoppningar på tysk sida att omvandla Sverige till en tysk inflytelsesfär. Men Sverige visade sig vara en synnerligen svårplöjd åker. "Den nordiska tanken" föll platt till marken och som en röd tråd i legationens rapportering under trettiotalet går den svenska opinionens avvisande hållning till "det nya Tyskland". Särskilt framhölls den oöverstigliga klyfta som den tyska judepolitiken skapat.

Trots att legationens personal tiofaldigades måste de tyska ansträngningarna att påverka den svenska opinionen betecknas som ett stort misslyckande. Legationens starke man under den svage prinsen av Wied (av Grafström kallad "enfaldig") var legationsrådet Werner Dankwort, som inte var medlem i nazistpartiet. Denne var en respekterad person på svensk sida. Hägglöf kallar honom "den förträfflige". Han måste betecknas som Sverigevän och kunde i samtal ge uttryck för sin distans till regimen. I augusti 1945 lämnade han in en sjuksidig pm till UD som noggrant redovisade legationens insatser för att Sverige skulle skonas från kriget. Dankwort menade att tre saker varit avgörande: det svensk-tyska varuutbytet, den svenska upprustningen och de upprepade deklARATIONERNA att Sverige skulle försvara sig i händelse av angrepp.

Den tyska legationen i Stockholm hade lagt ner ett betydande arbete, framhöll Dankwort, på att övertyga Berlin i dessa frågor. Man hade konsekvent sökt klargöra för Berlin att ett anfall på Sverige skulle vara kontraproduktivt och starkt bekämpat alla förslag till handelsblockad av Sverige. Man skulle till och med ha förhindrat tyska krav på trupptransporter. Dankworts pm var självklart apologetisk. Att den tyska legationen skulle ha varit ett slags Sveriges "skyddsängel" var säkert överdrivet, men det är ingen tvekan om att den tyska rapporteringen till Berlin var manipulerad – ibland i mer eller mindre

► Svensk soldat på vakt under andra världskriget.

Grekland 1942 och Nederländerna 1944, för att inte tala om insatserna i krigets slutskede, ger sammantaget bilden av en humanitärt starkt engagerad nation.

HUR MAN SER på Sverige under kriget bestäms i hög grad av hur man ser på samlingsregeringens politik. Åmarks hållning till denna är ambivalent; det finns förstälsefulla uttalanden, men den negativa hållningen överväger. Jag skall här bara ta upp en punkt. Det gäller Per Albin Hansson.

Åmark tar upp ett tal som Per Albin höll den 1 maj 1945 där denne endast koncentrerar sig på de nordiska hjälpinsatser som Sverige gjort i krigets slutskede. De judar som utöver danskar och norrmän räddades nämns endast som "de andra". Av detta uttalande drar Åmark den något förvånande slutsatsen att "Per Albin aldrig tänkte sig att Sverige skulle ha något särskilt ansvar för att rädda och hjälpa Europas judar undan Förintelsen" (s. 114). Lite längre ner på samma sida sägs: "En röd linje tvärs igenom Per Albins tal var att småstaterna i Europa inte hade något intresse av att engagera sig på någondera sidan i 'stormaktskriget'". (Ett liknande övertramp sker på s. 642 där det påstås att innebörden av ett uttalande av Per Albin om nödvändigheten av återhållsamhet i opinionsbildningen var en uppmaning att "inte engagera sig för demokratins försvar".)

Som regeringschef för en samlingsregering som förde en neutral politik måste

gering som helt dominerades av antinazister. Att han skulle ställt sig likgiltigt inför judarnas utsatthet är svårt att tro – Sverige inlade hösten 1943 en protest i Berlin som man lät offentliggöra, samtidigt som man meddelade tyskarna att man var beredd att motta samtliga danska judar. Günther spelade en viktig roll i detta sammanhang, men hade självklart regeringens och Per Albins godkännande

Ytterligare en aspekt i Åmarks framställning måste tas upp. I slutet av boken sägs att förhållandet mellan Sverige och Nazityskland lever som "ett olöst trauma i svensk demokrati". I ett föredrag som Åmark publicerat på nätet säger han "dåtidens svenska samhälle lyckades inte särskilt väl hantera världspolitikens moraliska utmaningar. Småstatens egoistiska intressepolitik höll inte måttet." Bokens sista mening lyder "Bor man granne med ondskan räcker det inte för en demokrati att välja att tåla." (s. 674). Detta är högst konfunderande och motsägs av hans egen framställning. Som Mattias Tydén fastslår i en uppsats i *Sverige och Nazityskland*: "Den svenska opinionen var inte tyst." (s. 125).

I häpnadsväckande utsträckning lyckades det för Sverige att ta sig igenom kriget med sina demokratiska institutioner intakta. Detta berodde inte minst på regeringschefens fasta tro på demokratin som styrelseform och vilja att samverka. Sveriges största demokratiska insats var den intensiva upprustningen som syftade

öppet samarbete med svenska diplomater, i syfte att i Berlin skapa en så positiv bild som möjligt av Sveriges hållning. Det var en del av det hyckleri som en småstat ställd inför en aggressiv stormakt av säkerhetspolitiska skäl tvingas tillgripa.

Den svenske diplomaten Ragnar Kumlin skrev en klagörande skrivelse 21 juli 1947 med anledning av vissa tyska rapporter, som kommit i dagen, som tycktes peka på en stark tyskvänlighet från svenska diplomaters sida. Han framhöll att detta ingick i ett diplomatiskt spel. De tyska diplomaterna var starkt engagerade för att söka undvika spänningar i de svensk-tyska relationerna. De ansträngde sig till det yttersta för att undvika irritation mot Sverige i Berlin. Svenskarna kunde genom avlyssningen läsa de tyska rapporterna och kunde konstatera att deras interlokutörer fantasifullt broderade ut de svenska synpunkterna. De var främst intresserade av att hitta gångbara förklaringar som kunde mildra innebörden av svenska avslag. (Ragnar Kumlin, "Småstatsdiplomati i stormaktskrig", *Historisk Tidskrift* 1977 s. 452).

DET TYSKA DIPLOMATMATERIALET måste således behandlas med stor källkritisk observans. I sin bok *Röd bok om svart tid* (1966) sökte den gamle kommunistledaren Hilming Hagberg teckna bilden av den svenska politiken under kriget i så mörka färger som möjligt på grundval av en okritisk läsning av tyskt diplomatmaterial.

Detta diplomatiska material hade redan 1946–47 bidragit till att förvrida bilden av den svenska utrikespolitiken och gav dem som tillhört oppositionen mot samlingsregeringen under kriget vatten på sin kvarn. Denna opposition var främst riktad mot transiteringstrafiken och presspolitiken. Den var som Häggelöf skriver föga informerad om politikens faktiska innehåll. Man kände till medgivanden, men svävade i okunnighet om det sammanhang dessa skett i och det motstånd tyska krav mött.

När Günther 1944 beslöt sig för att ta tjuren vid hornen och möta de kritiska pressmännen i en öppen debatt var Grafström övertygad att han skulle komma att bli "mosad". Men han måste erkänna att Günther med sin lugna saklighet klarat sig bra. Bland annat hade han slagit församlingen med häpnad genom att informera om det så kallade Prytztelegrammet från juni 1940, som tycktes antyda brittisk förhandlingsvilja.

Roths sammanfattande omdöme om de svensk-tyska relationerna är att "nazistregimen var tvungen – även när den stod på höjdpunkten av sin makt – att behandla Sverige som suverän stat, vilket innebar att den inte godtyckligt kunde diktera sina krav..." (s. 182). Ett liknande omdöme

har Wolfgang Wilhelmus, före detta professor vid Greifswalds universitet i boken *Schweden in Fadenkreuz, Deutsch-Schwedische Beziehungen 1918–1945* (2008), också det en värdefull empirisk framställning:

Den tyska målsättningen att fullständigt dra in Sverige i kampen mot Sovjetunionen och därmed dra in det i kriget misslyckades. Stockholm tillmöteskom i regel endast de tyska kraven så långt som det tycktes oundgängligt för att bevara landets fred. Trots alla tyska strävanden och hotelser blev Sverige inte en tysk vasall utan bevarade även i denna svåra tid i hög utsträckning (weitgehend) sin suveränitet." (s. 230, min översättning.)

EFTERGIFTSPOLITIK HAR KOMMIT att bli den allmänna beteckningen på Sveriges politik gentemot Tyskland 1940–1943. (Hagberg talar om kapitulationspolitik.) Den danske statsvetaren Hans Mouritzen har i en studie av småstaters anpassningspolitik menat att begreppet eftergiftspolitik är oanvändbart på grund av dess "negativa laddning". (Hans Mouritzen *Tilpasningspolitik, bidrag til afgraensning af begreb og fenomen*, Institute of political studies, Arbejdsrapport 1980/7 Köpenhamn). Enligt min mening bör begreppet eftergiftspolitik inte användas i vetenskapliga sammanhang som övergripande beteckning på den svenska politiken. Begreppet innebär ett slags nationell självstigmatisering och ger inte en realistisk beskrivning av den svenska politiken. Begreppet har skapat en uppfattning att Sverige lade sig platt för tyskarna. Så var det inte.

Danskarna kallar den politik man förde 1940–1943 för förhandlingspolitiken; detta begrepp är faktiskt mer träffande när det gäller Sverige. Samlingsregeringens politik kan bäst beskrivas som en balans- och förhandlingspolitik som formades under ett ständigt beaktande av krigsutvecklingen. Politiken utmärktes både av en strävan att inte provocera tyskarna och att inte falla till föga. Medgivanden och avslag på tyska krav växlar även under 1940–41. Begreppet bör också användas med urskiljning när det gäller enskilda politiker. Åmark betecknar högerledaren, och ecklesiastikministern i samlingsregeringen, Gösta Bagge som en representant för "en tydlig eftergiftspolitik gentemot Tyskland". Bagges nyligen publicerade dagbok kan knappast bekräfta detta. Bagge ansåg att om vi ställdes inför krav som hotade Sveriges suveränitet skulle vi vara beredda att ta kriget. Han stod fri från antisemitism (se uttalande i riksdagen 22.2.1939) och främmande för nazismen. Så här uttalade han sig i samtal med en tysk diplomat i oktober 1941, alltså en tidpunkt när Tysk-

land tycktes på höjden av maktutveckling:

Jag sade honom att jag var övertygad om att det i Sverige sedan gammalt fanns varma sympatier för Tyskland, som vi haft så mycket gemensamt med, men han skulle ha klart för sig att några sympatier för nationalsocialismen komme det aldrig att finnas i Sverige, då detta var så definitivt emot alla våra traditionella åskådningar.

Sverige drabbades den 9 april 1940 av en säkerhetspolitisk katastrof som kom att bli bestämmande för politiken. Genom den tyska ockupationen av Danmark och Norge fördes Sverige in i den tyska maktsfären även om vi inte utsattes för en direkt ockupation. Tyskarna hade tagit ett strupgrepp på Sverige. Hela den svenska försvarsplaneringen kastades över ända. Att det tyska militära hotet hängde som ett damoklessvärd över Sverige tycks man bortse från i flera nyare skrifter. Man kan ha olika uppfattningar i efterhand om detta hots karaktär, men den tyska ockupationen av Norge upphörde inte förrän i maj 1945. Vi vet att Tyskland förlorade kriget, vi kan till och med se att Tyskland var förlorat när det inte lyckades besegra Sovjetunionen i ett blixtfälttåg sommaren 1941. Den kunskapen hade inte de beslutsfattande.

Man kan på chattsidor på internet läsa om Sveriges feghet och egoism under kriget. Det mest positiva man brukar sträcka sig till är att den svenska politiken var försiktig. Men låt oss vända på perspektivet och fråga: fanns det någon djävhet eller risktagande i den svenska politiken? Sådana element saknades enligt min mening inte. Svenskarna höll strikt kontroll över permittenttrafiken och meddelade i mars 1941 tyskarna att om de inte iakttagit givna överenskommelser (om ekvivalensen) skulle trafiken sägas upp. Tyskarna trodde att det skulle bli fritt fram efter midsommarmedgivandet 1941, men när de återkom med en ny begäran i juli fick de omedelbart avslag. Hösten 1941 fick tyskarna avslag på de flesta av sina önskemål. Uppsägandet av permittenttrafiken i augusti 1943 var heller inte utan säkerhetspolitiska risker. Ännu under de sista krigsåren var Nazityskland i besittning av en betydande slagkraft. I mars 1944 beordrade exempelvis Hitler att Åland skulle ockuperas om Finland slöt separاتفred. Att i efterhand uttala sig om de marginaler som regeringen hade, utifrån kunskap som då inte fanns, är lätt.

Detta kan sägas gälla en annan i och för sig berömvärd tysk avhandling Sven Radowitz, *Schweden und das "Dritte Reich" 1939–1945* (2005), en mycket solid empirisk

studie av de svensk-tyska diplomatiska och militära relationerna. Radowitz är uppenbarligen påverkad av den "moraliska vändningen" inom den svenska historieskrivningen och tenderar i sin sammanfattning att bortse från den beslutssituation som de ansvariga på svensk sida ställdes inför. Radowitz hävdar att tyskarna aldrig hade för avsikt att anfalla Sverige och att regeringen kunde sagt nej till de tyska kraven under förutsättning att handeln inte upphört. Han understryker starkt Tysklands begränsade resurser särskilt efter juni 1941; den tyska regimen saknade egentliga påtryckningsmedel på Sverige och var främst inriktad på att Sverige inte gick med i kriget på den allierade sidan och att järnmalmsexporten fortsatte. Efter årsskiftet 1941/1942 var det snarare Sverige som utgjorde ett potentiellt hot mot Tyskland än tvärtom.

Så kan man givetvis se det i efterhand. Men detta var inte den verklighet som samlingsregeringen stod inför. Dess geostrategiska utgångspunkt var att tyskarna – oberoende av alla faktiska planer – hade Sverige i ett järngrepp. Till detta kom "9 aprilssyndromet": rädslan inför Hitlers absoluta hänsynslöshet och irrationalitet. Gustav Möller uttryckte detta i en tillbakablick 1945. "Hitler var en galning och detta gjorde att vi måste räkna med att Hitler och den tyska regeringen inte reagerade som normala människor utan kunde vidta åtgärder som helst gentemot Sverige, därest Sverige intog en alltför stram hållning till Tyskland." Detta är givetvis apologi, men inte desto mindre sant.

Radowitz menar att Sverige hade ett mycket större handlingsutrymme, särskilt efter 1942, som samlingsregeringen inte utnyttjade. Detta är en efterhandskonstruktion. Efter uppsägandet av transiteringsavtalet tvekade inte Sverige att handelspolitiskt tvinga tyskarna till reträtt. Vid krigsslutet hade Sverige inga ekonomiska fordringar på Tyskland medan exempelvis Schweiz låg ute med miljardkrediter. Den tyske forskaren Klaus Wittman som skrivit en grundläggande studie av de svenska handelsrelationerna med Tyskland 1933-1945 betecknar den svenska förhandlingstaktiken som "virtuos": skickliga svenska förhandlare lyckades hävda Sveriges försörjningsintressen och stå emot tyska krav på ekonomisk inordning. (s. 398). Järnmalmsexporten framställs ibland som en stor "eftergift" från svensk sida, men de tyska motprestationerna ifråga om kol och koks tärde i betydande utsträckning på de tyska resurserna. (Gilmour s. 126)

Jag har i annat sammanhang hävdad att samlingsregeringens politik inte mekaniskt följde krigsutvecklingen, utan att den svenska politiken redan under hösten

1941 fick en mera motspänstig och avvissande karaktär. Radowitz polemiserar mot detta och menar att "eftergiftspolitiken" fortsatte under 1942. Han menar exempelvis att det svenska sjökriget gentemot ryska ubåtar i Östersjön 1942 kan ses som en "eftergift" gentemot Tyskland. Detta är inte särskilt övertygande. Den marina "krigföringen" kan ses som en legitim svensk åtgärd för att skydda den svenska sjöfarten.

DEN TYSKA HISTORIEFORSKNINGEN har gjort förnämliga insatser som i hög grad fördjupat vår förståelse av Sverige under andra världskriget. Det gäller även den anglosaxiska forskningen. Jag kan här endast nämna John Gilmours värdefulla studie *Sweden between Swastika and Stalin, The Swedish experience in the Second World War* (2010). Gilmour, som är *honorary lecturer* vid Edinburghs universitet, är en grundlig kännare av Sveriges historia. Hans bok är den bästa moderna översikten av Sveriges historia under kriget och skulle förtjäna att översättas. Den täcker såväl statlig politik som samhällsutveckling. Gilmour är häpen, ja indignerad över den vändning som den svenska synen på andra världskriget tagit. Han framträder som en engagerad försvarare av det småstatsrealistiska perspektivet och han finner det stötande att ledande statsmän som Per Albin Hansson och Christian Günther ställs vid skampålen för att de strävade efter att hålla landet utanför krig (s. 284). Deras och Sveriges rykte skulle förtjäna högre uppskattning från dem som kommit i åtnjutande av deras insatser, menar han. Förklaringen måste ligga, anser han, i att en senare "kosmopolitisk" generation förlorat kontakten med de villkor som då bestämde det svenska folkets perspektiv på kriget och tillvaron.

ANDRA VÄRLDSKRIGET ÄR vår civilisations främsta meningsskapande händelse. Det har givit västerlandet en sekulär moral. Antinazismen är inte en åsikt utan en integrerad del i den svenska värdegrunden. Innebär detta att historikerna, som Gunnar Richardsson antyder, bör bli domare och låta saklighet och objektivitet komma i andra hand? Så kan det inte vara. Värdegrunden är det konsensuella "kitt" som håller samman samhället. Men konsensus är ingen ofarlig sak. Den kan förvirras genom fanatisering. Som den kinesiske tänkaren Lao-Tse uttryckte det för tvåtusenfemhundra år sedan: "När alla är ense att det goda är gott, då uppstår det onda".

Denna process – hur ädla mål omvandlas till förtryckande ideologi – upprepas gång på gång i historien. En viktig uppgift för historievetenskapen är att stå emot

sådana fanatiseringstendenser genom att lyfta fram skeendets komplexitet. Historikern måste sträva efter relativ distans i förhållande till den samhälleliga ideologiproduktionen. Detta är inte alltid en garanti för objektivitet och saklighet, men det kan fungera som ett medel när kollektiva tvärsäkerheter hotar.

► Alf W. Johansson är senior editor på *Respons* och professor emeritus i historia.

— BEHANDLADE VERK —

- Lars M. Andersson och Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland – Skuldfrågor och moraldebatt*, 2007.
- Maria Pia Boëthius, *Heder och samvete – Sverige och andra världskriget*, 1991.
- Stéphane Bruchfeld, Paul A. Levine, *...om detta må ni berätta ... En bok om Förtelsen i Europa 1933-1945*, 1997.
- Barbro Eberan, *Hur kunde det ske? Myt och motmyt*, 2013.
- Lena Einhorn, *Handelsresande i liv – Om vilja och vankelmod i krigets skugga*, 2005 (2 uppl.).
- John Gilmour, *Sweden, The Swastika and Stalin – The Swedish Experience in the Second World War*, Edinburgh University Press, 2010.
- Sven Grafström, *Anteckningar del 1 1938-1944, del 2 1945-1954*. Utgivna av Stig Ekman, 1989.
- Gösta Bagges minnesanteckningar del 1 1939-1941, del 2 1942-1944. Utgivna av Kersti Blidberg och Alf W. Johansson, 2013.
- Alf W. Johansson, *Den nazistiska utmaningen*, 6 uppl. 2006.
- Alf W. Johansson, *Per Albin och kriget*, 1984.
- Steven Koblik, "Om vi teg skulle stenarna ropa" – *Sverige och judeproblemet 1933-1945*, 1987.
- Paul A. Levine, *From Indifference to Activism – Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938-1944*, 1996.
- Sven Radowitz, *Schweden und das "Dritte Reich" – Die deutsch-schwedische Beziehungen im Schatten des Zweiten Weltkrieges*, Krämer, 2005.
- Daniel B. Roth, *Hitlers Brückenkopf in Schweden – Die deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1933-1945*, Lit Verlag, 2009.
- Wolfgang Wilhelmus, *Schweden im Fadenkreuz – Deutsch-Schwedische Beziehungen 1918-1945*, Inge Koch Verlag, 2008.
- Klaus Wittmann, *Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933-1945*, Oldenbourg, 1978.
- Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan – Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förtelsen*, 2011.
- Klas Åmark, Föreläsning Verdandi 25 april 2012: "Att bo granne med ondskan".

VAD FÅR SOLDATER i krig att övervinna alla mänskliga instinkter och stanna kvar på slagfältet? Efter andra världskriget lyftes lojaliteten mot den lilla gruppen fram som främsta förklaring. I verk av militärhistorikern Samuel Marshall och sociologerna Knut Pipping, Edvard Shils och Morris Janowitz hävdades att varken fosterlandskärlek, politisk ideologi, tanken på de anhöriga där hemma eller fruktan för bestraffning kunde motivera soldater lika starkt som rädslan att svika de närmaste kamraterna och framstå som svag inför andra män. Senare studier från kriget i Korea, Vietnam och Mellersta Östern gav liknande resultat.

Synen på grupprocesser på gräsrotsnivån som avgörande för militär effektivitet fick stor betydelse för soldatutbildningen i många länder. Från 1948 blev det standard i det svenska försvaret att värnpliktiga som skulle krigsplaceras tillsammans också skulle grundutbildas och repövas tillsammans. Primärgruppen som skulle avgöra allt på stridens dag måste börja byggas redan i fredstid. I den internationella diskussionen gjorde tyska Wehrmachts prestationer under andra världskriget särskilt intryck. För varje tysk soldat som stupat i strid mot amerikaner och briter hade tyskarna dödat i genomsnitt 1,5 motståndare, trots underlägsenhet i numerär och eldkraft. Den israeliske militärhistorikern Martin van Creveld hävdade att detta varit resultatet av ett konsekvent "organiskt" tänkande hos tyskarna när det gällde organisation, personal, utbildning och ledarskap. I den mer "tayloristiskt" orienterade amerikanska armén hade däremot de små gemenskaperna nonchalerats, alla individer betraktats som utbytbara och de genomsnittliga prestationerna på slagfältet varit sämre.

Trots hyllningskören till kamratskapen inom Wehrmacht fanns emellertid avvikande röster, som i stället lyfte fram den nazistiska ideologins betydelse för tyskarnas framgångar. Den amerikanske historikern Omer Bartov hävdade att rasistisk hetsagitation mot "judiska bolsje-

viker" och "slaviska undermänniskor" på östfronten spelat en viktig roll för stridsviljan. Inte minst yngre officerare, som hunnit bli formade av Hitlerjugend under sin uppväxt, medverkade i denna indoktrinering. Den tyske militärhistorikern Manfred Messerschmitt påpekade att Wehrmachts personal även måste ha motiverats av fruktan. Mellan 20 000 och 30 000 tyska

Tyskland varaktigt förändrades. Den krigsmakt där sammanlagt 17 miljoner tyskar hade tjänstgjort var inte en högeffektiv, i grunden opolitisk militär organisation, som genom olyckliga omständigheter kom att utnyttjas för onda syften, utan hade spelat en central roll i Hitlers utrotnings- och utsugningskrig i Östeuropa. I stort sett alla tyska familjer, vilkas rötter i landet går tillbaka längre än ett par generationer, har äldre manliga släktingar som var soldater under Hitler, och detta har sannolikt bidragit till att insikten dröjde ett halvsekel.

Wehrmacht besegrades i första hand av den sovjetiska Röda armén, som tillfogade tyskarna 74 procent av deras förluster i stupade. Sedan nya arkiv blivit tillgängliga efter Sovjetunionens fall har synen på Röda armén också förändrats. Den traditionella bilden av en sammansvetsad monolit under partiets fasta ledning går inte längre att upprätthålla. De ryska historikerna V. P. Naumov och Leonid Retjin anger att 157 000 dödsdomar avkunnades mot sovjetisk militär personal under krigsåren, medan den brittiska historikern Catherine Merridale menar att krigsupplevelsen hos de veteraner hon intervjuat avsevärt skiljer sig ifrån de officiella hjälteberättelserna om det stora fosterländska kriget.

TRE NYUTKOMNA VERK av tyska forskare fördjupar vår kunskap ytterligare. Det källmaterial som författarna utnyttjar är tidigare oanvänt och har tillkommit på märkliga vis. Neitzels-Welzers och Römers böcker bygger på protokoll från briter och amerikaners avlyssning av tyska

soldater i fångläger, vilka blev tillgängliga för forskning först på 1990-talet. Hellbecks bok består av kommenterade utdrag ur de intervjuer med ögonvittnen som genomfördes av sovjetiska historiker under och omedelbart efter slaget vid Stalingrad, och som sedan 1940-talet legat undangömda i den ryska vetenskapsakademins källare.

Det var briter som började med att placera särskilt intressanta krigsfångar under avlyssning i speciella genomgångsläger och när USA kom med i kriget 1941 tog amerikanerna efter idén. Vid sidan av

HISTORIA

UNIK INBLICK I HUR TYSKA OCH RYSKA SOLDATER TÄNKTE UNDER ANDRA VÄRLDSKRIGET

Recensent *Gunnar Åselius*

De allierade avlyssnade och förhörde ett stort antal tyska krigsfångar under andra världskriget och detta material har nu blivit tillgängligt för forskningen. Även intervjuer som gjordes med sovjetiska soldater efter slaget vid Stalingrad har nu blivit tillgängliga. Böckerna visar att soldaternas beteende drevs av såväl gruppsyck och ideologi som samhällelig kontext.

soldater dömdes till döden och avrättades under andra världskriget, de allra flesta för påstådd feghet eller olydnad. Som jämförelse kan nämnas att i den amerikanska krigsmakten, som mobiliserade ungefär lika många människor som Wehrmacht, inskränkte sig antalet avrättade soldater för olika brott under samma tid 148 (endast en av dem för feghet!).

Under 1990-talet bidrog slutligen en omdiskuterad vandringsutställning som Institut für Sozialforschung i Hamburg anordnade till att synen på Wehrmacht i

de tre avlyssningslägren i Storbritannien byggdes två läger i USA och ytterligare läger i Medelhavsområdet, i Östafrika, Indien och Australien för tyska, italienska och japanska krigsfångar. Sammanlagt har omkring 150 000 sidor protokoll bevarats från avlyssning och förhör med närmare 15 000 tyska krigsfångar. Som Felix Römer påpekar finns ingen jämförbar källa till Wehrmacht-soldaternas tankevärld. Brev hem från fronten friserades av hänsyn till censur och anhörigas känslor. Memoarer och sentida intervjuer är av uppenbara skäl opålitliga. När de samtalade med varandra i fångenskapen uttryckte de tyska soldaterna sig däremot fritt, trygga i förvisningen om att deras samtalspartners hade haft liknande erfarenheter.

När det gäller intervjuerna från Stalingrad samlades de in av den kommission för det stora fosterländska krigets historia som hade skapats i december 1941 under ledning av den sovjetiske historikern Isaak Mints, tidigare redaktör för ett stort intervjuprojekt om det ryska inbördeskriget som hade initierats av författaren Maxim Gorkij. Gorkij, vars historieuppfattning hade formats av Nietzsche och Tolstoj, såg historikern som någon som skulle dokumentera stora händelser inför eftervärlden och skapa hjälteberättelser med vanliga människor i huvudrollen. Därigenom kunde massorna inspireras i sitt byggande av socialismen. Mellan december 1942 och augusti 1943 intervjuade Mints kommission sammanlagt 215 ögonvittnen till slaget vid Stalingrad (striderna hade pågått från augusti 1942 till februari 1943). Samtalsuppteckningarna omfattade många tusen sidor. Bland informanterna fanns generaller och politiska officerare, meniga soldater, sjuksköterskor, civila Stalingradbor

och tyska krigsfångar. Det fanns emellertid en latent konflikt mellan föreställningen om de "vanliga människorna" som historiens hjältar och den officiellt påbjudna kulten av Stalin som geniet som borde få äran för allt. Detta skapade problem för projektet, särskilt sedan Mints drabbats av efterkrigsårens antisemitiska förföljelser i Sovjetunionen. Det insamlade intervju-

aterialet gömdes undan och har fram tills nu blivit liggande.

Även om översättningarna av Neitzels Welzers och Hellbecks böcker flyter väl, verkar det ibland ha gått för fort. I svenskt militärt språkbruk är tyskans "Marine-soldat" en "sjöman" – en "marinsoldat" är däremot något annat. Att använda den ålderdomliga befästningstermen "blindering" för att översätta ryskans "blindazj" (=skyddsrum, täckt skyttevärn) är visserligen lexikaliskt möjligt men inte särskilt lyckat stilistiskt.

SÖNKE NEITZEL och Harald Welzer har arbetat tillsammans med Felix Römer inom ett större forskningsprojekt kring avlyssningsprotokollen. Skillnaden i fokus mellan deras böcker beror på att Welzer är socialpsykolog och att han och Neitzel därför haft ambitionen att med Wehrmacht som utgångspunkt diskutera mänskligt beteende i allmänhet. Deras tolkning ansluter sig till den inledningsvis omtalade traditionen från efterkrigsåren, där gruppgemenskapen ses som den viktigaste faktorn i soldaters tillvaro. Tyska krigsfångar som till synes oberörda samtalar om sina erfarenheter från strider, massavrättningar, mord och våldtäkter ägnar sig enligt Neitzel och Welzer åt en sorts gemenskapsbekräftande riter. Även om en del av det som sägs i deras samtal är överdrifter och skryt, hör inom referensramen "krig" (vilken de har gemensam) den här typen av våldshandlingar till det normala. Liksom Christopher Browning i sin berömda studie av "helt vanliga män" i polisbataljon 101, ser Neitzel och Welzer därför situationen som viktigare än intentionen när det gäller att förklara varför någon blir krigsförbrytare. Så länge vi konsekvent väljer att se våld

Sönke Neitzel & Harald Welzer

Soldater

– Om kamp, dödande och död

(Soldaten – Protokolle vom Kämpfe,
Töten und Sterben)

ÖVERS. SVENJA HUM

BROMBERGS | 460 S. | ISBN 9789173373722

Felix Römer

Kameraden

– Die Wehrmacht von Innen

PIPER | 544 S. | ISBN 9783492055406

Jochen Hellbeck

Stalingradprotokollen

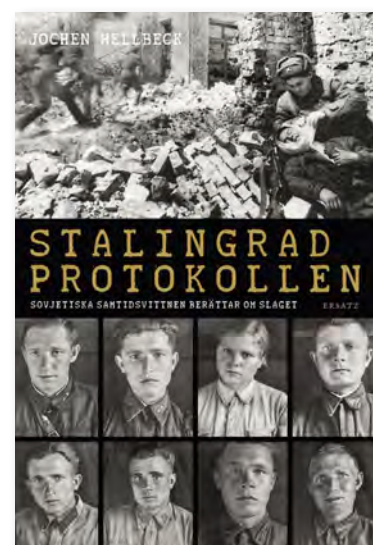
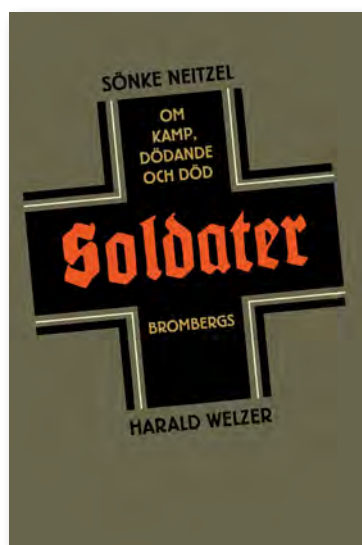
– Sovjetiska samtidsvittnen berättar om slaget

(Die Stalingrad-Protokolle – Sowjetische
Augenzeugen berichten aus der Schlacht)

ÖVERS. HANS BJÖRKEGREN (RYSKA)

OCH JOACHIM RETZLAFF (TYSKA)

ERSATZ | 623 S. | ISBN 9789187219580

► Soldater ur Wehrmacht tilldelas järnkorset i augusti 1941.

som en "omänsklig" anomali i stället för ett bland flera sociala handlingsalternativ som människor kan tillgripa, menar de, är vi oförmögna att förstå inte bara Hitlers Tyskland utan också vårt eget samhälle. Det är naivt att förfasas när Wikileaks-avslöjanden från Irak eller Afghanistan visar västerländska soldater som förövre och bödlar. Just sådana beteenden hör ju ihop med det vi kallar "krig".

Felix Römer är en historiker som menar att människans möjligheter att inom begränsade ramar gestalta sin egen verklighet inte får glömmas bort. Han är därför benägen att ifrågasätta de dominerande gruppsykologiska förklaringsmodellerna och vill i stället lyfta fram individernas bakgrund och samhällskontextens betydelse. I de brittiska avlyssningsprotokollen, som Neitzel och Welzer främst använt, är de som talar oftast anonyma eftersom briterernas intresse för tysk taktik och vapenteknik kunde tillfredsställas utan att de talandes identitet fastslogs. Römer väljer däremot att fokusera på det amerikanska materialet från lägret i Fort Hunt, Virginia, eftersom amerikanerna även var intresserade av stämningarna på den tyska hemmafronten och genomförde förhör med varje fånge om deras sociala bakgrund, krigserfarenhet och ideologiska inställning. Därefter noterade de under avlyssningen vem som sade vad. Römer

kan därigenom föra ingående (ibland väl långrandiga) diskussioner kring olika replikskiften mellan fångar och vad de avslöjar om mentaliteten i Hitlertyskland och inom Wehrmachts olika förband och personalkategorier.

POLITIK DISKUTERADES NÄSTAN aldrig bland fångarna och individer värderades inte utifrån sin ideologiska hemvist. Den enda personalkategori vars attityder avvek i detta hänseende var Wehrmachts militärtolkar, av vilka ett trettiotal passerade genom de allierades avlyssningsläger. Mili-

”När det gäller förintelsen och krigsförbrytelserna verkar kunskapen ha varit allmänt utbredd, men inget stort samtalsämne (ungefär 0,2 procent av avlyssningsprotokollen handlar om förintelsen).”

tärtolkarna var ofta äldre än soldatgenomsnittet och hade rötter i den traditionella tyska borgerligheten – affärsmän med utlandserfarenhet och universitetsfolk. De hade också mer fritid än vanliga soldater för politiska diskussioner. Även soldater med en katolsk eller socialdemokratisk bakgrund kunde avvika genom att visa mindre entusiasm än andra inför militärtjänstgöringen, men Römer medger att skillnaderna är små. Liksom tidigare Omer Bartov ser han ålder som den viktigaste variabeln: de yngre soldaterna, som hade få minnen från tiden före 1933, var också de mest regimtrogna.

När det gäller förintelsen och krigsförbrytelserna verkar kunskapen ha varit allmänt utbredd, men inget stort samtalsämne (ungefär 0,2 procent av avlyssningsprotokollen handlar om förintelsen). De massarkebuseringar av judar som många bevittnat på östfronten skilde sig inte från standardförfarandet vid partisanbekämpning och rymdes därför inom det som uppfattades som krigets normalitet. Antisemitiska åsikter uttrycktes ofta, men de flesta beklagade ändå mordet på kvinnor och barn och ansåg att behandlingen av judarna varit oklok och skadat Tysklands anseende i världen. Även de ryska krigsfångarnas hårda öde kunde framkalla medlidande, särskilt när man själv befann sig i krigsfångenskap, nederlaget närmade

sig och ryssarnas hämnd för tyska illgärningar snart skulle drabba hemlandet.

Römer menar också att gemenskapskulturen inom Wehrmacht lika gärna kan ha undergrävt stridseffektiviteten, eftersom en ansenlig del av de avlyssnade samtalen handlar just om konflikter och vantrivsel med kamrater och befäl i den närmaste kretsen. Men det råder ingen oenighet om att önskan att accepteras av kamraterna har varit oerhört viktig, och att individers status och anseende inom kamratgruppen nära hängt ihop med om de har uppfattats som kompetenta och pålitliga soldater. Det fanns här ingen skillnad mellan ungdomar genomdokterinerade av nazismen och medelålders män som före 1933 varit aktiva socialdemokrater.

Medaljer utgjorde en synbar bekräftelse på tapperhet och duglighet, och en stor del av diskussionerna i fånglägren ägnades följaktligen åt olika utmärkelser som man fått eller inte fått, och om dessa beslut varit rättvisa eller inte. Teknik och nya vapen avhandlades också. Till del berodde detta på att ubåtsmän och piloter var överrepresenterade bland de fångar de allierade ansett intressanta nog att placera i avlyssningslägren, men också på att teknikkussionerna erbjöd fångarna en möjlighet att imponera på varandra med sin militära sakkunskap. Den syn på fienden som framträder återspeglar på samma sätt föreställningar om olika nationers militära duglighet. Britterna anses mest lika tyskarna och står därför högst i rang, ryssarna är avskydda men respekteras på grund av sin hårdhet medan amerikanerna uppfattas som veka och rankas lägst.

Det är belysande att jämföra Wehrmacht-soldaternas attityder med inställningen hos de 560 italienska fångar som passerade genom de allierades avlyssningsläger. Italienerna hade inte på samma sätt som tyskarna internaliserat det militära normsystemet, var ointresserade av att tala om strider de deltagit i, struntade i utmärkelser och vapentechnik och värderade inte heller varandra som människor utifrån dugligheten som soldat. Sådana observationer stärker Römers uppfattning att kulturella och samhälleliga faktorer är väl så viktiga som gruppsykologi för att förklara militär effektivitet.

GÅR MAN TILL Stalingradprotokollen ger detta material en mer begränsad insyn i vanliga soldaters krigsupplevelser. De små, informella kamratkollektiv som rimligen måste ha haft stor betydelse även i Röda armén är osynliga i intervjuerna. Det genomgående budskapet är att med rätt ideologisk skolning kan varje människa bli en hjälte. Naturligtvis är det kommunistpartiet som ska förmedla denna skol-

ning. Partimedlemmarna inom armén sägs gå i täten vid alla anfall, de predikar för kamraterna att reträtt är otänkbart och ordnar tävlingar om att döda flest tyskar (mästerkrupskytten Vasilij Zajtsev, som dödade 242 fiender och senare odödliggjordes i spelfilmen *Enemy at the Gates*, intervjuas särskilt). När dagens strider är slut

med sina politiska officerare, likaså sjömän som visat rädsla inför överskeppningen av Volga och uzbekiska värnpliktiga som vägrat rycka fram. Även om Beevors siffra om 13 500 avrättningar inte kan verifieras kan ingen tvekan råda om att åtskilliga sovjetiska soldater sköts av sina egna under slaget vid Stalingrad.

”I vittnesmål från partilösa utgörs ofta kulmen i berättelsen av att medlemsansökan till partiet lämnas in. En kapten – historiedocent i det civila – berättar visserligen att alla i hans division led av diarré under slaget eftersom man drack okokt vatten ur Volga, men sådana oglamorösa detaljer från krigets vardag sitter annars trångt till bland alla hjälteberättelser.”

samlas partifolket för att diskutera vilka kamrater som utmärkt sig och vilka som förtjänar kritik. I vittnesmål från partilösa utgörs ofta kulmen i berättelsen av att medlemsansökan till partiet lämnas in. En kapten – historiedocent i det civila – berättar visserligen att alla i hans division led av diarré under slaget eftersom man drack okokt vatten ur Volga, men sådana oglamorösa detaljer från krigets vardag sitter annars trångt till bland alla hjälteberättelser.

Hellbeck är medveten om denna tendens men menar ändå att intervjuerna ger fog för kritik mot Merridales tes om en klyfta mellan krigsveteranernas minnen och det officiella minnet. Vanliga soldater har uppenbarligen internaliserat statens och partiets syn på kriget, menar han. Hellbeck kritiserar också Anthony Beevor för att återge uppgiften om att 13 500 sovjetiska soldater avrättades under slaget, och hänvisar själv till NKVD-dokument om totalt 278 avrättade soldater fram till oktober 1942. Senare återger han dock uppgifter ur samma ryska dokumentpublikation om att NKVD:s spärrbataljoner längs hela fronten under perioden hejdade 140 755 desertörer och arkebuserade 1189 av dessa. Siffran 140 000 desertörer ger kanske inte bilden av en armé där alla identifierade sig fullt ut med stat och parti.

Även om de flesta sovjetiska soldaterna säkert stred av övertygelse och inte under hot, visar dessutom intervjuerna med sovjetiska generaler att dessa – helt oberoende av NKVD – bedrev sin egen arkebuseringsverksamhet: i förbigående nämns att underställda chefer som visat bristande framåtanda har arkebuserats tillsammans

Ett enda vittnesmål från de 150 000–200 000 civila som aldrig evakuerades ur staden tog historikerkommissionen upp – köksbiträdet Agrafena Pozjdnakovas. Människor som Pozjdnakova hade måst samarbeta med tyskarna för att överleva och erbjöd inget stoff för uppbyggliga hjälteberättelser. Hon förlorade både sin man och två av de sex barnen och hennes korta skildring av tillvaron under striderna och den tyska ockupationen är ohygglig läsning. Direkt makabert ter sig därför yttrandet av direktorn för Stalingrads medicinska institut efter befrielsen om att det syns utanpå vilka Stalingradbor som har arbetat för tyskarna ("jag kan omedelbart avslöja de osovjetiska människorna både på blicken och på att de inte talar karskt, inte är envisa och inte rätlinjiga, möjligen för att de är rädda och ängsliga"). Så kan en läkare också beskriva traumatiserade människor!

SAMMANFATTNINGSVIS: DE HÄR recenserade verken presenterar goda argument för såväl gruppsykologi, ideologi och samhällskontext som den drivande kraften bakom soldaters beteende på slagfältet. De utgör också värdefulla bidrag till vår kunskap om "kriget underifrån" och fördjupar bilden av andra världskriget på ett sätt som den oupphörliga strömmen av böcker om denna genomtröskade konflikt sällan förmår.

► Gunnar Åselius är professor i historia, särskilt militärhistoria, vid Försvarshögskolan.

Gellert Kovacs

*Skymning över Budapest
– Historien om Raoul
Wallenberg och kampen
för människoliv 1944–45*

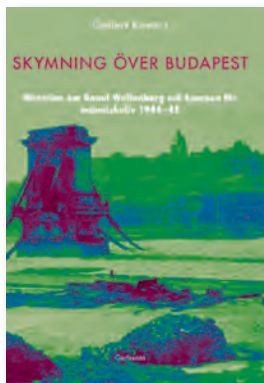
CARLSSON | 367 S. | ISBN 9789173315715

DEN UNGERSKA LABYRINTEN

Recensent *Wilhelm Agrell*

LITTERATUREN OM Wallenberg har Ungern ofta bara utgjort en diffus bakgrund. Gellert Kovacs kartlägger de komplicerade förhållandena i Budapest och kan visa att Wallenbergs kontakter med det underjordiska motståndet var mer betydelsefulla än man tidigare insett.

HISTORIA

DE SENASTE ÅRENS våg av böcker om Raoul Wallenberg har på flera sätt skilt sig från den tidigare litteraturen i ämnet. Medan denna i huvudsak varit inriktad på dramat kring den försvunne diplomaten och den svenska regeringens i många stycken tvivelaktiga agerande inför den mäktige grannen i öster har fokus nu förskjutits till perspektiv som tidigare till stor del förbigåtts. Ett sådant är Raoul Wallenberg som person. Det är således anmärkningsvärt att det

först var under 2012 som en av 1900-talets mest internationellt kända svenskar blev föremål för biografier med en bredare ansats och där huvudpersonen inte bara var ett objekt som andra förhöll sig till, berättade om eller senare under decenniernas lopp utredde.

Men det är inte bara personen Raoul Wallenberg som varit märkligt frånvarande, också det krigstida Ungern har kommit att utgöra en diffus bakgrund till den räddningsaktion som Wallenberg anslöt till och i hög grad kom att leda och anpassa till de alltmer desperata yttre förhållandena. Av andra agerande är det framför allt den sinsemellan djupt splittrade SS-organisationen och dess olika ungerska medlöpare som lyfts fram. Av dessa agerande har Adolf Eichmann kommit att spela den mest framträdande rollen, trots att det i dag med rimlig säkerhet går att dra slutsatsen att Eichmann och Wallenberg aldrig träffades öga mot öga och än mindre åt middag och grälade om nazismens framtid. Detta tillhör mytbildningen om den försvunne hjälten, den Wallenberg-genre som blomstrat mest under årens lopp.

Men det ungerska politiska och militära sammanhang som Wallenberg anlände till var långt mer mångbottnat och förmodligen betydelsefullt än vad tidigare framställningar i allmänhet uppmärksammat. Skälen har varit flera, dels att Wallenbergforskningen först på senare år börjat intressera sig för det större sammanhang i vilket det mer avgränsade dramat Raoul Wallenberg kom att utspela sig, dels det förhållande att det ungerska primärmaterialiet varit otillgängligt fram till kommunistregimens fall och att den ungerska historieskrivningen fram till dess också förträngde viktiga aspekter av det historiska förloppet. Budapest 1944-45 handlade här om ungersk fascism och tysk nazism på ena sidan och Sovjetunionen och dess ungerska bundsförvändet å den andra, inget annat. Jenő Lévais bok om Wallenberg, som skrevs kort efter kriget och innan Ungern slutgiltigt staliniserats, försvann ur bilden.

Den förste som lyfte fram den mer mångfacetterade och samtidigt förbisedda ungerska kontexten var den nyligen framlidne historikern Attila Lajos, som med hjälp av ungerskt källmaterial kunde ge en mer heltäckande bild av de olika utländska och inhemska hjälpinsatserna, där den svenska utgjorde en viktig men trots allt begränsad del. I *Skymning över Budapest* går historikern Gellert Kovacs vidare längs detta nya eller snarare återupptäckta spår, men med fokus på det politiska skeendet och den tilltagande motsättningen mellan tyskarnas medlöpare och olika framväxande inhemska motståndsgupper.

UNGERN TILLHÖRDE URSPRUNGLIGEN den grupp länder som utan större motstånd kunde förmås att gå med i det tyska angreppet mot Sovjetunionen 1941 i hopp om att med små insatser återfå förlorade territorier. Så blev nu inte fallet och våren 1943, då den ungerska 2:a armén gått sin undergång till mötes tillsammans med de inringade tyskarna i Stalingrad, stod det klart för den ungerska statsledningen att man satsat fel och att enda räddningen låg i att komma loss från kriget och den förödande alliansen med Tyskland. Regeringen och militärledningen började hösten 1943 i hemlighet söka kontakt med västmakterna för att kunna lämna kriget utan sovjetisk ockupation. Västmakterna var dock misstänksamma och hade i vilket fall snart avskrivit Ungern i den kommande europeiska tudelningen. Någon invasion via Balkan, som ungrarna hoppats på, blev aldrig aktuell.

Tyskarna hade dock hela tiden insyn i den ungerska regeringens dubbelspel och kunde välja ett lämpligt tillfälle att slå till och i mars 1944 besatte tyska trupper utan motstånd "bundsförväntan" Ungern. Det första av flera på varandra följande ungerska motståndsförsök kunde snabbt krossas av Gestapo och fältet var fritt för tyskarna att med entusiastisk handräckning från en första ungersk quisling-regim snabbt och med få inhemska protester genomföra massdeportationen av huvuddelen av ungerska judar till Auschwitz. Men den tyska ockupationen innebar samtidigt en tilltagande splittring bland ungerska nationalister och även bland högerextremister, som inte självklart uppskattade det sätt på vilket landet reducerats till en tysk koloni, som i praktiken styrdes av en SS-guvernör medan landets industri konfiskerades.

När Raoul Wallenberg anlände till Budapest i början av juli hade deportationerna stoppats av den åldrade regenten Horthy som alltför sent insett hur i grunden förstört Ungerns anseende nu var. Samtidigt hade en underjordisk motståndsrörelse – Magyar Függentlensegi Mozgalom – börjat organiseras med kontakter in i den fortfarande fungerande ungerska statsapparaten och armén. MFM:s mål var att organisera ett väpnat uppror mot de tyska ockupanterna i ett förnyat försök att byta sida i kriget. Horthy höll i oktober 1944 ett radiotal som tillkännagav att kriget var slut för Ungerns del, men i själva verket hade det bara börjat. Tyskarna och deras handgångna män fanns överallt och kunde utan svårighet krossa detta andra avhoppsförsök.

Tyskarna upphöjde nu den pronazistiska pilkorsrörelsens ledare till sina ungerska marionetter, men trots misslyckandena och massarresteringar reorga-

niserades motståndet, nu i en lös koalition som innehöll resterna av MFM, men också olika kommunistiska grupper, sionistiska väpnade grupper och även högerextremister som vände sig mot pilkorsarnas reservationslösa kollaboration. Pilkorsarnas terror och maktfullkomlighet ökade också motståndet inom armén och polisen och även inom den milis som med stor brutalitet utfört vårens deportationer till Auschwitz. Dessa organisationer blev allt mindre enhetliga i takt med att de löstes upp på individnivå, samtidigt som båda lägren infiltrerade och bekämpade varandra, inte minst pilkorsarnas "Ansvarskrävande Enheten" och SS "Überfallkommando". I denna labyrint av terror, där den kvarvarande judiska befolkningen var den mest utsatta, grasserade angiveriet och ingen kunde riktigt lita på var lojaliteterna fanns, lojaliteter som också kunde växla beroende på situationen.

GELLERT KOVACS SKILD- RAR

inte bara hur denna väv av motstånd och kollaboration växte fram och förändrades och vilken roll olika återkommande nyckelpersoner spelade, han visar också att Raoul Wallenberg och hans medarbetares kontakter med det underjordiska motståndet både var mer omfattande och mer betydelsefulla än vad som tidigare uppmärksammats. Hans metod att undersöka detta är förvånande enkel: Wallenbergs fickkalender som "hittades" i KGB:s arkiv och överlämnades till Sverige. Fickkalendern innehåller kortfattade noteringar om möten, ofta bara ett namn eller initialer och ett klockslag. Under långa perioder finns inga noteringar alls. Hittills har kalendern främst uppmärksammats i kontroversen kring Wallenbergs påstådda möte med Eichmann, men Kovacs placerar i stället den i en ungersk kontext och kan därigenom få fram en rad kopplingar till personer och adresser med anknytning till motståndsrörelsen.

Dessa kontakter kom framför allt att få praktisk betydelse i försöken att skydda de judar som försetts med svenska och andra internationella skyddspass under pilkors-terrorn. Medan den mytiske Wallenberg uppträdde ensam och i kraft av sin personlighet, förekommer den i källorna belagde Wallenberg ofta tillsammans med andra, mot slutet är dessa inte sällan i uniform och med beväpning. Denna förekomst av

beväpnade medhjälpare har varit känd, men Kovacs visar hur de var organiserade och opererade i ett slags motpol till pilkorsarnas "Ansvarskrävande Enhet" och hur skyddsstyrkorna var kopplade till motståndsrörelsen och dess olika synliga och osynliga väpnade grupperingar.

Detta gällde inte minst de vaktstyrkor som placerades ut kring de judiska husen, officiellt för att bevaka judarna, men i realiteten för att slå larm vid angrepp från pilkorsarna. Den märkligaste och minst

ren som han kände att öppna fronten. Men denne tvekade, Mikó kunde ju vara en provokatör. Och i den ungerska labyrinten var det inte längre möjligt att lita ens på gamla vänner och kolleger. Mikó såg ingen annan råd än att själv ta sig över frontlinjen. Där greps han av ryssarna, anklagades för att vara spion och sköts senare under 1945.

KOVACS ÖVERLÄTER TILL största delen till läsaren att själv reflektera över vad Wal-

► Kiska var en sorts hemvärn där i många fall soldater som var för unga för fronttjänst tjänstgjorde.

kända delen av den underjordiska motståndsrörelsen i Budapest utgjordes av det ungerska lokalförsvaret, de så kallade kiska-förbanden (*kiska* var en förkortning för militära understödsförband). Denna motsvarighet till tyskarnas massuppbyggade *Volkssturm* upprättades på initiativ av den ungerska arméledningen och organiserades av överstelöjtnanten Zoltán Mikó, som i realiteten var motståndsrörelsens militära chef och som genom kiska-förbanden kunde bygga upp en hemlig armé inte bara fullt synligt utan med bistånd från pilkorsarna. Det föregivna syftet med organisationen var att försvara huvudstaden kvarter för kvarter medan det verkliga var att öppna fronten mot de anryckande sovjetiska styrkorna. Kiska representerade det sista, och som det skulle visa sig misslyckade, försöket från en inhemsk ungersk opposition att åstadkomma ett sidbyte.

Förvånande länge undgick tyskarna och pilkorsarna att upptäcka vad som pågick mitt framför näsan på dem, att kiska bara var motståndsgrupperna i en ny och uniformerad förklädnad. När Gestapo och pilkorsarna till slut kom konspirationen på spåren tog sig Zoltán Mikó ut till fronten och försökte förmå den lokale befälhava-

lenbergs kopplingar till motståndsrörelsen och dess olika nyckelpersoner innebar, både för möjligheterna att utföra det som var hans allt överskuggande uppdrag, att rädda liv, och för den tragiska epilogen i händerna på de sovjetiska säkerhetsorganen, den epilog som så länge kommit att påverka och ibland helt överskugga bilden av skeendet i Budapest.

Kovacs behandlar sitt ämne med stor förtrogenhet och inlevelse. Läsaren besparas källkritiska djupdykningar som, hur nödvändiga de än må vara, har en tendens att skymma händelseförloppets starka dynamik och – inte minst – den säregna och mångbottnade miljö i vilket det äger rum. Budapest framträder i Kovacs skildring som ett kaotiskt mikrokosmos där samtidens och det förflutnas olika krafter stiger till ytan, samtidigt bara för att kort därefter svepas bort av Röda Armén.

► Wilhelm Agrell är historiker och professor i underrättelseanalys vid Lunds universitet.

Kari och Ülle Tarkiainen
*Provinsen bortom havet – Estlands
 svenska historia 1561–1710*

ATLANTIS | 379 S. | ISBN 9789173536523

SVENSKA TIDEN HAR LÄMNAT SPÅR I DAGENS ESTLAND

Recensent *Nils Erik Villstrand*

I **ESTLAND TALAR** man om den gamla goda svensktiden. Men som Kari och Ülle Tarkiainen visar i sin insiktsfulla och välskrivna bok tedde denna 149-åriga period sig olika för olika samhällsskikt. Den svenska överheten var god i böndernas ögon men knappast för den balttyska eliten.

HISTORIA

KARL XII SEGRADE vid Narva år 1700, men det är inte bara som segerherre han ihågkoms i Estland. Här har han ett grundmurat rykte om sig i ett mycket fredligt värv, nämligen som trädplanterare. Den som tar del av Kari och Ülle Tarkiainens bok *Provinsen bortom havet* om Estlands historia 1561–1710 får veta att Karl XII i över 200 vandringssånger figurerar som trädplanterare under sin korta tid i landet efter segern vid Narva. Med trädplanterandet fanns enligt traditionen ett löfte förknippat; om träden rotade sig och började växa skulle kungen och det svenska styret återkomma. Själva

det folkliga talesättet ”den gamla goda svensktiden” kan som paret Tarkiainen framhåller inte spåras långt tillbaka i tiden. Man aktualiserade inte den 149 år långa svenska tiden med de orden, men däremot torde själva den folkliga uppfattningen ha uppkommit kort efter den svenska tidens slut.

Talesättets svepande formulering ger historikern en anledning att ställa frågan för vilka tiden kan ha varit god och i vilken mening den i så fall var det. Den svenska överheten var god i böndernas ögon, medan den balttyska eliten inte alls hade samma anledning att se tillbaka på den svenska tiden som särskilt god. Och också den svensktida godheten var relativ. Ur böndernas perspektiv var förhållandena bättre än de varit tidigare i Ordensstatens regi och än vad villkoren visade sig bli under ryskt styre.

BALTIKUMS HISTORIA ÄR full av dramatik, förtryck och kamp. Den är en utmaning för historikern eftersom uppfattningarna om den varit och alltjämt är så polariserade. I estnisk historiesyn har livegenskapen som kom med balttyskarna stått i fokus. Tyskarna erövrade landet och etablerade en sjuhundra år lång trälldom. I en balttysk tolkning kom tyskarna som välgörare till landet. Med sig förde de kristendom och civilisation.

Ordensstaten i Livland imploderade under 1500-talet och grannländerna visade i inbördes rivalitet ett stort intresse för att skaffa sig nya territorier. Historien om Ordensstatens upplösning, som var ett definitivt faktum 1561, är ett skolexempel på vad som händer då ett maktvakuum uppstår. För Sveriges del betydde Ordensstatens sorti inledningen till ett imperiebygge som kulminerade hundra år senare. Den svenska stormakten fick sin början i det avtal som ridderskapet i norra Estland och staden Reval slöt med den svenska kronan sommaren 1561.

Men varför tog Sverige steget över Finska viken? I sitt svar på den viktiga frågan är paret Tarkiainens analys inte knivskarp. De betonar det olyckliga i att området söder om Finska viken riskerade komma under en rivaliserande stats kontroll, men de lyfter också upprepade gånger fram de handelspolitiska motiven, det svenska intresset av att kontrollera fjärrhandeln med ryska produkter. De olika motiv till den expansiva svenska politiken i Östersjöområdet som diskuterats av generationer av historiker uppfattas av paret Tarkiainen som kompletterande och inte varandra uteslutande, vilket är en rimlig ståndpunkt (låt vara att jag inte delar den). Men det hade varit värdefullt om de med större omsorg hade synliggjort de olika skolbild-

ningarna för att sedan tydligt positionera sig.

Provinsen bortom havet är, alldeles som paret Tarkiainen framhåller, en visserligen behändig men inte en till alla delar lyckad titel på en framställning om Estlands svenska historia. Ester bodde nämligen noga räknat i tre svenska provinser: Estland, Livland och Ösel. Den sistnämnda provinsens tid som svensk blev i själva verket kort, från den dansk-svenska freden i Brömsebro 1645 till freden i Nystad 1721 mellan Ryssland och Sverige. I det svenska Livland bodde esterna i den norra hälften. Ett fullgott alternativ till att avgränsa framställningen till att gälla de områden som beboddes av ester, hade varit att behandla de dåtida tre provinserna som en helhet. Det här alternativet till geografisk avgränsning skulle kanske i själva verket ha haft fler för- än nackdelar. Inte minst den stora handelsstaden Riga med sin politiska och ekonomiska tyngd i regionen gör sig nu påmind i olika sammanhang i texten trots att staden låg utanför det Estland som behandlas.

Kari och Ülle Tarkiainen har delat på arbetet så att Ülle samlat in huvuddelen av materialet och skrivit de avsnitt som handlar om bosättning, bönder och godsekonomi inklusive godsreduktion och svenska lantmätare i arbete. Kari är upphovsman till resten av texten. Författarna vill i stället för ett svar på den ”klumpiga” frågan om en god eller ond svensk tid ge läsaren en helhetsbild där förhållandena granskas också ur den balttyska elitens och den svenska kronans perspektiv. Provinsens historia utspelade sig i hög grad som ett triangeldrama mellan bönder, storgodsägare och statsmakt. Paret Tarkiainen nämner frågan om den svenska kronans ambitioner och aktiviteter som särskilt intressant. Vad ville kronan med sin provins och vad fick centralmakten ut av den – pengar och/eller säkerhet?

BOKEN HANDLAR I huvudsak om politik, ekonomi och sociala förhållanden men i ett kapitel som fått rubriken ”Baltiska perspektiv” tas kulturella yttringar upp till behandling, skönlitterära författarskap, arkitektur och bildkonst. I det här kapitlet synliggörs också estlandssvenskarna.

Framställningen om godsekonomi är ingående och synnerligen informativ. Början av den svenska tiden i Baltikum präglades av agrarkris och en katastrofalt stor befolkningsminskning på grund av krig, smittosjukdomar och missväxt. Men i mitten på 1620-talet randades nya och bättre tider. Odling av spannmål för den europeiska marknaden gav innehavarna av herrgårdarna goda inkomster. Tack vare sin skattefrihet och tillgången till de livegna

böndernas dagsverken kunde de producera spannmål till synnerligen konkurrenskraftiga priser. Högkonjunkturen väckte också godsinnhavarnas intresse att lägga en större del av åkerjorden under huvudgården. Herrgårdarna blev allt fler och allt större. Adels grepp om sina bönder stärktes under den svenska tiden, pryglig av uppstudsiga bönder var landets sed och böndernas alternativ var att uthärda eller rymma. Med innehavet av godset följde också offentlighetsrättsliga uppgifter och ett gods bildade en slutet ekonomisk och social enhet med förvaltaren i en nyckelroll i den dagliga driften.

Den hårda behandling som bönderna utsattes för påtalades av den svenska kronan. Den stred mot uppfattningen om svenskar som ett "fritt" folk som inbegrep frihet från bondeplågar. Helt med sanningen överensstämmande framhölls från kronans sida att den hårda behandling bönderna utsattes för var en säkerhetsrisk. Vid ett fientligt anfall ökade risken för att bönder valde att ta parti för fienden om de behandlades illa. De högadliga svenska släkter som innehade förläningar i Baltikum hade däremot betydligt lättare att acceptera kuvade bönder. Karl XI ville befria de baltiska bönderna från "slaveri", och forskarna är inte eniga om hur detta skall tolkas. Avsåg han att upphäva livegenskapen som system eller ville han få slut på godsherrarnas övergrepp på sina bönder? Paret Tarkiainen företrar den senare tolkningen som också i mina ögon framstår som den rimligare.

KARL XI:S RADIKALA godsreduktion genomfördes också i Baltikum och väckte ont blod särskilt bland godsherrarna i Livland. Men i praktiken var förändringen inte så dramatisk. Grädden flöt upp sedan mjölken rörts om – jorden blev kronans men de förra godsägarna kunde fortsätta som arrendatorer. Reduktionen blev också en uppmaning till en längre planeringshorisont. Arrendet skulle betalas varje år och det gällde att skapa en beredskap för den ofrånkomliga prestationen också sådana år då skörden var svag eller bönderna hade rymt. För bönderna innebar reduktionen och arrendesystemet mer reglerade förhållanden men samtidigt också en ökad osäkerhet. Tidigare hade godsherren kunnat visa en stor förståelse för lån som betalades tillbaka långsamt eller inte alls eller hjälpa bönderna att överleva ett hungerår. Med arrendesystemet var flexibiliteten borta. Den gamla ordningen med sitt godtycke var mer ägnad att skapa trygghet gällande överlevnaden än den nya. För den svenska kronan innebar reduktionen att samtliga baltiska provinser började ge en nätt vinst, som kunde investeras i uppbyggnaden av

en potent högsjöflotta med sin nya hemmahamn i Karlskrona.

Den baltiske adelsmannen karaktäriseras av Kari och Ülle Tarkiainen som "den mest privilegierade människan i hela det svenska Östersjöimperiet". På godset var hans ord lag, men priset för makten över bönderna var att han inte kunde lita på dem. Adeln var organiserad i tre ridderskap som bildade var sin inåtvärmande gemenskap. Adelsmän från Baltikum skapade sig karriärer i Sverige och svenska ätter som etablerade sig i Baltikum kunde med tiden skriva in sig i ett av riddarhusen. Gamla ätter delades i två grenar. Paret Tarkiainen gör den plausibla bedömningen att det – på samma sätt som i Finland under medeltiden och i Skånelandskapen på 1700-talet – skulle ha uppstått en svensk-baltisk överklass om den svenska tiden hade blivit längre i Baltikum än ett och ett halvt århundrade.

”Erik Dahlberg, Karl XI:s främste rådgivare i militära frågor, framhöll för döva öron att ryssarna hade 'god aptit' och att det eftersatta fasta försvaret i Baltikum krävde energiska satsningar.”

DEN REGIONALA ELITEN organiserad i ridderskap och stadskorporationer blev den svenska kronans främsta motspelare. Det svenska väldet var en konglomeratstat inom vilken olika delar inte nödvändigtvis styrdes enligt ett och samma regelverk. Olikteten gick att leva med och Kari och Ülle Tarkiainen lyfter fram den långa perioden från 1634 till det karolinska enväldet som en av adeln dominerad tid, då den svenska viljan att likrikta förhållandena i provinsen med dem i riket var frånvarande. Assimileringsförsöken misslyckades i regel och det var först Karl XI som lyckades göra kungamakten gällande "i reell mening". Nu grundades också skolor för böndernas barn i syfte att underminera den feodala ordningen. I Stockholm var sakkunskapen om förhållandena i det svenska Estland och Livland svagt representerad. Kommittéer eller kommissioner som sändes ut för att reda ut eller rannsaka blev ett viktigt instrument för den svenska statsmakten och det material som

finns bevarat efter dem i det svenska riksarkivet utgör en viktig källa till Baltikums historia.

Sett ur den regionala elitens perspektiv slutade den svenska tiden tillräckligt snabbt i Baltikum. I de kapitulationsakter som undertecknades 1710 fick ridderskap och städer behålla sina gamla privilegier och herrgårdarna återgick till sina gamla ägare som enskild egendom. Peter den stores imperium togs emot "med öppna armar" kan vi läsa i *Provinsen bortom havet*. Men frågan varför den svenska imperiella närvaron blev så kort i Baltikum ställs aldrig av paret Tarkiainen. Det korta svaret på en sådan fråga är att resurserna inte räckte till för att försvara den svenska stormakten och att försvaret av Baltikum hörde till det som nedprioriterades eftersom Danmark uppfattades vara huvudfienden. Erik Dahlberg, Karl XI:s främste rådgivare i militära frågor, framhöll för döva öron att ryssarna hade "god aptit" och att det eftersatta fasta försvaret i Baltikum krävde energiska satsningar.

I FRAMSTÄLLNINGAR OM Finlands historia brukar det mångdimensionella arvet från den långa svenska tiden uppmärksammas som en rikedom. Sexhundra år gick inte spårlöst förbi, men hur var det med ett och ett halvt århundrade? Blev det mer än en parentes? Här markerar paret Tarkiainen försiktighet i vissa av sina slutsatser men betonar hur den svenska överheten garanterade att protestantismen blev bestående i regionen. Reduktionen och folkundervisningen blev inte mer än "slag i luften", men den svenska tiden kom att lämna vissa spår i mentaliteten. Den är närvarande i både samhällssyn och arbetsmoral inom befolkningen i dagens Estland.

Boken är skriven med en svensk historieintresserad publik i åtanke. Paret Tarkiainen har helt säkert rätt då de i förordet framhåller hur svenskar är omedvetna om den transmarina delen av sin historia medan balterna är mer kunniga om sin svenska tid. *Provinsen bortom havet* är en insiktsfull, balanserad och välskriven syntes som varmt kan rekommenderas som läsning för alla dem som vill fördjupa sina insikter i en viktig dimension av svensk historia. Författarna har tack vare sina omfattande språkkunskaper kunnat väva samman svensk, finländsk och inte minst en rikt flödande estnisk forskning till en helheten framställning, som är välkommen och viktig också för oss som har svensk stormaktstid som akademiskt specialintresse.

► Nils Erik Villstrand är professor i nordisk historia vid Åbo Akademi.

Emma Strollo

*Det städade folkhemmet
– Tyskfödda hembiträden i
efterkrigstidens Sverige*

MAKADAM | 260 S. | ISBN 9789170611247

UNGA TYSKOR TOG JOBB SOM SVENSKOR INTE LÄNGRE VILLE HA

Recensent *Lisa Öberg*

EFTER 1945 ACCEPTERADE unga svenskor inte längre att arbeta som hembiträden. Därför bestämde man att utländska kvinnor som sökte arbetstillstånd måste tjänstgöra två år i hushåll. För de unga tyskor som anlände kom det svenska välståndet och aningslösheten som en chock.

HISTORIA

GLES. SÅ BESKRIVER Emma Strollo forskningen om betalt kvinnligt hemarbete. Några inbördes osammanhängande historiska studier har gjorts av pigor, tjänarinnor och hembiträden, men den samtidsinriktade forskningen om betalt hushållsarbete är mest livaktig. Där står genus och migration i fokus eftersom hushållssektorn dominerar den kvinnliga arbetsmarknaden i den globala ekonomin. Det är också i den samtidsorienterade forskningen som

Emma Strollo hittar inspiration och teoretiska perspektiv till sin avhandling *Det städade folkhemmet – Tyskfödda hembiträden i efterkrigstidens Sverige*.

Där svensk historisk forskning om betalt hemarbete har begränsats av ett offerperspektiv, vill Strollo i stället lyfta fram de hemarbetandes agens, deras egna övervägda handlande. Det innebär att hon särskilt uppmärksammar hembiträdenas medskapande i sin migration och sitt arbetsliv. Strollos ansats präglas av en stark vilja till förståelse och ett försök till vetenskaplig inlevelse med de tyska hembiträden som i tusental kom till Sverige efter andra världskrigets slut.

Efter kriget accepterade unga svenskor inte längre de långa arbetstiderna, den låga lönen och den utsatta positionen som hushållsanställd, och hembiträdesbristen utropades som ett akut samhällsproblem. För att i någon mån avhjälpa den bestämde svenska myndigheter att utländska kvinnor som sökte arbetstillstånd måste tjänstgöra minst två år i privat hushåll. Först därefter fick de rätt att söka annan typ av arbete i Sverige. Det var en ovanlig arbetsmarknadsåtgärd, kanske inte unik, men faktiskt ganska okänd även bland arbetslivshistoriker.

För sin avhandling har Emma Strollo intervjuat nitton tidigare tyska hembiträden som blivit bofasta i Sverige. De är födda mellan 1927 och 1939 och anlände till Sverige mellan 1948 och 1959. Det var alltså unga flickor, i snitt 20 år gamla, från Tyskland eller i tidigare tyska delar av nuvarande Polen, Ryssland, Ukraina, Tjeckien och Slovakien, som för första gången satte foten på en svensk järnvägsperong. Alla hade skolunderbyggnad, några även påbyggnadsutbildning. De flesta hade växt upp i en borgerlig familj eller på ett större lantbruk, ytterligare tre hade fäder som var yrkesmilitärer.

Avhandlingen har två parallella syften, ett empiriskt och ett metodologiskt. Den övergripande målsättningen är att ge ett empiriskt bidrag till svensk migrationshistoria, men avhandlingen vill också ”implementera en metodologi för att både synliggöra och undersöka meningssskapande kring erfarenheter av migration och tiden som hembiträde under 1950-talet”.

Den metodologiskt teoretiserande inledningen, som följer på forskningsöversikten, avlöses först efter nästan hundra sidor av den empiribaserade delen av avhandlingen. Den inleds med en kollektivbiografi under tre fyndiga kapitelrubriker: ”Växa upp”, ”Bryta upp”, ”Passa upp”. Här visar Strollo sin stilistiska och analytiska förmåga. På fyrtio sidor ges en rapp sammanfattning av de nitton hembiträdenas bakgrund i olika delar av Tyskland, deras

migration och anställningsförhållanden i Sverige, innan de lämnar hembiträdesyrket. Uppväxten och uppbrottet från hemmet i Tyskland får vardera knappa tio sidor, skildringen av arbetet inte ens tjugo. Många intervjupersoner omnämns helt kort, eller inte alls, i dessa tre syntetiserande kapitel.

Strollo måste alltså ha mycket intervju-material som hon väljer att inte dela med sig av till läsaren och tyvärr framgår det inte hur och varför hon gör så. Inte heller blir det klart varför författaren avstår från att använda annat material för att komplettera, jämföra eller kontrastera kvinnornas minnen. Jag hade önskat fylligare referat av intervjuerna, som hade gett de eftersträvade ”tjocka beskrivningarna”, och därmed en rimlig chans att bedöma författarens tolkningar av berättelserna. Jag får känslan att Strollo har tänkt att ”less is more”, men blir faktiskt inte klok på skälet till det. Följden blir att vetenskapsens krav på intersubjektivt provbarhet blir omöjligt att uppnå, eftersom läsaren undanhålles större delen av den empiri som tolkning och analys baseras på. Med tanke på hur mycket historisk forskning som faktiskt består av examensarbeten i forskarutbildning är det tråkigt att så litet av det utvunna berättelsematerialet finns tillgängligt för vidare forskning. Ett avhandlingsprojekt är ju inte bara en fristående studie, utan fungerar i bästa fall som moment i ett kollektivt, fortlopande vetenskapande.

Jag berömde nyss Strollos analytiska förmåga, men vill ändå göra en reservation när det gäller två framträdande analytiska begrepp i avhandlingen, nämligen modernitet och modernitetsdiskurs. Modernitet verkar betyda efterkrigssamhällets normer, i motsats till bondesamhällets och den tidiga industrialiseringens. Men det finns en risk att alltför mycket inkluderas i begreppen, vilket gör att analysen förlorar i skärpa. Avhandlingens empiriska tyngdpunkt finns i fyra berättelser om sammanlagt cirka femtio sidor, där intervjuerna tolkas som narrativ, berättelser som begripliggör erfarenheter och kommunicerar dem till andra. Strollo väljer ut fyra av de samtliga nitton intervjuade som får framträda med sina kommenterade livsberättelser. Dessa representerar fyra olika genrer ”utifrån ett pragmatiskt genrebegrepp där genren betraktas som en typ av, eller en sorts, berättelse som genom sin igenkännbarhet kan skapa en gemensam förståelse”.

Genrerna som väljs är ”stolt ödesberättelse”, ”reflexiv självutvecklingsberättelse”, ”ambivalent framgångsberättelse” samt ”optimistisk överlevnadsberättelse”. Berättelserna tolkas och analyseras utför-

ligt av Strollo som bland annat är intresserad av hur narrativen har påverkats av förändrade samhällsnormer under de 50-60 år som gått sedan de slutade arbeta som hembiträden.

Strollos berättelsebaserade och berättelsetolkande text oscillerar mellan två poler. Den ena polen utgörs av det önskade subjektsperspektivet och den andra polen av ett objektperspektiv som delvis tvingas fram av det empiriska materialets natur. Strollo vill skriva fram hembiträdenas agens, men det framstår ändå som om resursbristen i ruinlandskapens kaos efter andra världskrigets slut och svenska myndigheters och arbetsgivares icke förhandlingsbara regler gav ganska litet utrymme för personliga val.

De unga kvinnorna visste inte vad de skulle möta när de kom till Sverige. De förvånades över att inga hus var i ruiner, över att det fanns kotletter som väntade på att tillagas. Hur steker man dem? Det var en knepig uppgift för den som knappt sett kött på många år. Hilda, Sabine, Renate och deras medsystrar chockades av det materiella överflödet och aningslösheten i det gynnade landet i norr och hade inte valt att arbeta som hembiträden om det funnits alternativ. Hembiträdesjobbet var en oönskad position, sammanfattar Strollo.

Oönskat och chockerande var även det öppna, generaliserade tyskhatet. Det hjälpte föga att förklara att pappa varit motståndsmän eller att man bara var ett barn under kriget. Många svenskar hade bestämt sig för att alla tyskar var nazisympatisörer.

AVHANDLINGEN PLÅDERAR PÅ ett övertygande sätt för idén att upplevelser förändras i minnet över tid och påverkas av attitydförändringar i samhället. Till exempel minns flera intervjupersoner närmanden från husefadern i familjen där de arbetade. Dessa upplevdes då som otrevliga, men inte brottliga, knappast ens konstiga. Först långt senare uppmärksammade samhället sexuella trakasserier och övergrepp mot kvinnor i hemmiljö och handlingarna kriminaliserades. Strollo visar på ett intressant sätt hur denna förändring leder till en omtolkning av sexuellt laddade episoder som intervjupersonerna minns.

Däremot har jag ibland svårt att övertygas av Strollos beskrivningar av hur minnena omtolkas över tid. Det finns så många olika diskurser i offentliga och privata sammanhang som kan ha påverkat intervjupersonerna och dem vet vi inget eller litet om. Det förblir okänt i vilka miljöer de före detta hembiträden tidigare har berättat sina historier under den långa tid som gått och hur de successivt

förändrats som följd av kontext, åhörarens förväntningar och ökad ålder. Strollo gör det väl enkelt för sig när hon förutsätter att de kontexter och diskurser som hon själv känner till som forskare också är de kontexter och diskurser som påverkat kvinnornas berättelser.

Metodproblem i muntlig historia kan hanteras på olika sätt. Dokumentärförfattaren Svetlana Aleksijevitj har intervjuat mer än femhundra ryska kvinnliga soldater som tjänstgjorde till lands och i luften under andra världskriget. I boken *Kriget har inget kvinnligt ansikte* resonerar hon om hur minnen tenderar att förändras med tiden. Hennes slutsats blir att de "uppriktigaste är vanligt enkelt folk, sjuksköterskor, kockar, tvätterskor [...] de hämtar orden inifrån sig själva och inte ur tidningar eller böcker de läst. Eller från någon annan. Utan bara ur sina egna lidanden och umbäranden." För Aleksijevitj är det viktigt att hitta minnen som inte berättats förut, eftersom de troligen är pålitligast. "Känslor och språk hos bildat folk påverkas ofta – hur märkligt det än kan låta – av tiden. Av dess allmänna koder. De smittas av andras kunskap. Av tidsandan." Jag hade gärna sett en större ödmjukhet hos Strollo för hur tidigare tradering av minnen, även hennes egen intervju, påverkat intervjupersoner och berättelser.

AVHANDLINGEN HAR ALLTSÅ både ett empiriskt och ett metodologiskt syfte. Det bidrar till att Emma Strollos bok i viss mån svävar på målet: Är det skildringen av hembiträdenas uppväxt, migration och situation som är det övergripande syftet? Eller är syftet att synliggöra och undersöka narrativa genrer, meningsskapande och berättelsers förändring över tid? Strollo besitter ett unikt material om de tyska hembiträdena och har onekligen stort analytiskt intresse och förmåga. Under lång tid har forskare synliggjort och undersökt meningsskapande i berättelser. Finns det behov av ännu mer metodologi baserad på berättelser kring ett visst specifikt minnesmaterial? Och, är en avhandling med sin nödvändiga karaktär av gesällarbete, den rätta formen för en metodologisk studie? Det är frågor jag kanske främst bör ställa till handledarna och inte till författaren.

► Lisa Öberg är docent i historia vid Södertörns högskola.

Tage Erlander
Dagböcker 1965

GIDLUNDS | 149 S. | ISBN 9789178448807

ERLANDER BLEV ALLTMER FÅORDIG NÄR HAN TALADE MED SIG SJÄLV

Recensent *Urban Lundberg*

ERLANDERS SENARE DAGBÖCKER är jämförelsevis fåordiga, vilket dels beror på att tiden att skriva dem blev mer knapp, dels på att han behövde allt färre meningar för att uppfatta sitt eget budskap. I yngre år bredde han ut sig över flera sidor för att inte bli missförstådd, nu räcker det med en antydan.

HISTORIA

AV EN TILLFÄLLIGHET råkade jag läsa senaste bandet av Tage Erlanders dagböcker samtidigt som jag läste litteraturvetaren Mats Malms bok *Poesins röster: Avlyssningar av äldre litteratur* (Symposion, 2012). Beröringspunkterna är förstas inte uppenbara. Mats Malm glider skickligt över sekler och genrer, avlyssnar olikartade traditioner, från runstenar till Fredrika Bremer. Han riktar sina känsliga redskap mot en mängd olika platser och hör en massa saker som undflyr ett otränat öra. De få gånger som jag själv stått framför en runsten har jag till

exempel aldrig hört någonting. Den har bara stått där, moltyst, uppenbart ovillig att släppa ifrån sig sina hemligheter, om den nu har några, har jag tänkt för mig själv.

Nu lär jag mig av Malm att rún enligt en inflytelserik tolkning ursprungligen betydde just hemlighet, eller åtminstone "tala hemlighetsfullt". Det blir långsökt, men vad önskar man sig av statsministrens tidigare opublicerade dagböcker om inte hemligheter, att historien på ett nästan magiskt vis får en trovärdig röst som ljuder i vår egen tid. Här har Erlander mer gemensamt med gångna tiders runristare än våra dagars historiker, som på sin höjd levererar mer eller mindre goda tolkningar. Erlander inte bara dokumenterar händelser såsom de framträder för honom. Han gör det genom att "binda yttrandenas röst" i dagboken "så att rösten-informationen kan frigöras av läsaren", för att travestera en formulering av Malm.

Det blir i alla fall effekten. Som läsare försätts man alltså i den tvivelaktiga rollen av att avlyssna någon annan persons informella samtal med sig själv i dagbokens form. Man liksom står där med glaset mot väggen och försöker uppfatta det svaga mumlet på andra sidan. Mycket går naturligtvis förlorat. De senare dagböckerna är jämförelsevis fåordiga, vilket förmodligen inte bara har att göra med att tiden för dagboksskrivande blev mera knapp utan även med att han behövde färre och färre meningar för att uppfatta sitt eget budskap.

Efter mer än tjugo år som statsminister hade han vant sig vid att umgås med sig själv, kanske till och med börjat tröttna på sitt eget sällskap. Där hans yngre jag tvingades bre ut sig över flera sidor för att vara säker på att inte bli missförstådd, räcker det nu med några vaga antydningar. Som avlyssnare blir jag förstas irriterad. Händelserna han dokumenterar har inte blivit mindre intressanta, borde rimligen vara lika viktiga att binda för framtiden. Jag tänker på konflikterna omkring biståndets tidiga organisering – som har betydelse för min egen forskning – som det anspelas på sida upp och sida ner, utan att jag riktigt förmår att uppfatta vad han säger. Men nu talar inte Erlander med mig utan med sig själv och han gör det oftast i korta symboliska satser. Det är ungefär som i ett gammalt äktenskap där samtalet sedan länge övergått i axelryckningar, höjda ögonbryn och andra former av ordlös kommunikation.

VISSA SAKER KAN man sluta sig till. Det har börjat bli sent i den socialdemokratiska välfärdsstaten. De tongivande frågorna i denna volym handlar om överlevnad: presstödet, partistödet. Småtrista

teman som gnetas fram och tillbaka. Spöken ur det förflutna, som diplomaten Raoul Wallenbergs mystiska försvinnande, hemsöker debatten. En beredning om chefslönerna bevisar hur fullständigt partiet misslyckats med klassutjämningen, en resa till ungdomens Lund väcker vemod när han plötsligt inser hur våldsamt staden ändrat karaktär: "De nya byggena, lasarettet, tekniska högskolan och kemikum gör ju ett helt otroligt intryck."

Oppositionen som anar sprickorna i muren måste behagas med onödiga eftergifter. Presstöd och partistöd kan förvisso länkas till avgörande teman om demokratis djup och bredd, men bär ändå något olycksbådande över sig. LO anser sig inte längre ha råd att utjämna medielandskaps obalanser och vill dra sig ur arbetarpressen. Partiorganisationen orkar inte längre mobilisera resurserna som krävs för att hålla maskineriet igång. Staten i Erlanders förtroendeingivande gestalt måste träda in, täppa till och spjälka upp. Som resultat ersätts bilden av socialdemokratins som ideologiskt motiverad reformkraft med något annat och mera illusionslöst, även om han faktiskt påpekar att politikern livnär sig på just illusioner: "Det är svårt att utträtta något om man inte tror på att ens egna insatser spelar någon roll."

Själv blir Erlander föremål för en "trötthetskampanj" i *Expressen*, vilket väcker slumrande avgångstankar till liv. Men när han blickar ut över den yngre generationen, som snart skall axla hans mantel, ser han föga att glädjas över. Där finns jordbruksminister Eric Holmqvist och någon till, Palme förstas, som inte var "riktigt färdig än". Alternativet är en övergångsregim under Gunnar Strängs ledning. Omgivningens entusiasm visar sig begränsad.

HÄR FINNS OCKSÅ en underbar skildring av en rundresa i Sovjetunionen med besök på avlägsna platser som Samarkand, Jalta och Taskjent – "grönskans stad" (även om textilfabriken verkade lite gammal). Moskva hade fått något lyriskt över sig sedan det senaste besöket: "En underbar morgon. En stilla idyll med storstadens brus på behagligt avstånd. Fågelkvitter, syrener, Volga." Att hustru Aina är med bidrar säkert. Han reser som statsminister, men dagboken på dessa sidor påminner mest om en serie gulnade vykort. Turistens längtan efter exotism och den världströtte västerlänningens beundran inför kraften hos människor som fortfarande har en lång väg kvar att vandra.

Vi har rest genom några av jordens vackraste trakter, där särskilt intrycken från Krim kommer att leva i minnet. Årtusendens erfarenheter och lärdom

har strömmat mot oss i Samarkand. På tre dagar måste intrycken bli ytliga men en sjudande byggnadsindustri har för oss kommit att framstå som en symbol för ett folk i arbete för att bygga en lyckligare framtid för sej och sina efterkommande.

Sista dagen händer så någonting. Vid ett möte med politbyråledamoten Aleksej Kosygin tar Erlander upp Wallenbergs öde. Gestaltväxlingen är omedelbar, när Kosygin kommer med hotelser och antyder att Erlander var utsatt för hårdhänta påtryckningar. Plötsligt står han naken inför diktaturen, vilket återför honom till en omedelbar identifikation med det egna demokratiska systemet, vars jämntjocka sörja förmodligen också är dess främsta värde.

TAGE ERLANDERS DAGBÖCKER rymmer förstås inte samma tolkningsproblem som Mats Malms runstenar. Färdigheten till trots handlar det inte om några korta fraser på ett arkaiskt språk som skall snickras ihop till en portal genom vilken en främmande tidsålder kan beträdas. Hos Erlander dokumenteras händelser dag för dag, till stöd för det egna minnet, snarare än för att påverka det kollektiva minnet, vilket tycks ha varit en av runstenens funktioner. Det är väl snarast så att det är verkets materiella sida, den bibliografiska koden, för att ta upp ett annat tema som Malm diskuterar i sin bok, som tenderar att spela läsaren ett spratt.

Vad sker egentligen med Erlanders röst i övergången från oläslig handstil i skrivblock och anteckningsblock med svarta eller blå pärmar till ett prydligt och grafiskt inbjudande flerbandsverk som pryder sin plats i bokhyllan? Frågan låter sig inte enkelt besvaras, men helt oskyldigt kan det inte vara. Att någonting händer med Erlanders plats i historieskrivningen torde i vilket fall som helst omöjligt gå att förneka. Emellanåt är det ju också svårt att befria sig från känslan att det finns något förrädiskt över den gamle statsministerns idoga dokumenterande, trots betydanden om att det endast handlade om "arbetsmaterial för den dagliga gärningen". Som om han anade våra avlyssningsförsök och därför tog tillfället i akt att styra hur händelserna som kantade hans långa gärning skulle uppfattas i framtiden.

► Urban Lundberg är fil. dr i historia vid Stockholms universitet.

Lars M Andersson &
Carl Henrik Carlsson (red.)
*Från sidensjalar till flykting-
mottagning. Judarna i Sverige
– en minoritets historia*

OPUSCULA HISTORICA UPSALIENSIA 50
260 S | ISBN 9789197963251

FORSKNINGEN OM JUDARNA I SVERIGE VISAR SIN BREDD

Recensent *Sofie Lene Bak*

ANTOLOGIN SPEGLAR ETT forskningsfält i snabb utveckling i Sverige. Att intresset är så stort hänger bland annat samman med att judarna är ett "idealiskt" objekt för studier av minoriteter och invandring generellt.

HISTORIA

BREDASTE MENING HANDLAR antologin *Från sidensjalar till flyktingmottagning* om det som man i den anglosaxiska världen kallar *Jewish Studies*, det vill säga både studier av judisk tro och traditioner och judiskt liv och levnadsvillkor. Däremot är studier av antisemitism och diskriminering inte en så självklar del av Judiska Studier som man skulle kunna tro. I princip kan man skriva om judehat och antisemitism helt utan hänvisning till verkliga, historiska judar, på samma

sätt som många böcker om den nazistiska judeförjöljelsen i realiteten ofta har svårt att hålla fokus på offren, vilkas lidanden som mest blir en illustration till gärningsmännens handlingar. Av samma skäl står många forskare – och i praktiken många judiska museer – inför ett dilemma i förhållande till Holocaust. Det är ett ämne som i dag är föremål för ett intensivt politiskt och folkligt intresse, men som också riskerar att bortse från de människor och den kultur som blev offer för nazisternas groteska förbrytelser.

Å andra sidan kan man knappast förmedla judisk historia utan att beröra de ramar och förutsättningar som motvilja, misstänksamhet och förföljelse från majoritetssamhället skapat för judiskt liv. Utmaningen är att söka fånga både relationerna mellan minoriteten och majoriteten och konsekvenserna av dessa relationer i det verkliga livet. Bokens författare gör båda sakerna och bjuder både på studier av majoritetens diskriminering och motvilja men även på ny kunskap om svensk judisk historia och dess personligheter.

BOKEN UTGÅR FRÅN ett forskarnätverk "Judarna i Sverige – en minoritets historia", som består av över 60 medlemmar från ett tiotal universitet och högskolor i och utanför Sverige. Rent konkret är den resultatet av ett symposium vid Uppsala universitet i november 2008, som blev det första av flera symposier med utgångspunkt i nätverket. Etablerandet av Forum för judiska studier vid Uppsala universitet 2013 är den senaste viktiga milstolpen. Svenska judiska studier är med andra ord ett betydande och växande forskningsfält, som åtnjuter stöd från svenska utbildningsinstitutioner och drar till sig forskare från flera olika fackdiscipliner.

Varför detta intensiva intresse för svensk-judisk historia? Redaktörerna gör en poäng av att den svensk-judiska befolkningsgruppen är ett "idealiskt objekt" för studier av minoriteter, migration, flykting- och invandringspolitik, integration, fördomar och diskriminering, eftersom den judiska gruppen har levt så länge i Sverige och ständigt sökt strategier för integration och anpassning men samtidigt sökt hålla fast vid en judisk samhörighet. Dessutom har invandringen skett under skilda perioder och av skilda orsaker och från skilda platser, samtidigt som interaktionen mellan olika judiska grupper har varit omfattande. Svensk-judisk historia ger med andra ord historiska erfarenheter till aktuella diskussioner om flyktingar, invandring och integration.

När det gäller forskning på detta område är Danmark långt efter Sverige. Danmark har visserligen genomfört en omfattande

självuppgörelse med den restriktiva danska flyktingpolitiken under 30-talet, med en livlig debatt och en officiell forskningsbaserad redogörelse från Dansk Center for Internationale Studier i fem band som resultat. Dansk Jödisk Museum har utforskat de danska judarnas exil i Sverige och hemkomst till Danmark 1945, en forskning som utgör bakgrunden till den aktuella specialutställningen "Hjem" (pågår till 30 november 2014). En viktig del av museets projekt är en kritisk granskning av den kollektiva och individuella bortträngningen av att flykten 1943, vilken självklart hade ekonomiska, sociala och känslomässiga kostnader, och erfarenheterna av kriget och exilen har satt djupa spår in i nutiden. (Se Sofie Lene Bak, *Ikke noget at tale om – De danske jöders krigsoplevelser 1943–1945*, 2011.) Intresset för studier av antisemitism och de juridiska och politiska aspekterna av dansk invandringspolitik kan dessutom avläsas i antalet kandidatuppsatser vid danska universitet. Trots detta har judiska studier i Danmark inte den tematiska eller kronologiska bredd som kan konstateras i Sverige och inte heller en motsvarande institutionell förankring.

I DAG HAR Sverige den största judiska befolkningen i Skandinavien. Den judiska församlingen i Göteborg har fler medlemmar än den i Köpenhamn. Så har inte alltid varit fallet. De första judarna bosatte sig i det danska riket redan i början av 1600-talet och fick första gången uppehållstillstånd inom det nuvarande Danmarks gränser på 1670-talet – hundra år tidigare än i Sverige. Danmark mottog på 1930-talet både i absoluta tal och procentuellt i förhållande till befolkningens storlek det största antal flyktingar från Hitler-Tyskland – trots den arbetslöshet som rådde vid denna tid – medan Sverige mottog färre flyktingar trots en i relativa tal lägre arbetslöshet. Vid tröskeln till andra världskriget uppehöll sig cirka 10 000 judar i Sverige medan den dansk-judiska minoriteten bestod av omkring 7 000 personer. Betraktar man dessa tal i förhållande till Danmarks och Sveriges befolkning, som uppgick till 3,8 respektive 6,3 miljoner, står det klart att judarna utgjorde en långt mindre andel i Sverige än i Danmark.

Sverige ligger också efter Danmark på en rad andra punkter. Medan de svenska judarna fick lika medborgerliga rättigheter först år 1870, uppnådde de danska judarna likaberättigande redan 1814, och den sista resten av särbehandling försvann med grundlagens religionsfrihetsparagraf 1849. Därmed föll också religionstvånget bort och danska judar kunde därefter lämna den judiska tron utan att konvertera till kristendomen. Den berömde danske

► De vita bussarna anländer 1 april 1945, troligen i Malmö.

kritikern Georg Brandes utnyttjade exempelvis denna rätt år 1910, då han lämnade det mosaiska trossamfundet och därmed formellt bekräftade sin ateism. Denna rätt uppnådde svenska judar först ett århundrade senare år 1951.

Skillnaderna mellan Danmark och Sverige ger en fingervisning om varför villkoren för det svensk-judiska samfundet åtnjuter så stort intresse i Sverige i jämförelse med Danmark. Den svensk-judiska befolkningen var liten, närmast försvinnande liten i förhållande till befolkningen som helhet. Trots detta fanns det en misstro gentemot judar som försenade likaberättigande och begränsade invandringen, inte minst på 1930-talet, då Sverige förfina och anpassade både avvisnings- och kontrollmekanismerna – en diskriminering som skedde mot bakgrund av explicita rasföreställningar. Hur skall man förklara denna anpassning? Vilka aspekter i det svenska samhället befrämjade denna utveckling? För ett samhälle som i dag känner sig till en annan politisk och humanitär dagordning är dessa frågor viktiga att få besvarade.

DET ÄR NATURLIGTVIS inte ambitionen i *Från sidensjalar till flyktingmottagning* att leverera svar på alla frågor. Men boken presenterar ett forskningsfält i rasande snabb utveckling, med en tematisk och kronologisk bredd som imponerar. Läsaren förs från 1850-talets textilindustri i Göteborg över mottagandet av polska judar 1968–1972 till motsättningen mellan individuella judiska och kollektiva svenska minnesbilder av Holocaust kring millenieskiftet.

Tyngdpunkten ligger på flyktingpolitiken och dess praxis fram till och under andra världskriget, ett ämne som också i Sverige har tilldragit sig stor offentlig uppmärksamhet, senast med Elisabeth Åsbrinks *Och i Wienerwald står träden kvar*.

Denna tematiska och kronologiska bredd ger emellertid anledning till en generell invändning mot boken. Det skall i rättvisans namn sägas att vetenskapliga antologier inte är någon lätt genre. De uppmärksammas vanligtvis varken av de kommersiella förlagen eller pressen och kräver sorgfälligt urval och redigering. Boken skulle ha vunnit på strängare redaktionell sovring. Fler bidrag från de efterföljande symposierna skulle ha gett möjlighet att tematiskt samla artiklar, som behandlar samma period eller ämne utifrån olika infallsvinklar. Det uppnås i den föreliggande antologin bara för flyktingpolitiken som i tre artiklar belyses både på såväl politisk-administrativ och personlig nivå som från flyktinghjälparnas och flyktingarnas egna perspektiv. Vidare ger bidragens ursprungliga egenskap av muntliga presentationer på ett symposium ibland en ofullständig och ofärdig karaktär. En rad av artiklarna ingår i större, aktuella forskningsprojekt och kan därför betraktas som work in progress. Varje redaktör vet att mer tid och utrymme inte alltid är lösningen. Men möjligheterna att utveckla teorier och argumentation bör inte hämmas av hänsyn till sidantal eller deadlines.

ANTOLOGINS ANVÄNDBARHET FÖR forskare och studerande inte bara i Sverige ligger i första hand hos de teoretiska och metodis-

ka reflexionerna. Anette Reinsch-Campells presentation av en modell för analys av hur judar skildras i svensk press och dramatik tilldrar sig särskild uppmärksamhet. Artikeln är således i realiteten en introduktion till hur man kan ringa in stereotyper om judar i litteraturen och belyser att abstrakta konklusioner och diskurser springer ur en konkret, empirisk ansats. Här hade man dock som läsare gärna sett att modellen ytterligare utvecklats med konkreta exempel, vilket också skulle gjort artikeln mera allmänt tillgänglig.

Inspirerande på samma sätt är Rita Bredefeldts uppsats om de judiska minoriteterna i Sverige och Finland, som visar vikten av att ha blick för de nationella särdragen liksom styrkan i komparationer mellan olika länder. Finland motsatte sig således under 1800-talet ändringar i den (gamla svenska) anti-judiska lagstiftningen därför att en liberalisering uppfattades som ett ryskt försök att inskränka Finlands självständighet. Det belyser också hur antisemitismen lätt kunde kombineras med andra fiendebilder. Däremot är det stora likheter mellan de två länderna i omfånget och hastigheten i den sociala mobiliteten inom den judiska minoriteten. Detta trots olika livsvillkor, men där ekonomisk framgång var en strategi för att överbevisa omgivningen om den judiska minoritetens existensberättigande och uppnå samhällsacceptans.

Från sidensjalar till flyktingmottagning skall läsas som smakprov på styrkan och bredden i de svensk-judiska studierna. Alla artiklarna är försedda med engelsk *summary* och ger även en utländsk publik inblick i artiklarnas huvudpoänger. Antologins bidrag präglas av ett beundransvärt engagemang och humanistisk synsätt, som ger läsaren välvägd och nyanserade förutsättningar för att förstå Sveriges ambivalenta förhållande till invandrare. Boken bär också vittne om värdet av professionalisering och historisering av ett smärtfyllt förflutet. Alltför ofta präglas den offentliga debatten (både i Danmark och Sverige) av iver att väcka indignation och historielös moralisering. Det är nu en gång så att vi lär oss mest av en realistisk, nyanserad och balanserad framställning av det förflutna. Där ligger förutsättningen för att aktivt omvandla historiens smärtsamma erfarenheter till handling.

► Sofie Lene Bak är adjunkt i historia vid Köpenhamns universitet. Författare till en rad böcker om dansk-judisk historia, senast *Da krigen var forbi – De danske jødernes hjemkomst efter besættelsen* (2012).

Övers. från danska av Alf W. Johansson

**EU OCH DE GLOBALA
OBALANSERNA**
Europaperspektiv 2014
*A Bakardjieva Engelbrekt, L Oxelheim och
T Persson (red)*

I nio kapitel behandlar årsboken EU:s urholkade politiska och ekonomiska resurser. Europa står inför avgöranden på den världspolitiska arenan, där nya maktcentra skapas. Klimathot, fattigdom och människohandel är några av de problem som vittnar om allvarliga globala obalanser.

306 s inb

www.santerus.se

**VAD ÄR EU
... OCH VAD KAN DET BLI?**
4:e uppdaterade upplagan

Birger Möller

Detta är en bok för var och en som verkligen vill förstå och lära känna den union som vi är medlemmar i. Helt enkelt en bok som ger den nödvändiga kunskap som vi alla behöver för att kunna förstå vad som händer och ta ställning. Uppdaterad inför EU-valet.

341 s hft

Trodde du att striden om kärnkraften var över? Den har knappt börjat.

Med vass penna och stor sakkunskap går journalisten Åsa Moberg till botten med kärnkraftens smutsiga historia, och visar varför det är hög tid att gräva ned alla kärnkraftsplaner för gott.

Åsa Moberg
Ett extremt dyrt och livsfarligt sätt att värma vatten
Köp den hos Bokus för 187 kr

bokus.com
NYHETER DYGNET RUNTI

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Nya böcker av och om

MARTIN HEIDEGGER

Minitema: Martin Heidegger

Hans Ruin

Frihet, ändlighet, historicitet – Essäer om Heideggers filosofi

ERSATZ | 396 S. | ISBN 9789187219405

BOK SOM DET ÄR BRA ATT TÄNKA MEDRecensent *Nils Gilje*

MED DENNA ESSÄSAMLING visar Hans Ruin att han är en av de främsta Heidegger-forskarna i vår del av världen. Han klänger sig inte fast vid Heideggers säregna språkbruk utan arbetar med sitt eget språk, till skillnad från många andra kommentatorer, och hans läsning av *Vara och tid* är föredömlig. Dock har Ruins diskussion om Heidegger och nationalsocialismen tagit föga intryck av de senaste decenniernas intensiva debatt och lämnar flera frågor obesvarade.

INTRESSET FÖR HEIDEGGERS filosofi har varit snabbt växande under de senaste decennierna. I dag framstår han som den mest inflytelserike filosofen under 1900-talet. Intresset för honom har flera grunder. Det finns en bred enighet om att hans huvudverk *Vara och tid* (1927) representerar ett filosofiskt paradigmskifte. Hans destruktion av metafysiken och de därur följande försöken att utveckla ett postmetafysiskt tänkande har engagerat en rad filosofer. Till detta kommer att vi efter 1976 – då utgivandet av Heideggers samlade skrifter påbörjades – har fått lära känna en rad nya texter, föreläsningsserier och seminarier. Några av de mest intressanta arbetena stammar från perioden 1933–1945, mera exakt den period då Heidegger var medlem i det tyska nationalsocialistiska arbetarpartiet (NSDAP). Hans Ruins nya bok om Heidegger skriver in sig i denna kontext.

Frihet, ändlighet, historicitet är en samling av 16 essäer och artiklar publicerade mellan 1990 och 2012 (en av essäerna har inte tidigare varit publicerad). Att sätta pärmar runt en samling av äldre och nyare arbeten kan ofta vara problematiskt. En sådan samling får lätt en spretig, repetitiv och osammanhängande karaktär. Så är det definitivt inte i detta fall. Ruin har skrivit nya övergångar till bidragen och infogat klagörande korshänvisningar. Han har också presenterat artiklarna på ett kronologiskt sätt som gör att läsaren kan följa Heideggers väg från *Vara och tid* via arbetena om Hölderlin och Nietzsche och den nya "vändningen" på 1930-talet fram till efterkrigstidens reflexioner över teknik och *Gelassenheit*. På så sätt har Ruin skapat en helgjuten och läsbar bok.

Det rör sig emellertid inte bara om essäer om Heideggers filosofi, som titeln antyder. Framför allt rör det sig om tänkande och existentiella försök – essäer i detta ords egentliga betydelse – i dialog med Heideggers tänkande. Ruin går i svaromål på Heideggers utmaningar; han reflekterar kring begrepp och tankefigurer hos

”Förmodligen är det riktigast att se dessa texter som språkliga experiment. Enskilda avsnitt och aforismer erinrar om expressionistisk begreppslyrik, och Heidegger var definitivt inte – som Nietzsche – en aforismens mästare.”

Heidegger och för in dem i sitt eget projekt. Detta blir särskilt tydligt i kapitel 4 som har titeln "Livets ruiner" som kretsar runt den föga diskuterade termen *Ruinanz* hos Heidegger, knutet till livets fakticitet och ändlighet, och öppnar ett samspel mellan ruin och Ruin. Detta kapitel innehåller också för övrigt en briljant miniessä om Georg Simmels essä om ruiner, som tyvärr göms bort i en slutnot.

VARJE UTLÄGGNING AV en text innebär ett våld mot texten. En anmälan av en bok är

inte ett undantag. Det som utmanar mig i Ruins text är inte nödvändigtvis detsamma som utmanar andra läsare eller Ruin själv. Låt mig därför först säga att detta har blivit en mycket intressant bok. Det har blivit en bra bok att tänka med. De fem första kapitlen, som alla i huvudsak sysslar med *Vara och tid*, ger en fin introduktion till Heideggers filosofiska projekt. Även om Ruin ingående diskuterar centrala begrepp och problemställningar hos Heidegger, blir han inte ett offer för "heideggeriet". Han klänger sig inte fast vid Heideggers säregna språkbruk och blir inte bara en sympatisk talesman för Heidegger. Distansen uppehålls genom att komplicerade termer omsorgsfullt redovisas genom Ruins eget språk, han trasslar aldrig in sig i neologismer och obegripligt språkbruk, som ofta kännetecknar engelska kommentatorer. Ruin har en egen röst, han rör sig lugnt i Heideggers texter och han griper tag i det som framstår som filosofiskt relevant och som stimulerar hans eget tänkande.

Enligt min mening är Ruins läsning av *Vara och tid* föredömlig. Här vill jag särskilt framhålla kapitel 5: "Tänkandets stämning". Ruin visar hur stämningen hos Heidegger blir konstitutiv för hur världen upplevs. Att ha en värld och vara i världen är för människan att alltid vara stämd på ett bestämt sätt. Ruin visar därefter hur Heideggers reflexioner kring stämningen korregerar filosofins traditionella teoretiska hållning till världen och dess bristande förmåga till att tänka människans grundläggande "befintlighet" eller stämhet. Men detta är inte bara ett kapitel om stämningarnas plats i *Vara och tid*. Ruin drar också in andra tänkare i diskussionen om känslor och stämningarnas plats i fi-

losofin – allt från Paulus till Spinoza och Kierkegaard. Också i kapitel 7 "Heideggers Hölderlin" får frågan om stämning en central plats. Här heter det att Hölderlin skall ha diktat den grundstämning som är "bestämmande för vår tid, nämligen helig sorg, heilige Trauer".

Det är oklart vad som här menas med "vår tid". I Heideggers föreläsningsserie under terminen 1929/30 "Världen, ändlighet, ensamhet" hävdar han att vår tids grundstämning snarare är "djup leda". Men under vintern och våren 1933 tycks grundstämningen i Tyskland varken ha varit helig sorg eller leda. Om en grundstämning alltid är "given" – hur kan den då eventuellt kritiseras och ändras?

Jag är också osäker på om Heidegger kan tolkas som "nyaristoteliker", som Ruin antyder. Det är riktigt att han "återupptäcker" en Aristoteles som inte var känd i den thomistiska traditionen. Men är den tesen förenlig med hans långvariga strävan att demontera den västerländska metafysiken?

RUIN DISKUTERAR I flera kapitel Heideggers förståelse av sanning och visar hur han distanserar sig från ett traditionellt sanningsbegrepp, nämligen att vi kan ha falska eller sanna påståenden om faktiska sakförhållanden. Påståenden är sanna när sakförhållandet är som påståendena säger. Detta kallar vi gärna korrespondensbegreppet: utsagan är sann när det den utsäger motsvarar det faktiska sakförhållandet. Säger jag att bilen är röd, är denna utsaga sann om bilen faktiskt är röd. Det har rests många invändningar mot denna förståelse av sanning. Hur kan två så olika ontologiska storheter som påstående och sakförhållande motsvara eller korrespondera med varandra? Inom filosofi och vetenskap har detta dock varit den dominerande föreställningen om sanning – i viss konkurrens med pragmatiska sanningsteorier och så kallade koherensteorier.

I stark kontrast till sådana sanningsteorier utvecklar Heidegger ett ontologiskt sanningsbegrepp där sanning framstår som "oförborgenhet" (aletheia), sanning blir det sätt som ett fenomen ges på eller det sätt som ett fenomen öppnar sig på. Först när ett sakförhållande blir givet på ett bestämt sätt, kan vi formulera riktiga eller oriktiga påståenden om det. Det är inte svårt att acceptera att sanning som oförborgenhet är ett mera primärt sanningsbegrepp än det traditionella korrespondensbegreppet om sanning. Men kan detta sanningsbegrepp ses som en konkurrent till korrespondensbegreppet? Dessa sanningsbegrepp tycks ha olika funktioner och de utesluter inte nödvändigtvis varandra. Kanske finns det också en viss

familjelikhet mellan Friedrich Nietzsches perspektivism och Heideggers *ogömdhet*. Vår kunskap är alltid bestämd av det perspektiv som människan i varje tid står i och förstår sina uppgifter i förhållande till. Utifrån ett givet perspektiv både visar (avtäckar) och döljer (tillsluter) sig fenomenen för oss. En yxa framträder på ett annat sätt för en snickare än för en mördare. Kanske är avståndet här mellan Heidegger och Nietzsche inte så stort som vi skulle kunna tro – även om Nietzsches perspektivism också har aspekter som står långt från Heideggers sanningsteori.

Ruin har gjort ett viktigt arbete för att visa relevansen av Heideggers så kallade "hemliga" texter från andra halvan av trettioalet, särskilt *Bidrag till filosofin (om tilldragelsen)* och *Besinning*. Sett ur en synvinkel framstår dessa texter som nog så

baktunga, repetitiva och monologiska. I motsättning till den stora Nietzscheboken, baserad på föreläsningar från samma period, är de också språkligt komplicerade. Förmodligen är det riktigast att se dessa texter som språkliga experiment. Enskilda avsnitt och aforismer erinrar om expressionistisk begreppslyrik, och Heidegger var definitivt inte – som Nietzsche – en aforismens mästare. Ruin har rätt i att Heideggers aforistiska verk framstår som "monotont och tungfotat". Dennes så kallade "dialog" från 1944/45 visar också föga förtrogenhet med denna genre.

Ändå tycker jag att Ruin har fått ut mycket av dessa texter. Kanske är det så att Heidegger här ger en ny tolkning av "Guds död". I vilket fall så har gudarna övergivit oss och lämnat fältet. I detta läge blir det tänkandets uppgift att förbereda gudens återkomst. I någon mening talar Heidegger också om en förberedelse för "den siste gudens framträdande". Detta låter som profetiskt tal, men kanske bör det först och främst förstås som ett filosofiskt "försök" att utveckla ett nytt post-metafysiskt

och post-kristet tänkande – eller det som Heidegger också kallar den "andra början" (i motsättning till de grekiska filosofernas första början). Samtidigt skall Heideggers uttalande om "gudarnas flykt" inte förstås som en parallell till Max Webers tes om en "avförtrollning av världen" (*Entzauberung der Welt*). I *Bidrag till filosofin (om tilldragelsen)* förkastar han Webers perspektiv och understryker att den moderna människan inte är utsatt för avförtrollning utan snarare för en tilltagande "förtrollning" genom teknikens makt.

I MITTEN AV trettioalet började Heidegger ett systematiskt arbete med att utveckla en ny förståelse av tekniken som tidens dominerande metafysik. I kapitel 15 diskuterar Ruin denna teknikförståelse genom en intressant jämförelse med Ernst Cassirers teknikfilosofi i *Form och teknik* (1930). Varken Cassirer eller Heidegger betraktade tekniken som en "förlängning" av människan på det sätt som hammaren och spjutet kan sägas vara det. I stället har människan blivit en förlängning av tekniken. Både Cassirer och Heidegger förkastade också den gamla föreställningen om att den moderna tekniken föds ur vetenskapen; det är snarare tekniken som styr vetenskapens utveckling.

Men när tekniken blir vår tids metafysik, som hos Heidegger, betyder det också att den blir ett sätt av avtäckta varat på; den låter varat framträda som en resurs och råmaterial. Tekniken blir ett oundvikligt öde som bestämmer hur naturen framträder i den moderna världen, nämligen som ett objekt för utnyttjande och utbyte. Heidegger har inte någon tro på att denna process kan bromsas eller göras reversibel med politiska medel. Kanske är det bara ett postmetafysiskt tänkande som kan öppna oss för en ny grundstämning och ge oss ett nytt förhållande till naturen. Här tycks Ruin stå närmare Cassirer än Heidegger: "Endast genom [...] etiskt ansvarstagande och målrationell kollektiv styrning tycks dagens människa kunna hoppas på att skapa och överlämna en hållbar värld till sina efterkommande att bebo."

SEDAN SLUTET AV 1980-talet har det kommit en ny intensitet i debatten om Heideggers förhållande till nationalsocialismen. Det sammanhänger i första hand med nya biografiska studier och med en begynnande bearbetning av Heideggers publicerade och opublicerade anteckningar, föreläsningar och avhandlingar. Nyare arbeten av Hugo Ott, Victor Farias, Ernst Nolte, Philippe Lacoue-Labarthe, Theodore Kisiel, Emmanuel Faye och många andra har gett oss en ny förståelse av komplexiteten och omfånget av Heideggers förhållande till

nationalsocialismen. Spörsmålet om, och eventuellt på vilket sätt, Heidegger var antisemit och rasist har också blivit häftigt diskuterat de senaste åren.

Publicerandet av Heideggers föreläsningar och anteckningar från seminarier har gjort att dessa frågor blivit resta på nya sätt. Redan före publicerandet i Tyskland av hans så kallade Svarta häften (som enligt planerna skall ske i mars 2014) råder det en häftig kontrovers i Frankrike och Tyskland om tolkningen av till synes antisemitiska och rasistiska formuleringar i dessa häften. I dag är det därför vanskligt att skriva en bok om Heidegger utan att diskutera hans förhållande till Hitler och antisemitismen. Frågan är i vilken utsträckning nationalsocialismens ideologi i en eller annan form slår igenom i hans filosofiska texter och i hans undervisning. Är det så, som bland annat Emmanuel Faye har hävdad, att Heidegger "för in nazismen i filosofin" eller är det snarare så att hans filosofiska texter endast i ringa grad påverkades av hans politiska hållningar?

Ruin diskuterar ganska utförligt sådana spörsmål i två kapitel. I kapitel 8 analyserar han Heideggers kontroversiella "rektorstal" från 1933, och i kapitel 13 tar han bland annat ställning till Heideggers påstående i ett samtal med Karl Löwith i Rom 1935 att det var

förståelsen av historiciteten som öde i *Vara och tid* som låg till grund för hans stöd till Hitler. Sett från mitt perspektiv är flera obesvarade frågor knutna till dessa kapitel. Trots att kapitlet om rektorstalet är nysskrivet, får man intrycket att det är skrivet innan den stora diskussionen om Heidegger och nazismen bröt ut. Ruin vill visa att rektorstalet också innehåller intressanta filosofiska spörsmål, som inte kan reduceras till nazistisk ideologi. Kapitlet för faktiskt fram intressanta sidor av denna text som var nya för mig. Det finns självklart anledning att understryka att rektorstalet är en polyfon text med många dimensioner, men Ruin underlåter i långa stycken att behandla den nazistiska stämman i denna och andra texter av Heidegger.

Han citerar från de särskilt otillförlitliga "avnazifieringsdokumenten" efter kriget och läsaren får ofta intrycket att han accepterar det gamla antagandet att Heidegger inte var nazist efter 1934 – alltså efter det att han avgått som rektor. Men samtidigt hänvisar Ruin i kapitel 18 till Heideggers möte med Löwith i Rom 1935. Löwith tvivlade aldrig på att Heidegger vid denna tidpunkt var nationalsocialist. Ruin visar

heller inte något intresse för vad Heidegger kan ha menat med tesen om nationalsocialismens "inre sanning och storhet" i *Introduktion till metafysik* (1935 och 1953) eller att Hitler och Mussolini 1936 representerade motrörelser till nihilismen. Han tar heller inte upp Heideggers påståenden om en farlig judifiering (*Verjudung*) av den tyska anden, att juden var världslös (*weltlos*) – och vad detta betyder för judens i-världen-vara – eller att bolsjevikernas jämlikhetstanke kan föras tillbaka till ju-

ra forskningsprojektet "De humanistiska vetenskapernas krigsinsats" (1940). Här finner vi namn som Nicolai Hartmann och Hans-Georg Gadamer. Enligt min mening rör det sig inte så mycket om Heideggers "private national socialism" (Kiesel). Problemet är snarare det faktum att nästan en hel profession i en eller annan form, gav sin anslutning till nationalsocialismen.

HANS RUINS NYA bok om Heidegger är på många sätt ett imponerande verk. Ruin

► Leipzig november 1933. Heidegger på podiet tillsammans med andra tyska akademiker vid ett upprop för att stödja Hitlers krav i den internationella politiken.

dendomen. Detta blir inte föremål för diskussion hos Ruin.

Många av diskussionerna om Heidegger har varit för litet textbaserade och samtidigt alltför kontextlösa. Man får ofta intrycket att Heidegger var en av få filosofer som gick in i NSDAP och att detta måste uttrycka ett inre sammanhang med hans filosofi i *Vara och tid* och hans försvar för nationalsocialismen. Men då glömmar man att man här närmast kan tala om ett "massfenomen": mer än 90 filosofer – med positioner i det tyska högskolesystemet – blev partimedlemmar. De hade sin bakgrund i fenomenologi, livsfilosofi, nykantianism, hegelianism, filosofisk antropologi och så vidare. Bland dessa partimedlemmar finner vi Alfred Baeumler, Ernst Kriek, Joachim Ritter, Otto-Friedrich Bollnow, Erich Rothacker (som var Doktorsvater för Karl-Otto Apel och Jürgen Habermas), Theodor Haering, Heinz Heimsoeth och många andra. Till detta kan läggas den rad filosofer som gav sitt stöd åt den nationalsocialistiska revolutionen och skrev under upprop för Hitler, men som aldrig blev partimedlemmar. Flera av dessa filosofer deltog exempelvis i det sto-

har en glänsande penna och han förmår förmedla komplicerade argument och resonemang på ett klagörande och precis sätt. Därför kommer boken att vara av stort intresse också utanför fackfilosofernas krets. Jag har särskilt uppskattat Ruins analyser av *Vara och tid*, men också av Heideggers sena filosofi. Men detta är inte bara en bok om Heideggers filosofi. Det är också en mycket personlig bok som engagerar sig i Heideggers tänkande och som låter Ruin framstå som en öppen och spännande filosof. Den nya boken bekräftar också intrycket att Ruin är en av de främsta Heidegger-forskarna i vår del av världen. Han kunde gärna gått längre i analysen av Heidegger och nazismen, men denna invändning är av mindre betydelse för helhetsintrycket. *Frihet, ändlighet och historicitet* har blivit en mycket bra bok som förtjänar många läsare.

► Nils Gilje är professor i vetenskapsteori vid universitetet i Bergen.

Övers. från norska av Alf W. Johansson

Minitema: Martin Heidegger

Martin Heidegger

*Vara och tid**(Sein und Zeit)*

ÖVERS. JIM JAKOBSSON | DAIDALOS | 528 S. | ISBN 9789171734006

OFULLBORDAT VERK SOM PRÄGLAT KONTINENTAL FILOSOFI

Recensent *Johan Eriksson*

MARTIN HEIDEGGERS VERK *Vara och tid* från 1927 har präglat hela den efterföljande kontinentala filosofin. Den fråga han ville besvara var vad ”är” egentligen är, men han kom aldrig fram till något svar. Nu förligger denna klassiker i en utmärkt nyöversättning

VID SIDAN AV Wittgensteins *Filosofiska undersökningar* är Martin Heideggers *Vara och tid* 1900-talets mest inflytelserika filosofiska verk. Stora delar av den kontinentala traditionen är närmast otänkbara utan den intellektuella grundstöt som utgick från Heideggers huvudverk. Utan de banbrytande analyser som där utvecklades skulle vi i dag ha svårt att föreställa oss till exempel existentialismen hos Sartre och Beauvoir, den hermeneutiska tolkningsteorin hos Gadamer och Ricoeur, fenomenologin hos Arendt, Merleau-Ponty och Levinas, Derridas dekonstruktion eller Lacans psykoanalys.

Verkets bakgrundshistoria är välkänd. Som nydisputerad gjorde Heidegger under 20-talet sig ett namn inom filosofiska kretsar i Tyskland som briljant föreläsare och egensinnig förvaltare och utvecklare av den fenomenologiska filosofin, som under seklets första år hade skapats av Heideggers lärare och tidigare mentor Edmund Husserl. När Husserl avgick från sin professur i Freiburg var Heidegger den tilltänkta och självklara efterföljaren. För att erhålla tjänsten behövde han dock meritera sig genom en större publikation. Manuskriptet sammanställdes i all hast och kort efter publiceringen 1927 stod det klart att den tyska filosofin hade fått en ny och lysande stjärna. Detta var sex år innan Heidegger också gjorde sig känd genom sitt ödesdigra ställningstagande för nationalsocialismen och dess partiprogram.

År 1981 kom boken i svensk översättning av Richard Matz, då med titeln i bestämd form: *Varat och tiden*. Matz gjorde

ett på många sätt imponerande försök att överföra Heideggers nyskapande tyska språkbruk till läsbar svenska, men översättningen lider av tydliga brister och det har sedan länge viskats om en kommande nyöversättning. Det har tagit sin tid, men nu är den äntligen här, denna gång under den korrekta titeln, i obestämd form: *Vara och tid*. Översättningen är gjord av Jim Jakobsson och är alldeles utmärkt. Som en av de främsta Heidegger-kännarna i vårt land har Jakobsson också försett boken med en instruktiv efterskrift, där han med säker hand leder läsaren genom verkets avgörande begrepp och tankevändningar.

”Det har tagit sin tid, men nu är den äntligen här, denna gång under den korrekta titeln, i obestämd form: *Vara och tid*.”

FASTÅN VERKETS ORIGINALITET är oomstridd, sällar sig Heideggers projekt åtminstone på ytan till raden av klassiska filosofiska grundläggningsförsök. Vi får höra att den vetenskapliga kulturen och filosofin befinner sig i en kris. Den positiva vetenskapliga forskningen har förlorat kontakt med sina egna grundbegrepp

– natur, människa, historia, språk, psyke och så vidare – och skenat i väg i en idélös röra av faktakunskaper och metodologier som riskerar att skymma och fördunkla ”sakerna själva”. Boten ligger dock inte i en återgång till någon förvetenskaplig irrationalism eller urvattnad form av ny religiositet; det som krävs är att utveckla ett både strängare och mer eftertänksamt filosofiskt vetande.

Under denna tid tänker sig Heidegger att det finns två möjliga former av vetenskap: dels positiva vetenskaper, dels den transcendentala vetenskapen, det vill säga filosofin, eller vad Heidegger kallar ”ontologin”. De positiva vetenskaperna syftar till att vinna kunskap om det som finns till, alltså det varande, det som har den kategoriala formen av att vara något som vi på ett eller annat sätt kan ”tala om”, ”mena” och ”förhålla oss till”. De positiva vetenskaperna delar upp det varande mellan sig: lingvistiken undersöker språket, psykologin undersöker det psykiska, biologin undersöker det organiska livet, antropologin undersöker människosläktet och dess livsformer och så vidare.

Vad blir då över för ontologin? Finns det någonting annat att undersöka än det varande, än det som ”är”? Jo, där de positiva vetenskaperna söker faktakunskaper om sådant som språk, psyke, natur och människosläktet, där frågar den ontologiska vetenskapen efter språkets, psykets, naturens och människans vara. Ontologin syftar till att undersöka det som ”bestämmer det varande såsom varande”, det varandes ”mening och grund”, det som möjliggör varje meningsfullt sätt att tala om och för-

hålla sig till det varande och som därför är något som den positiva vetenskapliga forskningen alltid redan förutsätter.

Innan vi vetenskapligt kan börja undersöka och ställa frågor om hur till exempel psyket fungerar måste vi ju i någon mening redan veta vad psyke är för något. Om den positiva vetenskapliga forskningen alltså inte låter sig ledas av en åtminstone rudimentär ontologisk förståelse av det undersökta objektets eget vara, riskerar forskningen att i varje särskilt fall applicera en metod, en begreppslighet och ett sätt att grunda och bevisa som inte står i paritet med det undersökta objektet självt.

Men, tänker sig Heidegger vidare, även det ontologiska frågandet förutsätter något. Även den ontologiska undersökningen av de olika varandenas vara måste låta sig ledas av svaret på vad Heidegger kallar för den "fundamentalontologiska" fråga som var den drivande kraften redan i Platons och Aristoteles filosofiska forskning, det vill säga frågan efter det som allt varande, trots inbördes skillnader, har gemensamt: att det är. Detta är den gåtfulla frågeställning som Heidegger i *Vara och tid* föresätter sig att arbeta ut och besvara: Vad är "är"? Eller som Heidegger också uttrycker det: vilken är varats mening över huvud taget?

Vid en första anblick kan man tycka att det är konstigt att ett så klassiskt filosofiskt grundläggningsförsök har gett den intellektuella grundansatsen till stora delar av den kontinental filosofins utveckling. För är det något som den kontinental filosofin under senare delen av 1900-talet har problematiserat så är det väl just möjligheten att kunna artikulera en stabil grund för tänkandet och vetandet.

HEIDEGGERS PROJEKT VAR tänkt att bestå av två delar som skulle innehålla tre avsnitt var, men avbröts efter den första delens två inledande avsnitt. Dessa inledande avsnitt utgör *Vara och tid* såsom vi i dag känner den. Fram till ett svar på verkets övergripande frågeställning om varats generella mening kom Heidegger aldrig. Vad vi får ta del av är hans försök att utarbeta själva frågeställningen, att skänka den nebulösa varafrågan en viss grad av genomsynlighet genom att öppna upp horisonten för hur ett svar skulle kunna sökas. I detta försök att göra frågeställningen förståelig, kom själva föreställningen om vad en grund är, och vad ett grundläggningsförsök kan tänkas innebära, att problematiseras på ett radikalt sätt.

I bokens inledning frågar sig Heidegger var vara och varastrukturer står att finna. Vara – det som bestämmer det varande såsom varande – är självt inte något varande bland andra. Vi hittar det inte i sfären av det som är: hur noggrant vi än undersöker

till exempel ett träd, kommer vi inte att i trädet hitta dess karaktär av att vara just ett träd! I stället måste vi söka efter vara och varastrukturer genom att ta vår utgångspunkt hos den varelse som uppenbarligen kan ställa varafrågor – alltså hos oss själva. I egenskap av människor karaktäriseras vi på ett grundläggande plan av att vara "varaförstående". Detta visar sig i det faktum att vi på ett självklart sätt använder oss av uttryck som "är", "har varit", "kommer att bli", och att vi i vårt sätt att leva och förhålla oss spontant skiljer på sådana saker som natur, matematiska tal, tankar, bruksting och människor. Men denna varaförståelse är i högsta grad implicit: inför explicita ontologiska frågeställningar har vi trots vår levda varaförståelse initialt en benägenhet att stå handfallna.

Nu har Heidegger dragit upp riktlinjerna för sitt projekt: för att arbeta oss fram i riktning mot varats generella mening måste vi först och främst ta oss an uppgiften

att explicit artikulera de meningsmässiga grundformer som konstituerar och strukturerar den implicita varaförståelse vi alltid redan lever i. Det handlar med andra ord om att initialt undersöka människans vara, men inte människan i egenskap av att vara ett varande bland andra i världen (då vore undersökningen en "regional" ontologi och inte en fundamentalontologi), utan i egenskap av att vara den "plats" där varat ges, varats "där", tyskans "da-sein" – i svensk översättning: "tillvaron".

DENNA "TILLVARO-" ELLER "daseinsanalys" är vad som upptar verkets publicerade åttiotre paragrafer, och det är alltså i denna vindlande analys vi hittar incitamenten till stora delar av den efterföljande kontinental filosofin. Existentialismen hämtar inspiration i Heideggers utläggningar av människans ändlighet, ansvar och frihet, det vill säga att människan väsentligen lever i riktning mot sina möjligheter och sin

död, och att hon kan ställa frågan om sitt eget vara och därmed lever ett liv som på ett eller annat sätt alltid angår henne.

Den fenomenologiska tradition som utvecklades på basis av Heideggers tillvaroanalys får sina impulser från Heideggers kritik av de cartesianiska begreppen om subjektet och världen och från hans utläggningar om människan som "i-världen-varo". Världen utgör ingen ansamling av indifferent objekt placerade i den objektiva rumstiden, utan snarare ett dynamiskt meningssammanhang som vi i egenskap av människor alltid befinner oss öppna inför och engagerade i. Människan kan inte tänkas utanför sin värld, och världen kan inte tänkas utanför människan.

Den moderna hermeneutiken och tolkningsteorin tar sin utgångspunkt i Heideggers utförliga analyser av människan som en historisk och tidlig varelse. Varje försök att förstå och utveckla sig själv, sin värld och sitt vetande måste ta sitt avstamp i en historiskt nedärvd "förståelse", eller i en "hermeneutisk situation", som ritat upp spelrummet för varje förståelseförsök, samtidigt som spelrummet alltid kommer att förskjutas och modifieras i relation till förståelseförsökens realiserande. Vår meningsmättade i-världen-varo är något som alltid är "på väg".

Den franska dekonstruktionens grundidéer, för att avsluta uppräknningen, kan spåras tillbaka till Heideggers tankar om människans "kastadhet", grundlöshet och hemlöshet. Människan är inte tänkande och handlande "före" eller "oavsett" utan endast utifrån sin karaktär av att vara mottagare av varat. Detta innebär att varat, samtidigt som det skänker möjligheterna till tänkande och handlande, alltid drar sig undan den reflexiva blicken. Tänkandet och handlandet, för att tala med Derrida, är effekter av en "konstitutiv frånvaro".

ATT VARAT ALLTID motsätter sig varje försök till kontroll och genomlysning – detta kom mer och mer att bli ett bärande tema i den sene Heideggers skrifter, alltså de skrifter som härstammar från den period som sträcker sig från den så kallade "vändningen" i hans tänkande under mitten av trettioalet och fram till hans död 1976. Men det är en annan historia. Dock är det en historia som är svår att hitta in i utan att man först har tillgodogjort sig huvudverkets imponerande försök att leda det filosofiska tänkandet i riktning mot en erfarenhet av tiden som varats yttersta horison och mening – *Vara och tid*.

► Johan Eriksson är fil.dr i teoretisk filosofi.

Heinrich Rickert *Naturvetenskap och kulturvetenskap*

(*Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*)

ÖVERS. OLA AGEVALL

DAIDALOS | 164 S. | ISBN 9789171733955

EN FILOSOF SOM TRODDE PÅ OBJEKTIVT GILTIGA VÄRDEN

Recensent *Peter Josephson*

HEINRICH RICKERT VAR en av de mest betydande nykantianerna kring förra sekelskiftet. Han menade att kulturvetenskaperna skiljer sig från naturvetenskaperna genom att vara relaterade till värden. För att kunna infria kunskapsanspråken måste man visa att värdena är objektivt giltiga.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

SLUTET AV 1800- och början av 1900-talet dominerades tysk universitetsfilosofi nära nog fullständigt av nykantianismen. Fastän skillnaderna mellan de nykantianska filosoferna kunde vara stora förenades de av föresatsen att frilägga kunskapens och erfarenhetens begreppsmässiga villkor. Kant hade i *Kritik av det rena förnuftet* utfört denna uppgift för naturvetenskapernas räkning. Han hade utgått från erfarenheten och

därifrån härlett de begrepp och kategorier som all kunskap om naturen förutsatte. Nykantianernas intresse riktades i stället mot historievetskaperna och de discipliner som studerade människan i hennes egenskap av kultur- och samhällsvarelse. Man utgick från dessa vetenskaper såsom de faktiskt existerade och frågade vari deras vetenskaplighet ytterst sett bestod. På vilket sätt skiljde sig kunskapen om kulturen från kunskapen om naturen? Vilka var historievetskapens logiska möjlighetsvillkor?

En av de i samtiden mest inflytelserika nykantianerna var Heinrich Rickert, vars bok *Kulturvetenskap och naturvetenskap* nu för första gången utkommit i svensk översättning. Boken skrevs ursprungligen för en bredare läsekrets och trycktes i en första version 1899. En andra, kraftigt reviderad version, publicerades 1910 och det är den sistnämnda utgåvan som nu överförs till svenska. Kortfattat och pedagogiskt sammanfattar Rickert i denna bok grunddragen i en filosofisk doktrin som han tidigare presenterat mer utförligt i andra verk. Hans intresse för skillnaderna mellan kultur- och naturvetenskap härrör inte främst ur ett slags allmän akademisk klassificeringsiver. För Rickert handlar det om att slå vakt om kulturvetenskapernas självständighet och existensberättigande i en tid då naturvetenskaperna gjorde stora framsteg och då somliga ansåg att naturvetenskapliga metoder borde ges företräde också i de discipliner där man studerade kultur- och samhällslivet.

Rickert ansluter sig härmed till ett projekt som engagerat många tänkare före honom. Under 1800-talets andra hälft hade inte minst en filosof som Wilhelm Dilthey lämnat viktiga bidrag till diskussionen om vad som utmärkte de olika vetenskapstyperna. Dilthey hade vid sidan av de vetenskaper som utforskade naturen urskilt en grupp som han kallade för *Geisteswissenschaften* – andevetenskaperna. De sistnämnda utmärktes av att de i stället för en avsiktslös natur studerade den mänskliga "anden" och de skapelser som denna var upphov till: konst och poesi, lagar och sedvänjor, religion och vetenskap etcetera. Skillnaden mellan vetenskaperna berodde kort sagt på att analysmetoderna anpassats efter två helt olika typer av studieobjekt.

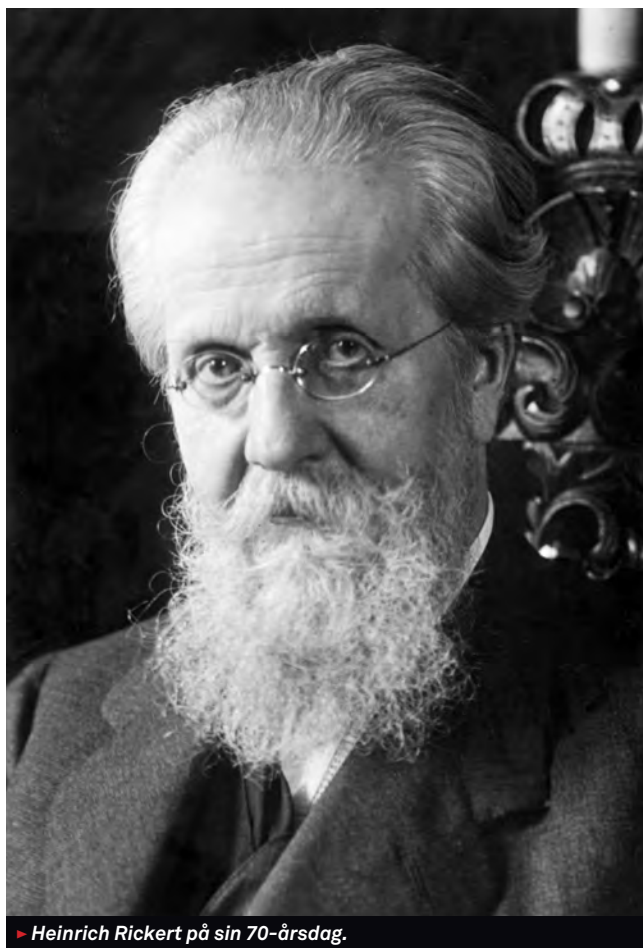
Denna indelningsgrund hade dock omgående ifrågasatts. Den skarpsinnigaste kritiken hade Rickerts läromästare Wilhelm Windelband framfört. Windelbands uppfattning var att klassifikationen av vetenskaperna måste baseras inte på innehållsliga skillnader mellan olika objekt utan på formella skillnader mellan olika kunskapsmål. Inget hindrade

nämligen att också den mänskliga anden studerades med metoder som hämtats från naturvetenskapen, vilket visades inte minst av psykologins utveckling vid denna tid. Kategoriseringen av vetenskaperna måste därför utgå från de anspråk och intressen som vägledde kunskapssökandet inom de olika disciplinerna och inte från några föregivet inneboende egenskaper hos skilda delar av verkligheten. Naturvetenskapen, hade Windelband förklarat, "samlar och bearbetar sina fakta endast [...] till det ändamålet att därigenom förstå den allmänna lagbundenhet, som dessa fakta är underkastade". De historiska vetenskapernas mål var ett annat. Här bestod uppgiften i att så troget som möjligt beskriva unika tilldragelser och fenomen. Intresset riktades mot företeelser och förlopp som man ville förstå med avseende på deras individuella egenart: konstriktioner, intellektuella traditioner, politiska revolutioner etcetera.

I VAD BESTOD då Rickerts bidrag till diskussionen? Vilka var de insikter som förmedlades i *Kulturvetenskap och naturvetenskap*? Det är lätt att se att Rickert gått i skola hos Windelband. Från denne har han övertagit uppfattningen att skillnaden mellan vetenskapstyperna ytterst är att hänföra till olika kunskapsintressen. Naturvetenskaperna utforskar tingens existens för såvitt denna bestäms av allmänna lagar; kulturvetenskaperna vill komma åt det enskilda och unika. Härifrån utvecklar dock Rickert sin analys i en mer självständig riktning. Han gör det genom att ta spjärn mot uppfattningen att vetenskapernas uppgift skulle bestå i att avbilda verkligheten som den är. Den som försöker sig på detta inser snart "att den empiriska verkligheten är en för oss oöverblickbar mångfald" och att heterogeniteten och detaljrikedomen tilltar ju mer vi fördjupar oss i den. Alla vetenskaper måste därför hålla sig med en urvalsprincip som gör det möjligt att bemästra denna mångfald och skilja ut det som är relevant. Mot denna bakgrund kan så Rickert återvända till och precisera själva grundfrågan.

Den fråga vi vill besvara är ju huruvida det finns två grupper av vetenskaper som principiellt skiljer sig åt med avseende på vilka metoder de använder. Det visar sig nu att svaret på denna fråga beror på huruvida det också finns två distinkta [...] typer av kriterier som vetenskaperna använder sig av för att skilja ut det väsentliga från det oväsentliga och på så sätt ge verklighetens åskådliga innehåll en begreppslig form.

Inom naturvetenskaperna är det ambitio-

► Heinrich Rickert på sin 70-årsdag.

nen att etablera allmänna lagar som anger vad som är att betrakta som väsentliga egenskaper. Individuella kvaliteter får här träda tillbaka för det som objektet har gemensamt med andra objekt. Jupiters månar och löven som faller om hösten vore för en Newton ingenting annat än "kroppar" under påverkan av andra "kroppar".

Men vad för sorts urvalskriterium tillämpar kulturvetenskaperna? Hur bär man sig åt för att skilja mellan väsentligt och oväsentligt där? Rickerts svar är att historikerns studieobjekt utmärks av att de är relaterade till värden. Med detta avser han inte att historikern ska lovorda eller kri-

tisera de fenomen som han eller hon undersöker. Forskare kan vara för eller mot till exempel den parlamentariska demokratin; man kan värdera det sena 1800-talets romankonst högre eller lägre än det tidiga 1900-talets; man kan vara oense om huruvida reformationen var nödvändig och önskvärd. Oavsett vilken ståndpunkt man intar i det enskilda fallet är det uppenbart att fenomen av detta slag på något sätt angår oss och att det är därför vi anser att det finns skäl att studera dem närmare. Värderelationen fungerar som ett urvalskriterium i det att den hjälper historikern att identifiera sina studieobjekt och konstruera sina begrepp.

SÅ LÅNGT FRAMSTÅR

Rickert som relativt modern i sitt sätt att resonera. Jag kommer under läsningen på mig med att associera inte bara till Max Weber, som ju tog starka intryck av Rickert, utan också till betydligt mer sentida filosofer, som till exempel Nelson Goodman och dennes analyser av hur vetenskapens fakta konstrueras. Boken utmynnar dock i en slutsats som jag föreställer mig att historiker och samhällsforskare i dag upplever som mer 1800-talsmässig. Rickert ställer frågan om en vetenskap som utgår från värden verkligen kan göra anspråk på objektivitet. Det är lätt att se vad som föranleder denna reflexion. En möjlig slutsats av det föregående resonemanget är att forskare som utgår från

sinsemellan konkurrerande värden också kommer att tillämpa konkurrerande urvalskriterier och därmed ha svårt att enas om betydelsen av centrala begrepp.

Man kan jämföra med när politiska partier lägger beslag på ord som "välfärd" och "frihet" och ger dessa ett innehåll som motsvarar deras egna ideologiska preferenser. Kommer inte samma typ av språkförbistring som ibland präglar den politiska debatten att uppstå inom forskarsamfundet ifall man också där låter begreppsbildningen styras av värden? Detta spöke hemsöker i en eller annan skepnad flera tänkare och forskare vid sekelskiftet 1900. För att slutgiltigt infria kulturvetenskapernas kunskapsanspråk måste man enligt Rickert därför påvisa existensen av objektivt giltiga värden. "Kort sagt: kulturvetenskapernas enhet och objektivitet är betingad av att vi har ett enhetligt och objektivt kulturbegrepp, och detta är i sin tur avhängigt av att de värden vi värderar är enhetliga och objektiva." Därmed är vi tillbaka hos Kant. En kulturvetenskap i ordets egentliga mening, kunde Rickert ha skrivit, förutsätter ytterst en ny grundläggning av sedernas metafysik.

SLUTLIGEN FINNS DET skäl att säga något om den svenska utgåvan. Att Daidalos väljer att ge ut *Kulturvetenskap och naturvetenskap* så här i början av 2000-talet beror knappast på trendkänslighet. Små förlag av Daidalos typ lever delvis på att det finns eldsjälur som på eget initiativ och av eget intresse översätter teoretisk litteratur. För översättningen står den här gången sociologen Ola Agevall. De stickprov jag gjort bekräftar intrycket att han utfört uppgiften mycket väl. Den är sakligt tillförlitlig och stilen ligger nära originalet. Agevall har också försett den svenska utgåvan med en fyllig inledning, där han initierat redogör inte bara för innehållet utan också för den historiska bakgrunden, samt för Rickerts filosofiska inflytande och eftermäle.

Själv hade jag dock gärna sett att Agevall argumenterat mer utförligt för Rickerts relevans i dag och visat på vad sätt dennes tänkande griper in även i vår tids vetenskapsteoretiska stridsfrågor. Större utrymme ägnar han nu åt att understryka hur snabbt Rickert och dennes filosofiska riktning föll i glömska. "Om nykantianismen var högsta mode omkring sekelskiftet 1900 så framstod den några årtionden senare som förlegad och filosoferna vände den ryggen."

”Oavsett vilken ståndpunkt man intar i det enskilda fallet är det uppenbart att fenomen av detta slag på något sätt angår oss och att det är därför vi anser att det finns skäl att studera dem närmare. Värderelationen fungerar som ett urvalskriterium i det att den hjälper historikern att identifiera sina studieobjekt och konstruera sina begrepp.”

► Peter Josephson är fil. dr i idé- och lärohistoria vid Uppsala universitet.

Inger Littberger
Caisou-Rousseau

Therese Andreas Bruce: en sällsam historia från 1800-talet – Levnadsberättelse, brev och verser med inledning och kommentarer

MAKADAM | 415 S. | ISBN 9789170611339

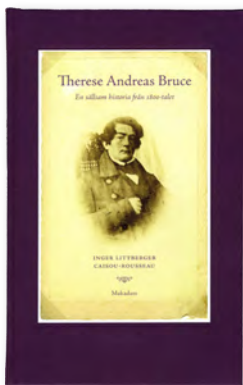
EN KÖNSÖVERSKRIDARE FRÅN 1800-TALET BERÄTTAR

Recensent *Maja Bondestam*

ANDREAS BRUCE FÖDDES 1808 som Therese, men bytte senare kön och levde som man.

De minnen han nertecknade låter en modern läsare komma honom nära och ger en vibrerande inifrånbeskrivning om hur det var att byta kön på 1800-talet.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

BEHÖVER VI VERKLIGEN ett sant kön? Denna fråga ställde Michel Foucault i sina inledande kommentarer till den franska 1800-talshermaphroditen Alexina/Herculine Barbins memoarer när dessa upptäcktes och på nytt gavs ut i bokform 1980. Foucault konstaterade att de moderna samhällena envist svarat ja på frågan trots en lång historia av erkända tvetydigheter och svärformulera-

de gränser på könets område. Åtskillnaden mellan kvinnliga och manliga kön är inte alltid så lätt att göra, vilket hermafroditkategorin i sig vittnar om. Barbin var långt ifrån ensam i 1800-talets Europa om att uppfattas som fysiskt könsöverskridande, men möts ändå av samtidens behov av att ordna in även hermafroditer i någon av de för tiden rådande kvinnliga eller manliga positionerna. Detta behov utmärker de moderna samhällena och, vad det verkar, många gånger också de förmoderna.

Nu föreligger i tryck de självbiografiska anteckningar som på 1880-talet författades av Therese/Andreas Bruce, född i en adlig familj i trakterna av Stockholm 1808 och död i Visby 1885. Utgivningen har kommit till på initiativ av litteraturvetaren Inger Littberger Caisou-Rousseau som via Bruces barnbarnsbarnbarn blivit varse förfaderns handskrivna berättelse. Att göra denna tillgänglig för en större publik syntes motiverat och Littberger Caisou-Rousseau har dessutom bidragit med en inledande bakgrund till den 135 år gamla texten. Volymen innehåller dessutom en samling brev som Bruce i slutet av sitt liv skrev till dottern Carolina samt en skönlitterär versberättelse.

LIVSHISTORIEN ÄR OMVÄLVANDE. Adelsflickan Therese deklarerar som 16-åring att hon måste få leva sitt liv i byxor om hon ska kunna leva alls. Utsagan väcker häftiga reaktioner, men efter en del förvecklingar tar fadern den på allvar och tar sin dotter till anatomiprofessor Anders Johan Hagströmer i Stockholm. Denna undersöker Therese och förklarar i ett intyg att det är frågan om en person som "vore i hög grad Hermaphrodite eller tvåkönad, och ej ägde fullkomliga födslodelar för någondera könet, men dock syntes, som delarne voro med det manliga närmare öfverensstämmande". Therese kan börja sitt liv som Andreas, börja bocka i stället för att niga, sitta bredvid fadern i kyrkbänken, möta omgivningens reaktioner och skissa på en ny framtid. Någon enkel övergång är det inte fråga om. Är Bruce en "förklädd Fröken"? Kan man få se hur naturen danat en sådan? Kommer släktingarnas förakt och beklaganden någonsin att ebba ut? Kanske ska Bruce gå till sjöss och på så vis också kasta loss från alla dem som känner till hans förflutna som flicka? Nej, en sådan strapatsrik tillvaro avfärdas och Bruce lockas i stället till Gotland och till vad som visar sig bli ett tillbakadraget och mödosamt liv, präglad av det oavlönade arbetet som bokhållare och bodinnehavare hos en patron Jacob Dubbe och dennes hustru.

I minnesanteckningarna reflekterar Bruce över allt detta och beskriver sitt vardagsliv, sina begär och i vilka samman-

hang han lyckas passera som man och inte. Fram träder en person med ett häftigt lynne och en passionerad natur. "Fruentimerna voro för mig allt", skriver Bruce, men någon förförare av unga damer är han inte. Hågen står mer till äldre kvinnor som förstår vad de ger sig in på och vid något tillfälle rumlar han även om med en efterhängsen manlig uppvaktare. Denna är precis som Bruce anställd hos Dubbe, som inspektor, och upplevs som synnerligen irriterande. Bruce månar om sin position som man, vilken givetvis undergrävs av den påstridiga inspektorns kurtis och påpekanden om att han och andra ser att Bruce förut varit "Fröken" och således inte är en fullkomlig karl. Bruce kontrar med att han har sin läkarattest om manligt könsinnehav och därtill är kapabel att sköta sin tjänst. Att inspektorn suckande förföljer honom vart han än går kan Bruce inte begripa.

Ett par år senare återkommer Bruce till patron Dubbes hushåll och till den ännu intresserade inspektorn som efter en våt kväll faktiskt får övernatta hos den senare mycket ångerfulla Bruce. Natten resulterar nämligen i att Andreas Bruce blir gravid. Han beskriver detta som en mycket svår tid, hur han under sitt havandeskap lider i tysthet och avvisas av inspektorn, men i stället för att ta sitt liv uppsöker en läkare och redogör för sin ovanliga situation. Bruce inkvarteras på läkarens egendom, får under graviditeten arbeta med bokföring och trädgårdssysslor och förklaras för omvärlden vänta på en operation för vattusot. Vid 30 års ålder föder Bruce så en dotter som lämnas bort till en kvinna som själv nyss fått barn. Kontakten återupptas dock längre fram och i de brev Andreas Bruce under närmare 20 års tid skriver till den vuxna dottern Carolina framträder en varm relation.

ANDREAS BRUCE NEDTECKNAR sina minnen i 75-årsåldern och beskriver livet fram till ungefär 40 års ålder varefter berättelsen tar slut. Vid denna punkt lever han tillsammans med "gumman", en före detta granne, med vilken han inte får tillstånd att gifta sig på grund av sitt förflutna som barnaföderska. Det var den tidigare så hjälpsamma doktorn som tillsammans med landshövdingen och prästen såg till att Bruces manliga ansvar och privilegier kringskars. För all framtid befriades han från att bära gevär, förbjöds att ta nattvard och att gifta sig i rollen som man. Denna överhetens njugga hållning tolkar Bruce som en hämnd för att han vid ett tillfälle nekat doktorn att köpa hans hästar. En annan incident som belyser hur kantat av ifrågasättanden och övergrepp könsbytarens tillvaro måste ha varit är när fem kar-

lar en kall natt super Bruce under bordet, tar på honom en kärringhatt och släpar ut honom i vedbon för att antingen våldta eller klä av och granska den så kallade vännen inpå livet. Företaget misslyckas och trots att Bruce beskriver det hela som en mordgärning och grunnar på hur han ska kunna hämnas, förlåter han så småningom de antastande männen.

Bruce tecknar en bild av sig själv som duglig, stöttande, orädd, älskad, gudfruktig, respektgivande, rättskaffens och förlåtande. På ett par ställen framgår hur han menar sig avvika från det kvinnliga kön han identifierats med som barn och det handlar om begärens riktning, kläderna, tobaksrökningen och ett oförväget sinnelag. Oräddhet, styrka, pondus, ärlighet och pålitlighet är önskvärda egenskaper oavsett kön, men Bruce deklarerar att det inte finns något värre än en man som av fruktan uppvisar flathet och slapphet i naturen, som aldrig säger ifrån och som är hal och vämjelig. Det går väl an när "en svag kvinna har fått denna natur, hon förstår ibland inte rätta förhållandet hvad som är i fråga men en karl med sådan karaktär är plågsam att hafva med att göra, om det är mot eller med förstår man ej de äro Mesar." Män som brister i fysisk styrka går enligt Bruce an, men sannerligen inte män som är svaga i själen.

SKILDNINGAR AV HUR människor under historien har förhållit sig till könsöverskridanden säger en hel del om kvinnlig och manlig identitet, avvikelse och normalitet samt om hur kön, genus och sexualitet under århundradena har kopplats samman och hållits isär enligt specifika mönster. Andreas Bruce belyser manlighetens och kvinnlighetens gränser i en viss kultur och hans självbiografiska anteckningar är ett unikt vittnesmål om hur det under 1800-talet kunde vara att navigera i ett könskodat landskap, försöka byta könsposition och framleva sina dagar i ett sammanhang, där tvekygga kroppar och livshistorier var långt svårare att dölja än i dag.

Ingen människa är dock avvikande precis hela tiden och inga minnesanteckningar, brev eller versberättelser är alltigenom sexualitetshistoriskt intressanta. Det texterna i denna volym framför allt avspeglar är den vardag som ju livet till största delen är, med arbete, oro över pengar, umgänge med familj och gårdsfolk, ett par uppbrott och resor med tillhörande avsked och nya bekantskaper. När patronen far till Stockholm får Bruce träda i hans ställe och basa över gårdsfolket enligt tjänstehjonsstadgan och det är intressant att se hur denna efterlevs, hur makt och hierarkier uppstår och utmanas, hur örfilar utdelas

► Bilden föreställer enligt släkttraditionen en ung Bruce, men uppgiften är osäker.

och tas emot, hur respekt och auktoritet befästs och naggas i kanten för en person som blivit omklädd från kvinna till man. Anteckningarna är omfattande och författaren berör givetvis bara i vissa passager hur bytet av dräkt och namn upplevs, kommenteras, provocerar eller passerar. Därtill reflekterar han över uppväxt, högtidsfiranden, dryckesvanor, katekeskunskaper, frierier, frenologins förmodade användbarhet, upplevelsen av översinnliga fenomen, livet som militär, prästens lätt-sinne, ungdomens passioner och nöjen, kommunikationen med en dövtum bror, en fars sexuella närmanden till sina döttrar och deras reaktion på detta.

Littberger Caisou-Rousseaus förhoppning är att utgivningen av Bruces berättelse ska göra honom levande för läsaren och det är en önskan som infrias. Svensk historia rymmer en hel del dokumentation om hermafroditer, könsbytare och sexuellt tvekygga personer, men inget så omfattande som detta. Texten är en vibrerande inifrånbeskrivning av de erfarenheter som handlar om att byta position från kvinna till man, klassificeras som hermafrodit och härpå finna sin väg i livet. Tidigare har könsöverskridanden framför allt beskrivits i andra hand, av läkare och jurister eller i skönlitteratur, men här är det vederbörande själv som hållit i pennan och med egna ord framställt sin situation. Bruce förmedlar ett förhållningssätt till världen och erbjuder ett stycke verklighet präglad av ett visst språk, vissa begrepp och således av en viss kultur. Läsningen är bitvis krävande men 1800-talssvenskan förklaras kontinuerligt av Littberger Caisou-Rousseau i över tusen noter. I hennes inledning får vi också ta del av Hagströmers utlåtande, Riddarhusets korrigerering av Bruces

förnamn och könstillhörighet, utdrag ur brev och tidningsartiklar samt en utförlig beskrivning av släkten Bruces historia och av syskonens äktenskap och karriärer.

Littberger Caisou-Rousseau skriver in-kännande, påläst och i alla avseenden finit om Bruces ovanliga öde och gör viktiga jämförelser med andra hermafroditer och könsöverskridare under historien. Hon guidar oss i frågor om självbiografien som genre och redogör för en rad spår och sammanhang med bäring på huvudpersonen, men är oväntat upptagen av klassifikation. Är Bruce kvinna, man, HBT-person, kvinnlig eller manlig pseudohermafrodit, homosexuell, transvestit, bisexuell eller transexuell? Hellre än Nationalencyklopedins definition av äkta hermafroditism från 2003 och Littberger Caisou-Rousseaus bestämning av Bruce som transexuell alternativt kvinnlig pseudohermafrodit hade jag i inledningen sett en diskussion om de begrepp som faktiskt användes av Bruce och hans samtida. Vad innebar det i 1800-talets Europa att byta dräkt och uppfattas som en förklädd fröken? Hur löd lagen om sodomitiska brott och varför var just barnets tillblivelse den stora synden i Bruces liv? Vad var historiens könsöverskridare innan de började betraktas som homo-, bi- eller transexuella och hur förändrades frågor om sexuell identitet under 1800-talet?

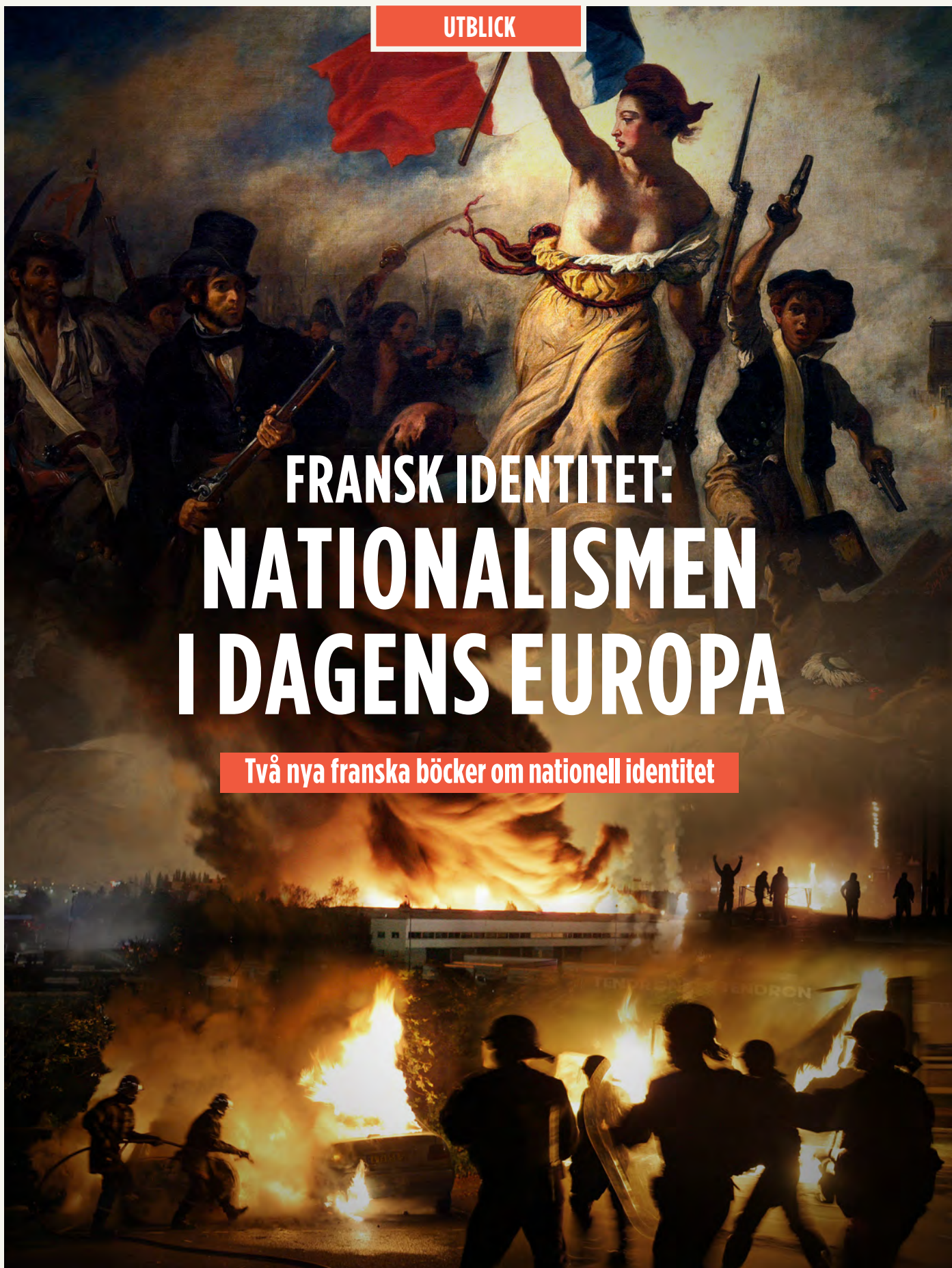
FILMARE, SKÖNLITTERÄRA FÖRFATTARE, sexualitetshistoriker och feministiska teoretiker världen över har under åren återkommit till Herculine Barbins memoarer och så kan även bli fallet med Bruces text. Skälen är dock inte att levnadsberättelsen är gripande "som en roman" eller att huvudpersonen kan ha varit förebilden till Carl Jonas Love Almqvists fiktiva och androgyna Tintomara. Värde ligger snarare i att anteckningarna är självbiografiska. Berättelsen erbjuder en konkret, realistisk, mångordig och vardagsnära beskrivning av någon som är säker på sitt kön men av andra uppfattas som ambivalent. Här framträder en röst ur det förflutna och en erfarenhet rörande viljan att vara man. Omvälvande händelser och bekännelser blandas med all dagliga reflexioner och gråvanlighet och blir på så vis verkliga, begripliga och trovärdiga. I Therese Andreas Bruces *En sällsam historia från 1800-talet* beskriver en av historiens könsöverskridare själv sin tillvaro och detta är lika unikt, omskakande, långsamt och ibland småtrist passerande som livet självt.

► Maja Bondestam är docent i idé- och lärdomshistoria.

UTBLICK

FRANSK IDENTITET: NATIONALISMEN I DAGENS EUROPA

Två nya franska böcker om nationell identitet

— Av Torbjörn Elensky —

FEL ATT ENBART LYFTA FRAM NATIONENS OCH NATIONALISMENS NEGATIVA SIDOR

DEN SVENSKA DEBATTEN får i dag nästan uteslutande impulser från USA men vi skulle vinna mycket på att anknypa till den kontinentala diskussionen. Två nya franska böcker diskuterar den nationella identitetens och nationalismens förutsättningar i dag. Recensenten pekar på det orimliga att betona invandrarnas rätt till sin kultur och samtidigt förneka majoritetsbefolkningarnas rätt till sin. Och hur problematiska nationen och nationalismen än är, så har de varit grundförutsättningar för utvecklandet av den moderna demokratin och det är svårt att se vad som skulle kunna ersätta dem som ramverk för ansvarstagande för det gemensamma.

Den svenska nationalkänslan står i centrum igen genom Jason "Timbuktu" Diakité's känsloladdade tal, där han med passet i hand bedyrade sin kärlek och trohet till Sverige, och Zlatan Ibrahimovics reklamfilm för Volvo, där han reciterar nationalsången och framträder som en ny tids nationalsymbol. Diskussionen som följt har innehållit både hyllningar av dem för att de tagit idén om Sverige och fyllt den med ett nytt innehåll, en ny svenskhet för en ny tid, och kritik för att de anses spela på nationalistiska tendenser som ligger i linje med Sverigedemokraternas idéer om en nationalstat med en gemensam kultur, som det gäller för invandrare att integreras i.

I fallet med Timbuktu var det inte så mycket han som en del av dem som i solidaritet med honom själva med passet i hand sade "Jag är Jason", som kritiserades för att vara för vita, svenska, rika och privilegierade för att ha rätt att uttrycka solidaritet på det sättet. När det gäller Zlatan är det enligt antirasisterna fel på så många sätt, samtidigt att det är svårt att redogöra för allt. I korthet är han för lyckad, för rik, för macho, och nationalismen i reklamklippet är för rakt på och stereotyp.

Alla så kallade antirasister har inte befunnit sig på samma linje i denna debatt. Kring Timbuktu gick skiljelinjen mellan dem som anser att det är bra om vem som helst visar solidaritet med svenskar med annan bakgrund och hudfärg än den gamla urblekt småländska, och dem som menade att de som är "vita" inte har rätt eller förmåga att egentligen vara antirasister över huvud taget – en inställning som i sig själv är rasistisk. I Zlatan-fallet går skiljelin-

jen mellan dem som vill avskaffa nationalstaten som en "föreställd gemenskap" som i princip ligger bakom alla krig och allt förtryck sedan 1789, minst, och dem som menar att en positiv, inkluderande nationalkänsla är det bästa sättet att motarbeta rasism och inte minst SD.

Svensk debatt tenderar att bli personfixerad och inskränkt, och den får numera nästan uteslutande impulser från USA. Därför är det intressant att se hur dessa frågor kan behandlas i ett annat sammanhang. Filosofen Alain Finkielkraut gav nyligen ut en essä om hur den franska identiteten utmanas av migration och globalisering, *L'identité malheureuse* (Den olycksaliga identiteten). Han är själv barn till polskjudiska invandrare och berättar hur han blev en del av Frankrike genom sin skolgång. Även om han griper över vidare områden, och för en generell diskussion

om den franska identitetens innehåll och betydelse, kretsar boken i hög grad kring skolan, där han menar att de rådande attityderna dels har sitt mest skadliga inflytande, dels befästs för framtiden. Hans stora sorg, eller snarare vrede, gäller att de franska barnen och ungdomarna inte längre lär sig läsa som förr. De får inte ta del av klassikerna, lär sig inte den franska historien, utan många uttrycker rentav förakt och avståndstagande inför det nationella arvet. I Finkielkrauts skildring är Frankrike ett belägrat land, vars historiska och kulturella värden håller på att förödas.

Men de största brottslingarna är för honom egentligen inte "invandrarna", eller ens sådana grupper som lever i enklaver och vägrar att ta del i majoritetssamhällets gemenskap, utan den inhemska politiskt korrekta elit som förnekar det egna arvet, hyllar den Andre över allt och samtidigt isolerar sig från samhällets verkliga problem. Det är förvånande se hur en så nyanserad filosof och författare som Finkielkraut nu resonerar på ett sätt som i sin fyrkantiga problembeskrivning och skuldbeläggning ligger väldigt nära SD-linjen. Dessutom underbygger han sin bild av det samtida Frankrike med en radda anekdoter om respektlösa och våldsamma elever och exempel på avståndstaganden och rent hat mot det franska från personer som skildras närmast som femtekolonnare. Med exempel kan man bevisa vad som helst. Det finns såklart både skräckexempel liksom framgångssagor i Frankrike såväl som Sverige. Bärkraftiga resonemang måste grundas stadigare i kontrollerbara fakta.

Låt mig dock påpeka att Finkielkraut tar

klart avstånd från Front National, bland annat i en intervju i *Der Spiegel* (6/12 2013) med hänvisning särskilt till sitt judiska arv, vilket han menar gör det omöjligt för honom att sympatisera med ett främlingsfientligt och rasistiskt parti.

Även Jean Daniel, journalist och grundare av dagstidningen *Le Nouvel Observateur* skrev häromåret en bok om situationen i Frankrike, *Demain la nation* (I morgon nationen) som delvis rör sig i närheten av Finkielkrauts tankegångar, men ändå är mera öppen för vad han ser som nödvändigheten i de pågående förändringarna. Jean Daniel föddes i Algeriet och har, liksom Alain Finkielkraut, judisk bakgrund. Att det är just personer med egen erfarenhet av migration, för vilka franskheten är något i viss mån självvalt, som skriver intressant om denna typ av frågor verkar följdriktigt. Fisker känner inte vattnet den simmar i, men den som fått en bildning, en nationalkänsla, ett kulturarv genom val och kamp, vare sig det handlar om migration eller klassresa, har ofta en annan känsla för detta än den som föds rakt in i det och tar det för givet. Medan Finkielkraut skriver mera specifikt om hur just Frankrike hotas, är Jean Daniel också inriktad på nationalstatens principiella problem.

NATIONALSTATEN ÄR INTE någon oproblematiske företeelse och nationalism är i dag, särskilt i Sverige, enbart förknippad med negativa aspekter. Men historiskt sett har nationalismen, idén om en nationell gemenskap som förenar hög och låg oavsett social eller ekonomisk ställning, varit en av grundförutsättningarna för utvecklingen av den moderna demokratin. Gamla idéer är förstas inte automatiskt bra för att de i historien bidragit till att förbättra världen; det finns alla möjliga ideologier och religioner som lett till historiskt värdefull utveckling, men inte är gångbara i dag, så förvisso kan nationen vara ett förlegat stadium och nationalism numera i princip detsamma som gränsbevakning, krigshets och olika former av fascism. Men vad ska vi i så fall ersätta nationen med? Den har ändå under lång tid varit det ramverk inom vilket rättsväsende, demokrati och olika former av säkerhet och social service utvecklats. Hur ska ansvaret för det gemensamma tas om nationerna upplöses?

Uppdelningen mellan höger och vänster är bara relevant till en viss gräns i dessa sammanhang. Det finns i dag en höger, som kan kallas nyliberal, för vilken gränser är ett onödigt ont och som tycks vara beredd att helt avskaffa det ramverk för demokratin som utgörs av nationalstaten. Den går hand i hand med en del av vänstern, som också ser nationalstaten som ett problem och nationalism som ett pas-

serat stadium i den historiska utvecklingen. Men det finns också en höger som ser värdet i traditioner och nationell gemenskap, i gemensamma trygghetssystem och den institutionella kontinuitet som präglar inte minst Sverige under uppemot 500 år, utan att för den skull vara främlingsfientlig; likaså finns det på vänstersidan de som ser det värdefulla i den stabilitet, trygghet och sociala gemenskap som detta kan utgöra grunden för och som också ser det som ett villkor för att vi ska kunna ta emot dem som behöver vår hjälp på ett värdigt sätt. I en ojämlik värld är det självklart, vilket Jean Daniel understryker, att de som inget har kommer att knacka på

”Men vad ska vi i så fall ersätta nationen med? Den har ändå under lång tid varit det ramverk inom vilket rättsväsende, demokrati och olika former av säkerhet och social service utvecklats. Hur ska ansvaret för det gemensamma tas om nationerna upplöses?”

dörren hos dem som har, och då är det inte mer än rätt att vi visar gästfrihet, fast han också påpekar att ingen gästfrihet fungerar i längden utan ömsesidighet.

En intressant paradox hos vänstern är att den nationalism som anses dålig här kan vara så bra på andra håll. Finkielkraut trycker mest på den kulturella aspekten, att det finns en kult av den Andre, som friskriver denne från all historisk skuld och upphöjer hans kulturarv, medan vi i Väst, specifikt i detta fall såklart Frankrike, ska skämmas över hela vår historia och bagatellisera vår kultur. Men vem, vilken kultur, nation eller religion är noga besett oskyldig? Jakten på historisk skuld leder vidare till en jakt också på den Andres imperialism, slavhandel, krigsbrott och så vidare. Om vår nationalism ska förnekas, måste följaktligen också den Andres förnekas.

JEAN DANIEL SÄTTER fingret mera principiellt på de olika nationalismernas olika

värden. Född 1920 har han under sitt liv både upplevt andra världskrigets förödande nationalistiska och rasistiska excesser, den mest extremt negativa varianten av nationalism, och efterkrigstidens avkolonisering, då nya stater skapades och nya nationalism utvecklades i tredje världen. Han betonar att det är nationalismen som föregår bildandet av nationalstaterna, och att nationalismen i flera av dessa fall, liksom under 1800-talets olika europeiska befrielseörelser, var en klart progressiv, positivt enande kraft. Han är angelägen om att framhäva den positiva nationalismen som en grund för nationalstaten, men jag är inte övertygad om att förhållandet verkligen är så enkelt. Det finns också nationalism som propageras av stater för att hålla samman dem och för att av vad som ursprungligen var politiska enheter, födda ur krig och imperiers sammanbrott, skapa någorlunda enhetliga nationer. Den turkiska staten till exempel föregick klart och tydligt den turkiska nationalismen, som var en högst medveten strategi av Kemal Atatürk för att skapa en sammanhängande nationalstat, till priset av att minoriteternas själva existens förnekats in i vår tid. Det finns också lysande exempel på stora länder som håller samman utifrån en gemensam idé snarare än en gemensam kultur eller etnicitet, med USA som det främsta exemplet, som Jean Daniel naturligtvis också tar upp. En gemensam idé var det också som låg bakom grundandet av EU en gång i tiden, avståndstagandet från krig, konflikter och konkurrens mellan de europeiska staterna, men vi tycks inte ha samma förmåga som USA, eller ens Indien, där det talas fler språk (och finns flera gudar) än i Europa, att skapa någon tillräckligt bärkraftig, samlade idégrund för vår gemenskap.

BLAND DE ÅTERKOMMANDE referenserna för båda författarna är Samuel Huntington och hans idé om civilisationernas kamp. Utifrån Finkielkrauts tolkning av situationen i Frankrike verkar det verkligen som om det finns en konflikt mellan just civilisationer där, mellan majoritetens stora, och potentiellt inkluderande gemenskap, och de enklaver med främst muslimska invånare, som sluter sig samman i egna gemenskaper och tar avstånd från det franska. Jag anser att det är fel att islamofobi nu skulle vara vad antisemitism var förut, men det går inte att blunda för att fransk antisemitism historiskt sett byggts på anklagelsen att judarna höll sig för sig själva och vägrade uppgå i den franska gemenskapen. Det påminner onekligen om anklagelsen mot en del muslimer i dag.

Fransk självbild bygger inte, som den tyska nationalismen (som den svenska his-

toriskt sett är en utlöpare av) på idén om blodsbånd. Den grundar sig på synen på franskheden som framvuxen ur en lyckosam historisk blandning av folk, alltsedan romare, kelter och germaner först möttes i landet. Denna historiska blandning har varit möjlig först genom samlingen kring kungen, centralmakten, och sedan kring republiken, med dess grundval av upplysningssideal och mänskliga rättigheter, baserats på anslutandet till en idé, en civilisation. Jean Daniel å sin sida ser att det finns problem med integrationen, men han skyller inte dem på någon civilisationernas kamp, och han anför som ett tungt argument emot Huntingtonens tes att de flesta krig och konflikter genom historien utspelar sig inom de av Huntington avgränsade civilisationerna, inte mellan dem.

Det ironiska i dag är att den franska civilisationen, med sina universella anspråk och etniska brokighet, som ansågs kunna utsträckas till vem och vart som helst i världen, eftersom den var höjd över alla enskilda kulturer, numera måste försvara sitt existensberättigande genom att hänvisa till identitet och tradition. Den franska kulturen har alltså alltmer fått karaktären av en kultur. Detta är den paradox som framträder med smärtsam tydlighet i Finkielkrauts bok; han tycks se räddningen i ett förnyat värnande av det specifikt franska, i värsta fall en vändning inåt. Jean Daniel vill också bevara den franska särarten, men han ser även dess civilisatoriska arv som något i princip gott, trots den kolonialism och rasism den också gett upphov till. Moderna idéer om frihet, demokrati och mänskliga rättigheter har djupa rötter i Frankrike och den franska republikanismen.

FÖR JEAN DANIEL baseras den franska tillhörigheten på vad man har offrat eller är beredd att offra för landet, inte på vad för blod man har i ådrorna eller var man fötts. Detta offer måste inte relateras till blod som gjuts på slagfält, utan även om man är beredd att idrotta i de franska färgerna, om man investerar i Frankrike, kulturellt, ekonomiskt eller enbart känslomässigt. Han skulle garantera hylla Timbuktu och Zlatan för deras engagemang i en förnyad svensk nationalkänsla, bortom rasismen.

För migranter är identiteten av största betydelse. Fjärran från det ursprungliga hemlandet, i en omgivning som har ett annat språk, en annan kultur och inte sällan religion, blir det viktigt att hålla ihop, bevaka och bevara sina egna idéer och traditioner, och definiera sig mot ett majoritetssamhälle som i sin tur inte sällan fördömer de invandrade minoriteternas identitetsskapande, vilket i sin tur ytterligare förstärker det ömsesidiga främling-

skapet. Men hur kan den Andres identitet tillåtas vara viktig om inte den egna får vara det? Konsekvens i tänkandet leder till att om frågan om identitet sätts i centrum för den Andre, kommer den också att bli viktig för "oss". Det går inte i längden att hålla sig med dubbla måttstockar och tro att den ena ska kunna ha en rätt som förnekas den andra, det vet alla som vuxit upp med syskon.

Jean Daniel ställer en viktig principiell fråga, även om han inte utreder den helt tillfredsställande: hur kan nationen i dag fungera som samlande, god kraft, som något öppet och inkluderande, utan att för den skull implodera? Och om den inte

terna utmanar innerstäderna och hur olika slags invandrar- och minoritetskulturer utmanar majoritetskulturen, inte minst i många länder i Europa. Bakgrunden till de förekommande problemen är både sociala och kulturella, lösningarna måste nog också vara det. Idén om en samlande, kulturell och historisk gemenskap verkar lockande, men den har en tendens att falla samman när den granskas närmare; gemenskaperna visar sig alltid vara konstruerade och kulturarvet är så fullt av utländska inflytanden historiskt sett att det kan verka meningslöst att avgränsa det.

Men den typ av antirasism som tar på sig att förneka värdet eller rentav existensen

” Det ironiska i dag är att den franska civilisationen, med sina universella anspråk och etniska brokighet, som ansågs kunna utsträckas till vem och vart som helst i världen, eftersom den var höjd över alla enskilda kulturer, numera måste försvara sitt existensberättigande genom att hänvisa till identitet och tradition. ”

är lämplig att längre fylla denna uppgift, vad skulle den kunna ersättas med? Själv anser jag att det måste finnas en gemenskap som det går att bli medlem i för att invandrare i ett land ska kunna känna sig delaktiga i det. Identifieringen av nationalstaten och nationalismen med enbart dess mest negativa avarter är missvisande. Det finns än så länge inget bättre och stabilare ramverk för fungerande samhällen än nationalstaten och motsvarande varianter, och den måste inte vara chauvinistisk och uteslutande.

SAMTIDEN UTSPELAR SIG i ett spänningsfält mellan centrum och periferi och det är periferin som tycks ha överhanden. Man skulle rentav kunna påstå att den övergripande striden i samtiden handlar om vad som ska utgöra det ena och det andra. Periferierna trycker på, in mot centrum, ifrågasätter dess legitimitet och utmanar dess hegemoni, vilket också innefattar dess förmåga att hålla ihop samhällen, stater, nationer och så vidare. Detta kan förstås både bildligt och bokstavligen. Det handlar på global nivå om de tidigare koloniserade och fattigare ländernas ekonomiska framsteg och rent materiella utmaning av den västerländska dominansen. Men det handlar också på mera lokal nivå om hur föror-

av någon svensk kultur, samtidigt som den hyllar den Andres kulturella särart, gör sig skyldig till inkonsekvens. Det skulle väl kunna passera, vi är inte några strikt logiska varelser, och det perspektiv ur vilket man ser ett visst problemsammanhang påverkar givetvis också hur det ser ut. Men värre är att de gör sig skyldiga till en orättvisa, och det är främst av den anledningen som de bäddar för en skadlig reaktion.

Jean Daniel och Alain Finkielkraut är europeiska intellektuella, som kan tillföra mycket till vårt svenska samtal om dessa frågor. Oavsett bristerna och tillgångarna med deras böcker ligger Frankrike, inte bara geografiskt utan även historiskt, närmare Sverige än USA. Vi skulle rent allmänt vinna på att delta mer aktivt i en fruktbar europeisk diskussion om samtidens mest brännande frågor, inte minst då det gäller rasism, nationalism, integration och andra ämnen som vi numera förväntas behandla gemensamt i vår överstatliga gemenskap.

► Torbjörn Elensky är författare.

UNDER STÖRRE DELEN av 1900-talet kretsade svensk politik kring socialdemokraterna. Med början på 1930-talet, och med accelererande hastighet efter det andra världskriget, utgjorde socialdemokraternas politik och strategival centrum i ett överskådligt och stabilt fempartisystem. På ett sätt som i dag framstår som främmande dominerade socialdemokraterna även under de perioder regeringsmakten innehades av andra partier (1976–1982) eller delades med andra partier (1940–1945, 1951–1957).

Med några decenniers perspektiv kan vi förstå att viktiga förutsättningar för partiets dominans var den globala konflikten mellan liberala och socialistiska samhällssystem och det därmed sammanhängande militära hotet från sovjetimperiet. Socialdemokraternas idémässiga position mellan socialism och liberalism hjälpte partiet att strategiskt isolera högern från den övriga borgerliga oppositionen (ambitionen underlättades förstås av att dåtidens högerparti var ideologiskt annorlunda än dagens moderater och sannolikt även sämre på att paketera sin politik). Så sent som under valrörelsen 1970 kunde Olof Palme, utan att framstå som överdriven, likna valet mellan vänsterpartiet kommunisterna och det nyligen omdöpta Moderata Samlingspartiet med ett val mellan "pest och kolera". Centern och folkpartiet hängde på genom att konsekvent markera distans gentemot högern. För framför allt folkpartiledarna var det kontroversiellt att ens låta sig fotograferas tillsammans med sittande högerledare.

Även säkerhetspolitiken var viktig för socialdemokraternas särställning. Numera vet vi att Sverige samarbetade närmare med USA och Nato än vad de ansvariga inom regering och militärapparat erkände inför medborgarna. Det fåtal borgerliga oppositionsledare som hölls informerade om de sanna förhållandena instämde i sak och höll tillbaka kritiska synpunkter. När borgerliga politiker som hölls utanför informations-

loopen trots allt kritiserade regeringen för sovjetvänlighet utmålades de som äventyrliga säkerhetsrisker. De offentliga lögnerna må ha uttalats med ett gott syfte, men hjälpte också partiet opinionsmässigt. I en situation inte helt olik den finländska använde socialdemokraternas innersta ledarkrets utrikespolitiken i närområdet för att stärka bilden av partiet som den naturliga

Gösta Bohman – Ett porträtt av en partiledare av hans partisekreterare Lars Tobisson och *Kärlek, tbc och liberalism – En biografi om Sven Wedén* av folkpartisten och säkerhetspolitikern Hans Lindblad. Lästa efter varandra, och jämförda med dagens förhållanden, ger de inte bara en bild av det som varit utan inbjuder också till observationer av politikens förändrade villkor.

POLITIK & SAMHÄLLE

Hans Lindblad

Kärlek, tbc och liberalism
– En biografi om Sven Wedén

EKERLIDS | 439 S. | ISBN 9789187391170

Lars Tobisson

Gösta Bohman – Ett porträtt av en partiledare

ATLANTIS | 286 S. | ISBN 9789173536257

Ola Ullsten

Så blev det

EKERLIDS | 330 S. | ISBN 9789187391118

ATT VARA BORGERLIG POLITIKER UNDER DEN SOCIALDEMOKRATISKA HEGEMONIN

Recensent *Peter Esaiasson*

TRE NYA BÖCKER om borgerliga svenska politiker visar hur politikens villkor har förändrats. Dagens politiker är till exempel mer påpassade när det gäller intressekonflikter och alkoholbruk. Av de tre är Gösta Bohman det mest betydelsefulla. Han utmanade på idéplanet den socialdemokratiska hegemonin och artikulerade en vision om ökad individuell frihet. Lars Tobisson visar i sin bok en människa som det inte är helt enkelt att tycka om.

innehavaren av regeringsmakten. Borgerliga politiker må ha knutit näven i fickan men inordnade sig likväl i den hegemoniska ordningen.

Om erfarenheten att vara borgerlig politiker i denna avlägsna period i den moderna svenska historien kan man läsa i tre nyligen utkomna böcker: Ola Ullstens memoarbok *Så blev det*, samt biografierna

**SVEN WEDÉN, ANDREMAN-
NEN** i folkpartiet under Bertil Ohlins senare period och kortvarig partiledare (1967–1969) innan hans sviktande hälsa och socialdemokraternas segertåg i valet 1968 satte stopp för karriären, är förmodligen mest okänd av de tre. Hans tid i politiken sammanföll med rekordåren och uppbyggnaden av välfärdsstaten. Anmärkningsvärt från dagens horisont är att han, parallellt med de politiska uppdragen, fram till 1968 var vd i det familjeägda verkstadsföretaget F E Lindströms i Eskilstuna.

Kombinationen av toppjobb inom både politik och näringsliv var möjlig eftersom riksdagen samlades under kortare perioder än i dag och samhällets specialisering var mindre långt driven. (Wedén gick till kontoret varje dag när det inte var riksdag.) De politiska uppdragen tog förstås mycket tid men gav också möjligheter att utveckla företaget. Exempelvis kunde han under en tid som FN-delegat i New York knyta amerikanska affärskontakter.

Poängen är inte att Sven Wedén begick handlingar som ansågs otillbörliga. Tvärtom är det tänkbart att hans politiska engagemang kostade honom pengar. Han var heller inte ensam företagsledare i toppolitiken. Exempelvis hade centerle-

daren Gunnar Hedlund en ledande plats i lantbruksrörelsens skogsföretag. Icke desto mindre är det tydligt att kraven på att separera den privata ekonomin från det offentliga uppdraget skärpts för åtminstone politiker på nationell nivå. Dagens toppolitiker är helt enkelt mer påpassade när det gäller intressekonflikter. (I stället är det fritt blåst när det gäller belöningar

efter karriären med konsultuppdrag, styrelseplatser och/eller frikostiga inkomstgarantier.)

Intressant nog var Wedén engagerad i en principiell diskussion om pengarnas roll i politiken. I enlighet med en traditionell liberal uppfattning ville han hålla partierna fria från statligt beroende i form av parti-stöd. Han hamnade här i intern konflikt med den unge Per Ahlmark som förespråkade offentligt stöd för att rusta partierna för att klara sitt demokratiska uppdrag. (*Vår fattiga politik* hette Ahlmarks uppmärksammade debattskrift.) Som i många andra länder segrade Ahlmarks linje, vilket så småningom motiverat en av statsvetenskapens mest kända teorier om partier, kartellpartiteorin, om den skadliga effekten av partiväsandets sammanväxt med staten. Wedéns egna erfarenheter exemplifierar för övrigt riskerna med den alternativa, privata, finansieringskällan. Han var som ordförande i partidistriktet djupt involverad i de folktoppartistiska lokaltidningarnas ekonomi genom att gå i borgen för banklån.

WEDÉNS LIV PRÄGLADES av att han blev svårt sjuk i tbc redan i de tidiga tonåren. Han tillbringade stora delar av ungdomsåren på sanatorium och blev aldrig helt frisk. Lindblad menar att kroniska smärtor bidrog till att Wedén ofta drack alkohol. Bedömningen verkar rimlig men troligen fanns det också en tidskulturell faktor med i bilden. Det finns knappast några hårda data, men en kvalificerad gissning är att svensk politik genomgått en liknande utveckling som elitdrotten – de absolut ledande företrädarna har blivit mer återhållsamma med drickandet. En Wedén i dagens politiska klimat hade sannolikt sparat på whiskyn.

Wedéns enda valrörelse som partiledare 1968 lämnade en bitter eftersmak. I skuggan av Tjeckoslovakien-krisen gjorde socialdemokraterna hårda utspel mot Wedéns påstådda äventyrliga uttalanden om att Sverige borde kritisera Sovjet. I vad som senare har visat sig vara uppenbara feltolkningar utnyttjade utrikesminister Torsten Nilsson hemligstämplade rapporter från UD-personal för att underbygga påståendet. Trots att det fanns möjligheter att syna bluffen valde Wedén, för att undvika en säkerhetspolitisk debatt, en mer återhållsam försvarslinje. Attackerna på det största oppositionspartiets ledare bidrog sannolikt till att vända en från början

ogynnsam opinion till ett framgångsval för socialdemokraterna.

Bland ledande folktoppartister har minnet av personangreppen levt kvar under lång tid. I enlighet med socialpsykologiska teorier om grupprelationer har det bidragit till att skapa en misstro mot socialdemokraterna. Det kan tyckas förvånande att Wedén själv vände andra kinden till. Medan mer stridbara personer väntat på ett tillfälle att hämnas, utväxlade Wedén artighetsbrev med den avgående Erlander bara snart efter valet.

Wedéns huvudsakliga politiska insats var på de inre linjerna och som folktoppartiets talesperson i frågor gällande bostä-

ler Bohman som partiets hittills främste ledare, Bildt, Reinfeldt och den legendomspunne Arvid Lindman inberäknade.

Efter den inledande positionsbestämningen klargör Tobisson att han velat undvika att skriva en lätt avfärdbar vänbok och att han därför velat belysa också Bohmans svaga sidor. Man får säga att han lyckas väl med uppgiften. Den Bohman som framträder är inte alldeles enkel att tycka om. Han är kolerisk, dominant, elak mot underordnade personer, oförmögen att behandla kvinnor jämlikt, ständigt tvälande och obefogat orolig för att hans ledarposition skulle vara hotad.

Med ett resonemang som låter ana starka sociala hierarkier inom partiet förklarar Tobisson den till bufflighet förklädda osäkerheten med Bohmans enkla ursprung i en familj som flyttade mellan Stockholm och Oslo för att fadern, försäljaren, skulle klara utkomsten. Likt den samtida Margaret Thatcher fick Bohman tävla hårt för att lyckas i en högborgerlig värld där konkurrenterna fötts med anor och pengar, låt vara att de svåraste hindren nog var passerade när han sent i livet, som nästan 50-åring, första gången tog plats i andra kammaren. Hans egenskaper, menar Tobisson, kom bättre till sin rätt inom politiken än på den tidigare arbetsplatsen Stockholms Handelskammare. Tobisson påpekar att Bohman aldrig blev chef över Handelskammaren utan att han "slussades" över i politisk verksamhet.

Ovanligt för en inifrånskildring av svenska politiker är att Tobisson klargör att Gösta Bohman ville leda, att han inte tolererade att vara andreman. En sådan person är svår att hantera

för partiledaren och det blev också hårda konflikter mellan Bohman som vice och Yngve Holmberg som ordförande. Skildringen av den långvariga ledarkonflikten som kulminerade i en unikt öppen omröstning om ledarskapet efter partiets bedrövlige valresultat 1970 är den mest detaljerade som hittills givits. Holmberg brukar framställas som olämplig för uppgiften (på listan över misslyckade partiledarskap hamnar han ändå efter Håkan Juholt, Maria Leissner och Lennart Daléus) men klart är att även Bohman hade en svag ställning fram till – den begränsade – framgången i hans första riksdagsval 1973. Om det inte rätt en sådan brist på kompetenta kandidater – dåtidens socialt skiktade högerparti hade en begränsad talangpool att välja

der, försvar och industriell demokrati. I den samlade bedömningen betonar Lindblad egenskaper som snäll, omtänksam, beläst, arbetskapacitet och ideologiskt bevandrad. Det är kännetecken för en person man kan tycka om men kanske inte för en politiker som vill påverka sin tid.

GÖSTA BOHMAN VAR en annan typ. Faktiskt något äldre än Wedén (född 1911 jämfört med 1913) ledde Bohman sitt parti från ett historiskt bottenläge efter det första enkammarvalet 1970 till positionen som största borgerliga parti och som ett möjligt statsministerparti i början av 1980-talet. (Bohman själv hade dock sannolikt varit otänkbar som regeringschef.) Tobissons berättar redan i förordet att han hål-

bland – skulle Gösta Bohman aldrig fått chansen.

Bohman var tämligen ointresserad av partiets inre liv, sådana frågor överlät han gärna åt andra. Han var heller inte direkt lyckad som minister med ansvar för ekonomiska frågor i två regeringar Fälldin. Inte minst fann han förhandlingarna och kompromisserna med mittenpartierna ansträngande. Hans betydelse låg i stället på idéplanet och på det strategiska planet att konsekvent göra motstånd mot socialdemokraternas anspråk att dominera politiken. I likhet med statsvetenskaplig forskning om moderaternas idéutveckling framhäver Tobisson att han lyckades artikulera en idé om behovet av ökad individuell frihet och att denna frihet krävde ett slut på den offentliga sektorns expansion.

Man kan också förundras över att han kom undan med en lång rad kontroversiella uttalanden som ifråga om fördomsfullhet ibland gick över gränsen för det försvarbara, inte minst när han uttalade sig om förhållandena i afrikanska länder ("plocka bananer från träden"). Han var en teflonpolitiker, inte genom att vara aristokratiskt överlägsen (Carl Bildt) utan genom att vara burdust rättfram, i linje med hur en del framgångsrika populistiska ledare brukar uttrycka sig. Vi vet genom de alltmer systematiska opinionsmätningarna under 1970-talet att hans personliga popularitet växte kontinuerligt och att han noterade synnerligen höga siffror bland framför allt de egna väljarna.

OLA ULLSTENS MEMOARER är lågmälda. Efter en sväng till barndomens Västerboten (mamma, läraren, var betydelsefull) handlar de huvudsakligen om hans 25 år i politiken från tjänstemannajobbet på riksdagskansliet 1957 till partiledarskapet som slutade med ett braknederlag för folkpartiet 1982. De är skrivna av en person som vid dryga 80-års ålder ser tillbaka med nöjd distans. Jag finner bara två räkningar som görs upp. Den första och mest grundliga är skildringen av konkurrenten Gösta Bohman som Ullsten anser ha varit överdrivet självsäker – titeln "Så blev det" skall kontrastera mot Bohmans motsvarande bok "Så var det" – och ideologiskt alldeles för långt från hans eget socialliberala ideal. Den andra uppgörelsen är med företrädaren på partiledarposten Per Ahlmark, som gjorde en hastig och oväntad sorti efter knappt tre år. Utan att det sägs rakt ut framgår att Ahlmark var en som vek ner sig och som saknade psyket att ta på sig en verklig ansvarsposition.

Ullstens stora ärende är att göra plats i historien för 1960-talets unga generation av folkpartister. Frågan som berättigar platsen gällde jämställdheten mellan kö-

nen. Med en ovanligt kraftig formulering talar han om att ungliberalerna såg jämställdheten som "vår tids rösträttsfråga". Underförstått är att denna kamp ännu inte fått det rättmätiga erkännandet.

Boken i övrigt är en rak historieskrivning av de dramatiska borgerliga regeringsåren. Ifråga om observerbara händelseförlopp fungerar den som effektiv historieskildring. Ifråga om motiven för handlingarna är det mindre övertygande. Inte minst förblir det oklart hur Ullsten och folkpartiet tänkte när man på hösten 1978 manövrerade sig fram till statsministerposten utan att ta med moderaterna i båten, och när man omedelbart efter valet 1979 tvingades lämna ifrån sig regeringsmakten innan förhandlingarna om en ny trepartiregering började.

Ullsten glider också snabbt förbi den moraliska aspekten av kärnkraftsdebatten i valrörelsen 1976. Folkpartiet och moderaterna höll genom hela valrörelsen tyst om hur de tänkte lösa kärnkraftsfrågan efter Fälldins hårda uttalande om att inte tillåta en fortsatt marsch in i kärnkraftsamhället. Därmed blev det Olof Palmes och socialdemokraternas sak att ta debatten med Fälldin. Med ett ärligare förhållningsätt från de båda övriga borgerliga partierna hade det inte blivit något regeringsskifte 1976. Denna gång var det socialdemokraterna som hade anledning att uppröras över motståndarnas agerande inför valet.

DETTA ÄR ALLTSÅ tre böcker med borgerligt perspektiv på en svunnen epok. De är skrivna av politiker och inte av professionella skribenter. Som läsoplevelse kan de förstås inte jämföras med de bästa arbetena på området (intrycket förstärks av att jag lite orättvist parallellt Robert Caros mästerverliga biografi över Lyndon B. Johnson). Lindblads bok är rapsodisk och ger alldeles för stort utrymme åt en i grunden privat relation mellan den tbc-sjuka unge Wedén och hans blivande hustru Marianne. Men den imponerar i noggrannhet och bredd. Tobissons bok slår fast mer än den reflekterar men bidrar med nya perspektiv på en viktig politiker. Ullsten låtsas som att en karriär som hans egen bara händer – plötsligt blev jag ordförande och sedan hände det tralala – men boken är likafullt en värdefull perspektivvidgare. Bara för den specialintresserade att ta itu med jobbet!

► Peter Esaiasson är professor i statsvetenskap vid Göteborgs universitet.

Aron Etzler
Reinfeldteffekten – Hur Nya Moderaterna tog över makten i Sverige och skakade Socialdemokraterna i grunden

KARNEVAL | 332 S. | ISBN 9789185703715

AVGÖRS VAL AV HUR POLITIKERS KARAKTÄR FRAMSTÄLLS?

Recensent Kjell-Olof Feldt

ARON ETZLER HÄVDAR att karaktärsdömda på socialdemokratiska politiker har spelat en avgörande roll vid de senaste valen. Men nederlaget 2010 berodde mer på att Mona Sahlin inte trodde på sitt eget budskap.

POLITIK & SAMHÄLLE

VAD AVGÖR UTGÅNGEN av demokratiska val? Är det väljarnas uppskattning av partiernas politik eller är det deras åsikter om partiledarnas personliga egenskaper? De som sökt svaret med ledning av valstatistik och popularitetsmätningar hävdar att i varje fall svenska väljare inte ser sin uppfattning om partiledaren som avgörande. Trots mediernas alltmera dominerande exponering av Ledaren som liktydig med Politiken finns det gott om exempel där ledande politikernas popularitet går tvärs

emot partiets valresultat. (Se Holmberg och Oscarsson: *Väljare. Svenskt väljarbeteende under femtio år*, 2004.) Enligt deras undersökningar hade partierna en starkare ställning än enskilda kandidater och vänsterhögerfrågor dominerade fortfarande.

Aron Etzler har emellertid bestämt sig för att i *Reinfeldteffekten* visa att riksdagsvalen 2006 och 2010 avgjordes av just det intryck väljarna fick av tre partiledares personliga karaktär och kompetens. 2006 skapades kontrasten mellan "den trötta buffeln" Göran Persson och den empatiska och energiske Fredrik Reinfeldt. 2010 ställde dessa Reinfeldtska egenskaper mot en slarvig och inkompetent Mona Sahlin. Det var Reinfeldteffekten.

Avgörande för socialdemokraternas förlust i valet 2006 har ju ansetts vara att regeringen, inte minst Persson själv, nonchalerade den höga arbetslösheten och bara talade om att bättre tider infunnit sig som skulle ge fler jobb. Den bittra sanningen är, menar Etzler, att Persson hade rätt. Redan ett år före valet började arbetslösheten sjunka och skulle fortsätta att göra så fram tills finanskrisen slog till 2008–2009. Det borde ha besvärat Moderaterna som gjort sysselsättningen till sin huvudfråga. Men man fann två vägar att göra ner Persson. Den ena var att Socialdemokraternas sysselsättningspolitik var en bluff. Hundratusentals människor utan arbete studades undan i sjukskrivningar och förtidspensioner. Ordet "utanförskap" myntades – med moderat politik skulle de som var "utanför" kunna komma in igen. Den andra vägen var att beskriva statsministern som ointresserad av hur människorna i detta utanförskap hade det. Det enda Göran Persson brydde sig om var makten.

Inför valet 2010 hade Reinfeldt ett helt annat predikament. Förra gången var han utmanaren mot makten. Nu hade han haft makten i fyra år och utmanades av en rödgrön allians. Dessutom var det mycket som inte hade gått bra för hans regering. Skattesänkningarna var nog populära (det insåg även Socialdemokraterna) men deras kraft som retoriskt redskap dämpades av att det de skulle skapa, lägre arbetslöshet, inte infann sig. Tvärtom hade arbetslösheten envisats med att stiga. Sämre A-kassa och strängare regler för sjukskrivning hade gjort många upprörda utan att minska utanförskapet. Visserligen kunde regeringen hänvisa till att Sverige klarade sig avsevärt bättre än många andra länder i krisens Europa. Men det bet inte riktigt. Allianspartierna hade gjort samma sak som många andra vinnare av val: lovat mer än man kunde åstadkomma. Dessutom började folk tvivla på kompetensen att regera – misstag och småskandaler hade inte heller Reinfeldts regering undgått.

Vårvintern 2010 såg det ganska dystert ut i opinionsmätningarna.

VALSTRATEGERNA HADE EMELLERTID en tillgång som måste utnyttjas. Enligt enkäterna var väljarnas förtroende för Reinfeldt fortfarande starkt, bättre än för både hans regering och – framför allt – än för Mona Sahlin. Alla insatta visste att hennes ställning som partiledare var försvagad sedan hon tvingats ta med Vänsterpartiet i en så kallad rödgrön allians, splittrad och otydlig från starten. När den framträdde första gången i en ekonomisk motion våren 2010 försvann det övertag Socialdemokraterna haft enligt opinionsinstitutet.

Reinfeldt och hans spinddoktorer kände sig ändå inte säkra. Det framgångsrika karaktärsmordet på Göran Persson måste få en efterföljare. Attacken mot Sahlin utgick från två bastioner: skötseln av ekonomin – "Europas starkaste statsfinanser" – och förmågan att leda en regering. Reinfeldts ministrar tog fram hennes forna privatekonomiska problem som bevis på att hon skulle göra Sverige till en "Tobleroneekonomi". Själv sköt han in sig på Mona Sahlins tillkortakommanden som partiledare. Hur skulle hon kunna annat än misslyckas med att leda en regering?

Enligt Etzler vann alltså Reinfeldt ett val och överlevde det andra genom att göra personliga egenskaper hos sina politiska motståndare och sig själv till huvudfrågan. Skälet till att det fungerade var inte bara att angreppen riktades mot inslag i motståndarnas karaktär som många väljare tyckte sig känna igen eller fick bekräftade när medierna fyllde på med mer bränsle. Reinfeldt hade dessutom en debattmetod som gav honom möjlighet att framstå mer som ett ombud för oroliga medborgare än en aggressiv kombattant. Han lindade in sina nedsättande omdömen i frågor till Persson respektive Sahlin som han påstod härrörde från "vanliga människor". Och själv var Reinfeldt en av dessa vanliga.

MÅNGA SOM FÖLJDE medierna under valrörelserna 2006 och 2010 instämmer nog i Etzlers beskrivning av den moderata personkampanjen. Har han rätt i att den avgjorde valutgången är svensk partipolitik och demokrati inne på en farlig väg. Förvisso är förtroendet för våra politiska ledare, deras hederlighet och kompetens, ett oundgängligt inslag i väljarnas inställning. Men det måste byggas upp eller förloras genom den sakpolitik partierna står för, inte genom egen idolisering av medietränade företrädare eller nidsbilder tillverkade av motståndare och massmedier.

I själva verket utgör större delen av boken om Reinfeldteffekten en annan berättelse om orsaken till att val vinnas och

förloras i Sverige. Etzler beskriver moderaternas långa vandring från det gamla högerpartiet till de Nya Moderaterna. Sänkt skatt försvann som självändamål och förvandlades till ett redskap för att skapa fler jobb. Den offentliga sektorn var inte längre "tärande" utan gav trygghet och välfärd. Viktigast var att beröringsskräcken hos de borgerliga småpartierna dämpades; Moderaterna kunde låsa in dem i ett "block" med sig själva i ledarrollen.

Etzler berör problemen som växt fram under åtta års rödgrönt samarbete under den socialdemokratiska regeringen men förbigår beskedet strax före 2006 års val från Miljö- och Vänsterpartiet att denna form av samarbete nu tjänat ut. Det var alltså inte bara Persson som tröttnat. Även hans parti var villrådigt om vilken väg man skulle gå och missnöjet växte bland socialdemokratens väljare. Mig förefaller det otroligt att en annan typ av personlighet skulle ha kunnat rädda regeringen från nederlag 2006. Däremot skulle en annan politisk strategi efter socialdemokratens usla val 1998 kanske ha gjort det. Jag tillhör dem som anser att en nedbrytning av den blockpolitik Moderaterna och Vänsterpartiet värnar om borde ha prövats.

Mona Sahlin försökte ta den chansen 2008 men fick inte partiet med sig. I stället blev det ett år av förhandlingar om en ny blockpolitik med Miljöpartiet och Vänsterpartiet. Etzler ger en av de mest initierade skildringarna av hur dessa förhandlingar slutade i en omöjlig politik som sedan underkändes av väljarmajoriteten. Som chefredaktör för Vänsterpartiets enda dagstidning *Flamman* (sedan 2012 partisekreterare) hade han bättre insyn än de flesta som skrivit om saken. För den politiskt intresserade är det en värdefull text. Sedan man läst den behöver inte Socialdemokraternas fall i 2010 års val förklaras med personkampanjen mot Sahlin. Det verkar som om Etzler själv inser det för han säger att kanske hade valet gått bättre om hon trott på sitt eget budskap till väljarna.

MIN UPPFATTNING ÄR att båda "blocken" förlorade valet i och med att Sverigedemokraterna sprängde sig in mellan dem. Eftersom SD ser ut att bli större har det i grunden ändrat politikens villkor. Hur det gick till och vad det betyder för den vänsterpolitik Etzler uppenbarligen fortfarande tror på säger han ingenting om. I varje fall tycks inte Jimmie Åkesson behöva frukta Reinfeldteffekten.

► Kjell-Olof Feldt var Sveriges finansminister 1983–1990.

Carl Tham

Nyliberalismens triumf och fiasko

ATLAS | 141 S. | ISBN 9789173894333

NYLIBERALISMEN HAR INTE FÖRMÅTT RUBBA VÄLFÄRDSSTATEN

Recensent *Peter Santesson*

DET MESTA SOM gått snett beror på nyliberalismen, hävdar Carl Tham. Men varför har den i så fall fått så stor framgång och varför återgår man inte till det som fanns förut? Tham ignorerar de ekonomiska kriser som banade väg för nyliberalismen och de problem som fanns med politiken på 50- och 60-talet.

POLITIK & SAMHÄLLE

NYLIBERALISM ÄR EN etikett som brukar sättas på lite av varje. Politisk-ekonomiska idéer från Chicagoskolan som analyserar politiken som en marknad, marknadsliberala ideal, individualism och valfrihetsreformer utgör den teoretiska kärnan. Den politiska praktiken tar sin början i Margaret Thatchers och Ronald Reagans valsegrar (1979 respektive 1981). I Sverige brukar Timbros tillblivelse och näringslivets mobilisering mot löntagarfonderna ses som motsvarande symboliska brytpunkter. De följande årtiondena har beskrivits som en

högervåg som svepte över västvärlden. *Nyliberalismens triumf och fiasko* är Carl Thams försök att från sin politiska horisont ge en hårt kondenserad skildring av vad som hände och vad resultatet blev.

Triumfen i bokens titel syftar på att nyliberalismen de senaste dryga trettio åren sägs ha satt sin prägel på tänkandet hos större delen av västvärldens ekonomier och politiska eliter. Härjningarna i USA, Storbritannien och Sverige framställs som särskilt långtgående och livet har blivit rätt bedrövligt. Någon inbillar sig kanske att den svenska välfärdsstaten ännu huvudsakligen är präglad av socialdemokraternas exceptionellt långa maktinnehav? Icke. Här sägs att en återuppståndne Milton Friedman, en av nyliberalismens mer omtalade portalfigurer, skulle känna sig mer hemma i Sverige än i USA.

Men när nyliberalismen segrade på idéplanet blev politikens praktik ett gruvligt fiasko. Boken anklagar valfrihetsreformer och nya styrsystem i offentlig sektor för att enbart ha resulterat i mjuk korruption och ineffektivitet. Skyhögt arbetslöshet, hiskelig egendomskoncentration, ökat välstånd för de redan besuttna utan att livet blivit det minsta bättre för de sämst ställda – nyliberalismen slet samhället sönder och samman. Den sägs rentav ligga bakom att psykiska sjukdomar blivit vanligare de senaste tjugo åren. (Belägget för denna hypotes är att en fransk filosof tror att det kan vara så.) Det mesta som gått snett de senaste decennierna, och det mesta har enligt Tham gått snett, beror kort och gott på nyliberalism. Av gåtfulla skäl framhålls Folkpartiets landsdagar 1981 som en central tilldragelse. Temat upprepar sig med smärre variationer som en fuga över dryga 130 boksidor.

IBLAND HAR SOCIALDEMOKRATISKA samhällskommentatorer svårt att bestämma sig för om socialdemokratin har vunnit eller förlorat. Två bilder brukar förekomma i debatten, beroende på läglighet. Å ena sidan sägs det att man i dag endast kan vinna val genom att sluta upp bakom den socialdemokratiska välfärdsstatens huvudprinciper. På så sätt består de socialdemokratiska idéerna hur det än går i valen. Även Alliansens valsegrar ska förstås som en triumf för socialdemokratin. Å andra sidan målas ofta bilden av en hegemonisk högervåg som krossar allt i sin väg – inte ens Socialdemokraterna vågar längre föra en socialdemokratisk politik.

Denna ambivalens syns även hos Tham. Vi får veta att den höger som i dag styr och ställer i grund och botten är ”den gamla högern, klasshögern för vilken omfördelning, välfärd och demokrati var huvudfienden – högern från tiden före 1914”. Det

är denna politiska rörelse som har vunnit. ”Välfärdskompromissen är förintad, de rika har berikat sig, underklassen har fått lära sig att veta hut, demokratin är försvagad, facket är tillbakapressat, fördelningspolitiken lagd åt sidan, socialdemokratin krossad åtminstone som ett verkligt politiskt alternativ.” Man kommer att tänka på *Oliver Twist*.

Samtidigt beskrivs hur socialdemokratin tydligen har kvar vissa välfärdsambitioner ändå och tvärtom fått sina motståndare på defensiven:

Det var just i det avseendet som socialdemokratin inte gav upp: satsningar på skola, vård, omsorg, pensioner, sjukförsäkring, alltså välfärdens omfördelning och institutioner, är alls inte oförenliga med ekonomisk tillväxt och internationellt beroende. Man har förvisso retirerat, man har inte lyckats att klargöra att sådana insatser är särskilt angelägna när de ekonomiska vindarna blåser hårt, man har duckat när det gäller att stå upp för de nödvändiga skatterna, man har privatiserat och anpassat – men själva grundtanken har man inte övergivit. Det är det enda politikområde där nyliberalismen pressats till eftergifter – som till exempel Moderaterna i Sverige. Också högern vill nu tala om ’välfärd’.

Åtminstone en av bilderna måste vara felaktig. Ser man till offentlig statistik är det historien om välfärdsstatens överlevnadsförmåga som tycks vara korrekt, inte historien om dess fall. ”Det enda politikområde” som Tham här beskriver som ett undantag utgör i praktiken lejonparten av offentlig sektor och står i centrum för den politiska debatten. Under 1970- och 80-talet växte den svenska offentliga sektorn stadigt. År 1970 låg skattekvoten på 37,1 procent. Tio år senare hade den stigit till 45,5 procent. Vad hände när högervågen svepte över landet? Skatterna fortsatte att stiga. Toppnoteringen blev 51,5 procent, som första gången nåddes 1987. Förändringen under Alliansens regeringstid framstår i jämförelse som en måttlig trimning på en trend som i det längre perspektivet varit kraftigt uppåtående.

OM NYLIBERALISMENS IDÉER är så illa underbyggda (”kvasivetenskap”) och får så katastrofala följder blir frågan hur i hela friden de har kunnat få en dominerande ställning – och dessutom i stort sett kunnat behålla denna ställning trots finanskrisen. Under 1950- och 60-talet följde västvärlden med framgång den inbäddade ekonomins modell, men övergav den från och med 1970-talet, menar Tham. Varför, och varför sker inte en återgång när fias-

kot är ett faktum? I praktiken handlar detta om hur man kan förklara politisk förändring. Här framstår bokens analys som mycket grund, och detta helt oavsett om man delar Thams bedömning av nyliberalismens egenskaper.

Bokens förklaring uppehåller sig mycket vid utbudsfaktorer. Näringslivsfinansierade tankesmedjor och deras propaganda spelar en central roll, i Sverige huvudsakligen i form av Timbro. (Här bör det inflikas att författaren till denna recension varit verksam vid Timbro, vilket rimligen färgar min bedömning, men det betyder också att jag har haft möjlighet att få vissa inblickar på området.) Det beskrivs hur lärorenna med tiden "arbetar sig igenom opinionsbildning och politik". I Storbritannien och USA "rullades nyliberalismen ut med full kraft", "formerade nya väljargrupperingar" och "skapade sin egen verklighet". Östländer som kastat av sig kommunismen blir "lätta offer för en segerrusig nyliberalism". Ibland försöker "försvagade" länder och rörelser att "hålla emot" men ack, de förmår inte hålla fortet. Tham sammanfattar sin förklaring med ett citat av den tyske sociologen Wolfgang Streeck: "Det var inte demokratins kravlogik eller det sociala medborgarskapet eller ens den demokratiska opportunisten som undergrävde efterkrigstidens sociala överenskomelse utan den historiska kraften i kapitalets ackumuleringslogik."

Det är svårt att förstå vad dessa suggestiva penseldrag mer exakt skulle motsvara i den politiska praktiken. Resonemangen och metaforerna tycks beskriva processer där vilja, intentioner och agentskap är satta ur spel hos mottagarna, som om det handlade om spridningen av en mental infektionssjukdom. Var hela den politiska eliten och väljarkåren bara grundlurade

dumbommar? Och varför kunde i så fall inte en så framgångsrik politisk rörelse som den svenska socialdemokratien anlägga effektiv intellektuell moteld mot detta svindleri i global skala?

OAVSETT KAPITALET S M A K T är det svårt att "rulla ut" politiska idéer som saknar relevans för sin samtids aktuella samhällsproblem. Man kan inte förstå en Margaret Thatcher som segrar i tre parlamentsval i följd, utan att samtidigt väga in den svaiga ekonomiska utveckling och kaotiska arbetsmarknad som förstörde trovärdigheten för den tidigare Labourregeringen. Även i Sverige syntes liknande mönster: vikande tillväxt, stagnerande eller till och med fallande reallöneutveckling kombinerad med hög inflation. Här försökte Socialdemokraterna under 1980-talet förgäves att möta detta med en stor devalvering följt av den så kallade tredje vägens politik, en politik som nådde vägs ände åtta år senare. Kjell-Olof Feldt slutade som finansminister och utkom med sina memoarer varpå 1990-talskrisen följde.

I Thams historieskrivning framstår dessa ekonomiska kriser bara som episoder där storkapitalet otillbörligen har utnyttjat att arbetarrörelsen befunnit sig i temporärt underläge och fräckt passat på att trycka ned ovälkomna idéer i halsen på landets försvarslösa politiska ledning. Men idéspredning är i själva verket en högst aktiv process även från mottagarsidan. Politiker, byråkrater och väljare söker lösningar på samhällsproblem som de står inför.

Om politiska idéers framgång är beroende av de tidigare idéernas fiasko, borde den diagnos som Tham ställer betyda att förändringsfönstret står vidöppet i dag. Bokens svepande kritik mot politikens utfall är förvisso inte helt grundlös. De nylibe-

rala idéerna har inte haft någon nämnvärd effekt på statens storlek, men genomslaget har varit desto större på statens form. Valfärdsstaten styrs och administreras med helt andra metoder i dag än tidigare. Visst kan man här hitta många misslyckanden och bieffekter av den politik som förts de senaste decennierna. Exempelvis är avregleringsreformer som bygger på att skapa pseudomarknader notoriskt svåra att lyckas med. Sådana reformer kräver ofta långtgående reglering, vilket kan få den paradoxala effekten att privatisering leder till ökad regelbörda.

Men all politik leder till misslyckanden och trista bieffekter, helt enkelt för att det är ett elände att hantera samhällsproblem och administrera välfärdsstater. Att praktiken bjuder på besvikelser är inte någon unik egenskap hos den usla nyliberalismen. Sant, att styra en offentlig förvaltning genom New Public Management, med köp-sälj-system och artificiella "prislappar" på olika ärenden, kan ibland få rent absurda följder. Men har vi redan glömt de byråkratiska absurditeter som New Public Management försökte råda bot på? Den politiska utvecklingen blir mer förstälilig när man betraktar den som en serie nödlösningar som successivt avlöser varandra.

NÄR DET VÄRSTA stridslarmet avtagit i boken kan man ändå möjligen skönja ett enstaka tecken som pekar i riktning mot mer nyanserade resonemang. I boken refereras statsvetarprofessor Bo Rothsteins förklaring till varför nyliberalismens policymisslyckanden inte resulterat i politiska nederlag. "Det beror på ... att man inte fogat samman de samhällsvetenskapliga insikterna till en sammanhängande samhällsteori som ett alternativ till den havererade nyliberalismen." Brist på nya lösningar, således?

Problemet är att Tham inte med ett ord förklarar vad som skulle vara fel med den saliggörande politiken från 1950- och 60-talet. Varför skulle det behövas några nya idéer alls, och inte bara en rejäl återställare som med ett alexanderhugg förflyttar oss till 1970 igen? Den omtalade globaliseringen antydde ju till stor del vara framkallad av olyckliga politiska beslut. Men kanske inte så enkelt ändå? Exakt vad är det som gör att de gamla idéerna inte längre duger? Det är här vänstern skulle behöva börja sin politiska diskussion. Men det är här boken tar slut.

► Peter Santesson är chef för opinionsanalys på Demoskop.

► Ursårade nyliberaler?

Wolfgang Streeck

Köpt tid – Den demokratiska kapitalismens uppskjutna kris

(Gekaufte Zeit – Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus)

ÖVERS. JOAKIM RETZLAFF

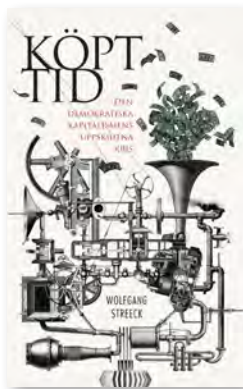
DAIDALOS | 219 S. | ISBN 9789171734204

ENDAST STARKA NATIONALSTATER KAN INRAMA GLOBALISERINGEN

Recensent *Mats Benner*

DEN GLOBALA KAPITALISMEN driver utvecklingen i en riktning där alla försök att hävda samhällets primat före marknaden är dömda att misslyckas, menar den tyske sociologen Wolfgang Streeck. Men han tror inte att ett starkare EU är lösningen, tvärtom.

POLITIK & SAMHÄLLE

DEN EKONOMISKA KRISEN verkar bli utdragen. Goda nyheter varvas med dödsrosslingar, optimistiska utrop med domedagsprofetior. Försöken att häva krisen och lägga grunden för en ny väg av tillväxt har ännu så länge misslyckats, trots att krisåtgärderna är unika både till storlek och i uthållighet. USA är inne på sjunde året av en expansiv kreditdriven modell: "easy money" från Riksbanken – över fyra biljoner dollar hit-

tills i obligationsköp för att öka likviditeten – har drivit på börskurser men utan att skapa varaktig tillväxt. De billiga krediterna och låga räntorna har hållit liv i finansbranschen och förhindrat en finansiell härdsma, men har inte lyckats bryta pessimismens negativa spiral. Den senaste tidens börsuppgång – en av få ekonomiska ljuspunkter – handlar inte om företagets vinster utan reflekterar snarare den stora mängd kapital som flyter omkring på jakt efter räntabla placeringar. Den amerikanska krispolitiken har också skapat politiska konvulsioner där statsbankrutt och inställda betalningar diskuteras på allvar. Krisen är därför minst lika mycket politisk som ekonomisk.

Japan försöker på sin kant bryta det snart 20 år gamla ekonomiska dödläget med en expansiv chockterapi. Den optimism som blivit den sittande Abe-administrationens signum har dock tillfälligt havererat. Och Europa är sin alldeles egen historia, med en allt svagare intern sammanhållning och globalt inflytande i förfall. EU:s kris är också den både politisk och ekonomisk. Ekonomin är kanske värst utsatt. Tillväxten är fortsatt negativ i de krisdrabbade länderna, arbetslösheten skyhögt över nästan hela linjen och statsfinanserna överlag usla. Till och med de starkaste ekonomierna – som den tyska – när bara upp i den allra mest blygsamma tillväxt. Inte ens de upphaussade BRIC-länderna – de globala finansmatadorernas stora hopp – lever upp till förväntningar. Det är bara Kina som står kvar med strålände panna medan Indien sviks av internationella investerare, Ryssland styrs av råvaruprisernas fluktuationer (och agerar alltmer aggressivt för att säkra tillgången på olja och gas), och Brasilien rör sig från mirakeltillväxt till stillastående. Afrika är den enda kvarvarande kontinent som bär hoppets prägel men verkar inte kunna bli något ekonomiskt lokomotiv på flera decennier, med politisk instabilitet, institutionellt kaos och osäkra långsiktiga utsikter bortom de rika råvarutillgångarna.

VART RÖR SIG den globala ekonomin? Den stora frågan är om vi levit på lånad tid, om de senaste 20–30 åren bara varit en bubbla på kredit som nu nått vägs ände. Kvar skulle i så fall bara vara en utdragen period av restriktioner och avhållsamhet i väntan på något oväntat mirakel, oklart hur och varifrån. Det är denna närmast fatalistiska krisdiagnos som vägleder bland annat den brittiska politiken, nämligen att låta besparingar och åtstramningar bana väg för en ekonomisk renässans och att låta krisen läka ut sig själv.

En mer pragmatisk väg är att se krisen som ett uttryck för läsningar och miss-

grepp snarare än något ödesbestämt. Den tyske sociologen Wolfgang Streeck företräder en sådan krisdiagnos. Han är en framstående och framträdande politisk ekonom, sedan lång tid direktör för Max Planck-institutet för samhällsforskning i Köln. I en lång rad arbeten har Streeck belyst kapitalismens motsättningar och har studerat olika försök att tämja dess instabilitet och återkommande kriser, som de uttryckts i så skilda former som inkomstpolitik under 1970-talet, och produktionskoalitioner och arbetsmarknadsavtal under senare decennier.

Streecks syn på kapitalismen som i grunden instabil men också reparerbar syns i denna skrift. I *Köpt tid*, på tyska 2012 och på svenska snabbt därefter, driver han en linje av pessimistisk pragmatism. Den visar på hur dagens lösningar springer ur gårdagens lösningar, på hur 90- och 00-talets avregleringspolitik skapat en finansdriven tillväxtmodell som förvisso skapat kort-siktig tillväxt men också långsiktiga djupa obalanser som nu skördas. Den tyska (och svenska) traditionen av social marknadsekonomi med medbestämmande, långsiktigt ägande och produktivitetsdrivande industripolitik har ersatts av en vulgariserad kopia av anglosaxisk marknadsliberalism, om man får tro Streeck, där Stockholm och Frankfurt inte är särskilt olika London och New York.

PESSIMISMEN ÄR ALLTSÅ grundackordet i Streecks framställning: den moderna globala kapitalismen, med finanskapitalet som pådrivande kraft, är ett monster som skapat obalanser och som drivit politiken och samhället i en ostyrbar riktning, där alla försök att hävda samhällets primat över marknaden är dömda att misslyckas. Till skillnad från en eurooptimist som Jürgen Habermas är han skeptisk till en överstatlig väg ur krisen och ett starkare EU som motvikt till den ostyriga marknaden. Streeck ser det fördjupade EU-samarbetet efter eurokrisen snarare som en av krisens orsaker än lösningar. Den klumpiga och stela valutaunionen leder till ett skuldbeläggande som varken gagnar de rika länderna i norr eller de krisdrabbade i söder. Euron och valutaunionen måste, menar Streeck, tänkas om. Euron fungerar inte som gemensam valuta med mindre än att hela den institutionella strukturen med arbetsmarknader, socialförsäkringar och marknadsregleringar görs om från grunden, vilket i sig ter sig mycket osannolikt och helt emot den europeiska befolkningens intressen. Här är han inte ensam utan får stöd från många respektabla ekonomer och statsvetare, som ser euroförsvaret som orimligt och kontraproduktivt. Europa kan överleva en avveckling av euron, men

inte ett envist fasthållande vid idén om att euron är här för evigt.

Pragmatismen hittar man i Streecks krisanalys. Han avfärdar alltså den finanspolitiska integrationen som krislösning och förordar i stället en mer småskalig samverkan mellan suveräna nationalstater, inte längre bundna av en gemensam valuta och en gemensam ekonomisk politik. Nationalstaten skulle i så fall få något av en renässans, där nationella lösningar på politiska och ekonomiska svängningar åter kan tänkas och göras, dock inramade av politiska överenskommelser och av sammanbundna men flexibla valutor. Tillbaka till det gamla EG, med andra ord, där nationalstater samverkade men utan överstatlighet och bindande restriktioner.

Streecks viktigaste ärende är därför att belysa fatalismen i den europeiska valutaunionen, där ett misslyckande för euron blivit synonymt med ett misslyckande för Europa och EU som helhet. I Streecks ganska modesta vision ska Europa alltså släppa idén om en valutaunion och i stället gå tillbaka till de lösare valutaunioner som formade 1970- och 1980-talets Europa.

LEVER VI PÅ köpt tid? Ja, i meningen att kapitalismen rört sig från kris till kris sedan 1970-talet. Under den "stora moderationen" från 1990–2007 såg kapitalismen ganska stark och robust ut, till den grad att den utropades som den "enda vägen", men återhämtningen skedde med finanskapitalets bräckliga och nyckfulla hjälp. Nu står vi – i Europa men också i världen i stort – inför något av ett ödesval: antingen fortsätta och låta finanskapitalet vara pådrivande men med risk för en ännu större kris och kanske hårdsmälta utom räckhåll för statliga hjälpinsatser, eller att bryta ny mark, till exempel genom att återuppfina nationalstaten och ge staten de resurser och instrument den behöver för att parera kriserna.

Streeck bjuder på en god repetition av finanskrisens utveckling men framför allt en översikt över ett nationellt politiskt dilemma: euron som en del av inlemningen av Tyskland in i Europa blev inte startskottet på en "allt starkare union". Den har i stället tagit en mängd onödig energi, bundit upp framgångsrika och bärkraftiga nationella utvecklingsmodeller som den tyska i komplicerade politiska spel på EU-nivå och låst fast dem i en omöjlig spiral av skuldbeläggning och ömsesidigt misstroende. Svaga stater i söder har fastnat i en skuldskris medan de nordeuropeiska länderna hamnat i en återvändsgränd av åtstramningar. Resultatet är ett paralyserat EU. Motmedlet är nationalstater befriade från det överambitiösa valutaintegrationsprojektet.

Streeck har inga makroskopiska ambitioner att belysa samhällsutvecklingens sammansatta karaktär, till exempel som Daniel Bell (som behandlades i *Respons* 4/2013). Där Bell ser den politiska ekonomin som sammantvinnad med kulturella föreställningar är Streecks anknäring till kulturella perspektiv mer pliktskyldig och inte särskilt ambitiös och består mest av relevanta men lite påklistrade utfall mot kulturindustrin (boken bygger på Streecks Adornoföreläsningar i Frankfurt 2011 och innehåller därför vissa fläckvisa reverenser till Adorno och kritiken av kulturindustrin). Som kulturanalys är den inte ambitiös och har heller inga avsikter att vara det.

Streeck illustrerar däremot väl – helt i Bells anda – att kapitalismen befinner sig i en kris som har många dimensioner. Den är inte exklusivt ekonomisk, men inte heller bara social eller för den delen politisk. Den består av olika delar: låg ekonomisk aktivitet, sviktande tillväxt, social oro. De är alla tecken på att ekonomi, politik och sociala förhållanden spretar sinsemellan och inte understödjer varandra. Streecks utopi, i den mån han ger uttryck för en sådan, liknar den som många andra nyktra bedömare gör: det behövs ett försiktigt återtag från de senaste decenniernas marknadsoptimistiska och nyliberala excesser. Det behövs en litet större och mer ambitiös stat, högre tolerans för inflation, ambitiösa skuldavskrivningar och nystart för nationella politiska lösningar som kan ge krispolitiken ökad social förankring. Resultatet skulle kunna bli en mer flexibel men också legitim kapitalism, där svängningarna absorberas i land för land efter varje lands egna förutsättningar.

EU i sin nuvarande form framstår däremot som ett misslyckande. Storskaligheten och den sammanhållna krispolitiken förstärkte sårbarheten, skapade oväntade och destruktiva orsakssamband och tvingade den förhållandevis effektiva nationalstaten in i överenskommelser som försvagade den utan att ge den övernationella nivån tillräcklig styrka och legitimitet. Kanske är det så att en global kapitalism inte alls underminerar nationalstaten och tvingar fram övernationell integration – som vi länge trodde – utan tvärtom bäst inramas av starka nationalstater som kan erbjuda politisk flexibilitet, social legitimitet och kulturell fantasi.

► Mats Benner är professor i forskningspolitik vid Lunds universitet.

Jan-Werner Müller *Demokratins tidsålder – Politiska idéer i 1900-talets Europa*

(Contesting Democracy)

ÖVERS. JOACHIM RETZLAFF

DAIDALOS | 372 S. | ISBN 9789171733986

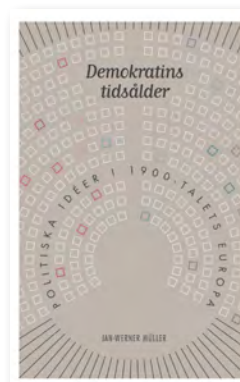
IDÉER OM DET GODA HAR LEGITIMERAT DET ONDA

Recensent *Jonas Hinnfors*

I SIN BOK bjuder Jan-Werner Müller på en exposé över ett sekels attacker mot den liberala demokratin.

Även totalitära rörelser har sökt sin legitimitet i idéer om sann demokrati och folkvilja.

POLITIK & SAMHÄLLE

DEMOKRATI KAN INTE tas för given. Så som vi känner den är den ett nästan omskakande och förbluffande ungt fenomen. Att Europa i dag nästan enbart består av demokratier är mer eller mindre ett mirakel, givet den långa historia av demokratikritiska och totalitära rörelser som dominerade en stor del av förra seklet. Statsvetaren Jan-Werner Müllers fascinerande verk *Demokratins tidsålder – Politiska idéer i 1900-talets Europa* ger en nyttig påminnelse om att demokrati knappast är någon sedan länge särskilt

väletablerad företeelse i Europa. I själva verket är det endast i en handfull länder – i första hand Storbritannien, Irland, Norden och Benelux – som demokrati har fått verka obrutet sedan 1920-talet (och under andra världskriget var dessutom flertalet av dem under ockupationsförtryck).

Den svenska titeln *Demokratins tidsålder* är dessvärre missvisande. Av outgrundliga skäl har översättaren (Joachim Retzlaff) och förlaget inte följt originalets titel: *Contested Democracy – Political Ideas in Twentieth-Century Europe* (Yale University Press, 2011) som mycket bättre än den svenska titeln fångar bokens innehåll. Tyvärr dras boken även i övrigt med problem som förlaget rimligen borde ha kunnat rätta till. En mängd korrekturfel stör läsningen, liksom en del anglicismer och osäkra ordval. Samtidigt finns långa passager som är oklanderliga och intrycket blir att sådana slarvfel som vi alla gör i råmanus här fått stå kvar utan åtgärd.

Som originaltiteln anger är detta alltså en bok som snarare än om demokrati handlar om demokratins negation. Vi bjuds en omfattande och stundtals detaljrik och mycket initierad exposé över ett sekels attacker mot den liberala demokratin. Indirekt växer författarens tänkvärda tes fram – men som inte konkretiseras förrän i bokens allra sista stycke: "totalitarism [är] ett försök att nå visshet en gång för alla. Demokrati däremot, är institutionaliserad ovisshet." Det spännande med denna tes är att Müller inte enbart beskriver demokratins motståndare som ett gäng brutala mer eller mindre kriminella aktörer. I stället är det idéerna som står i fokus samt – om än mindre utvecklat – politiska institutioner. I vilken utsträckning har politiska idéer om "det goda" (som naturligtvis inte behöver delas av alla, men som i varje fall framställs som gott och nödvändigt) legitimerat det onda? Ungefär så kan man säga att Müllers analys är strukturerad. Ganska snart visar det sig att även totalitära rörelser paradoxalt nog regelmässigt har hänvisat till och sökt legitimitet i idéer om "sann demokrati och folkvilja". För att uppnå sina absoluta mål har aktörerna sedan bokstavligt talat varit beredda att gå över lik.

I en svit kapitel analyserar Müller såväl kända som mer okända politiska rörelser. Han blottlägger effektivt hur stalinism, nazism och fascism trots en rad olikheter förenats av tron på absoluta sanningar och på enade folk och nationer med en och endast en gemensam vilja. I den mån folket och folkviljan inte har manifesterat sig har ett avantgarde eller en ledare påtagit sig rollen att definiera vem som hör till folket och vad som är den sanna, outspädda folkviljan eller den legitima nationen. Om

folket motsatt sig avantgardets eller ledarens definitioner har våld, hot om våld och repressalier varit flitigt använda verktyg. I vissa fall har våld och terror satts in redan innan folket förmått forma en åsikt – för att så att säga forma det ideala folket eller nationen. Europas moderna historia är oskiljaktigt hoptvinnad med terror, förföljelse och tvång. I sin karakteristik går Müller dessutom så långt som att hävda att han "ifrågasätter om demokratin i allmänhet och socialdemokratin i synnerhet någonsin upplevde en guldålder under åren efter andra världskriget".

”Europas moderna historia är oskiljaktigt hoptvinnad med terror, förföljelse och tvång. I sin karakteristik går Müller dessutom så långt som att hävda att han 'ifrågasätter om demokratin i allmänhet och socialdemokratin i synnerhet någonsin upplevde en guldålder under åren efter andra världskriget'.”

DEMOKRATIN VAR VERKLIGEN även efter andra världskriget fortsatt skör trots att nazismen och den italienska fascismen besegrats. Ickedemokrati ryckte fram i ett flertal nya så kallade folkdemokratier samtidigt som ett antal fascistiska stater levde kvar. Dessutom var demokratin delvis successivt belägrad i stora länder som Frankrike och Italien och kritiken mot liberala demokratiska institutioner växte sig allt starkare via dels studentuppror och intellektuell kritik under '68-rörelsen, dels en radikaliserad höger- och vänsterextremism med omfattande terroristinslag under 1970- och 80-talet. Udden var riktad mot de pragmatiska catch-allpartier och de politiska institutioner som jämnade vägen för samarbete snarare än långtgående absoluta utopier.

Trots de närmast osannolikt dystra oddsen för demokratin lyckades den ändå bita sig fast och få överhanden. Varför blev det så? Hur uppnådde politiska system "institutionaliserad ovisshet"? Här är Müller mindre välutvecklad och det förblir tämligen osäkert vad han egentligen mer konkret avser med demokrati, mer än att den bär på "ovisshet". Att de auktoritära rörelserna en gång för alla strävade efter "visshet" visar han övertygande – men har verkligen inte till exempel socialdemokrati, kristdemokrati eller liberalism också formats av en känsla av visshet? Är det inte snarare så, att dessa rörelser visserligen drivits och drivs av en visshet om att

ha en formel för det goda samhället, men att de samtidigt har accepterat att ständigt utsätta sig för demokratisk prövning? De är rörelser som omfamnat demokratins procedurer och institutioner lika väl som vissa innehållsliga mål. De är också rörelser som kommit att acceptera kompromissen som metod.

Exakt varför vissa politiska rörelser faktiskt reformeras till att acceptera att förlora demokratiska val och till att inta en pragmatisk och samarbetande hållning visavi politiska motståndare är något forskningen fortfarande har att klarlägga

fullt ut. Samtidigt har ändå bland annat den norske historikern och sociologen Stein Rokkan pekat på att demokratin stadigast slog rot i länder där övergången från äldre auktoritära, monarkiska system till något så när stabila partidemokratier gick relativt långsamt. I sådana länder, till exempel de skandinaviska och i Storbritannien, fick tankar om att acceptera opposition som något legitimt i sig tidigt fotfäste – innan formell demokrati slutligen infördes. Det är också precis i dessa länder som socialdemokratin under 1920- och tidigt 1930-tal slutligt väljer en entydigt reformistisk och fullt ut demokratisk väg. Sheri Berman, den amerikanska statsvetaren, har hårt drivit tesen att det socialdemokratiska projektets kärna varit solidaritet med de svaga med fokus på omfördelningspolitik. Konkurrerande rörelser, som kristdemokratin, har sedan sett sig tvingade att anamma centrala delar av socialdemokratiska paradgrenar som till exempel välfärdsstat, planering, arbetsmarknadspolitik.

Müller vill i stället lyfta fram den europeiska kristdemokratin som den rörelse som slutligen cementerade ett lågmält, demokratiskt, byråkratiskt "tråkigt" teknokratiskt och opassionerat förhållningssätt i europeisk politik. Verktyget var förutom tråkigheten den moderna välfärdsstaten, om än i en något annorlunda tappning än den rent socialdemokratiska.

Äreräddningen av kristdemokratin är

intressant för den ger delvis en annan bild än vad till exempel Sheri Berman föreslagit om socialdemokratin. Båda rörelserna har varit samhällsligt förenande i så måtto att där kristdemokratin tonat ner oförsönliga konfessionella motsättningar till förmån för en politisk hållning som bygger på omtanke om alla grupper har socialdemokratin tonat ner klassmotsättningar. Båda rörelserna har accepterat demokratis institutioner och därmed att lämna ifrån sig makten vid valförluster.

KONTRAFAKTISKT SKULLE MAN kunna fråga sig – vilket Müller inte gör – om kristdemokratin hade utvecklats på det sätt den gjorde om inte socialdemokratin reformprogram, -förslag och reformistiska pragmatism redan hade funnits där? Hur det än är med den saken är Müller intressant i det att han så starkt understryker välfärdsstaten som en viktig orsak till demokratis räddning. Genom att inkludera hela folk – och inte bara de fattiga – skapade den universella välfärdsstaten successivt en acceptans från alla grupper för social välfärd. I förlängningen blev välfärdsstatens garantier därmed också vinnare i de demokratiska valen. Välfärdsstatens konsekvenser för social välfärd och för hur medborgare förhåller sig till varandra och till staten har i det tysta bidragit till en revolutionerande omdaning av europeiska samhällen, utan revolutionära paroller; tvärtom har revolutionära och radikala partier flitigt anklagat välfärdsstatslösningar för klassförräderi. Müller beskriver gång på gång detta projekt som ”teknokratiskt”. Leveransen av välfärdsstaten må ha varit opassionerat teknokratisk men effekterna är alltså dramatiska och han betonar välfärdsstaten som ett projekt som förhindrat fascismens återkomst i Europa i kraft av att medborgarna erbjöds trygghet.

Men inte bara trygghet. Den universella välfärdsstatens innovation var att den hjälper stora delar av befolkningen att utveckla en samhörighet med systemet. I stället för att ställa grupp mot grupp genom att enbart ta från de rika och ge till de fattiga är den universella välfärdsstaten inklusiv till sin karaktär och gör det möjligt att nå legitimitet för de höga skatter som krävs för att trygga välfärden hos de svaga i högre grad än om systemen hade varit selektiva. Denna institutionella ordning föder sitt eget stöd.

”Äreräddningen av kristdemokratin är intressant för den ger delvis en annan bild än vad till exempel Sheri Berman föreslagit om socialdemokratin.”

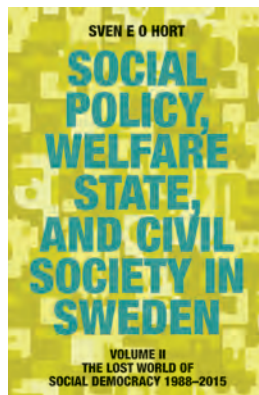
ETT ANDRA SPÅR i boken – men som inte är särskilt utvecklat – är att EU är en institutionell ordning som bäddar in medlemsstaterna i ett regelverk, som tvingar nationalstaterna att hålla sig inom ett ganska snävt politiskt ramverk. EU:s politiska institutioner lägger helt enkelt band på de nationella och nationalistiska projekt en medlemsstat kan driva. Samtidigt tycks Müller mena att EU:s mångkulturella karaktär har potential att väcka en slumrande nationalism till liv. Riktigt varför det är så, med välfärdsstaten på plats och

med dagens breda och samförståndsriktade mer eller mindre reformistiska partier från höger till vänster vid makten, förblir oklart. Han går nästan så långt som att göra sig till tolk för Francis Fukuyamas tes om ”Historiens slut”, men landar i att ideologierna inte är ”slut så länge det finns människor som strider om hur de ska skapa och återskapa villkoren för en uthärdlig samlevnad”. Centralt tycks vara att pressen numera är mindre ”att placera sina förslag i ett storslaget ideologiskt schema”, nu när välfärdsstaten är på plats.

Kanske har Müller rätt i att även om orättvisor kvarstår så är numera de absoluta utopierna borta eller i varje fall komprometterade. Riktigt så säkra som Müller är skall vi nog ändå inte vara. Han nämner bara nationalismens återkomst i förbigående, men den partifamilj som brukar kallas ”Radical Populist Right” är trots allt ett faktum i flera europeiska länder. Variationen inom partigruppen är ganska stor och deras framgångar skiftar, men partierna förenas av att lyfta fram ett ”folk” som är hotat och som måste skyddas. Välfärdsstaterna är visserligen på plats, men om besparingar eller ”uppfyllda förväntningars missnöje” leder till att allt större grupper vänder sig från de etablerade pragmatiska partierna kan ras-, kultur- och etniskt definierade partier med krav på absoluta sanningar åter vara ett faktum. Även om Müller själv inte lyfter fram just den aspekten kan hans bok hjälpa oss se vad historien har att lära oss om vad som händer när det slags rörelser växer sig starka. Vi kan inte ta demokratin för given.

► Jonas Hinnfors är professor i statsvetenskap vid Göteborgs universitet.

— Annon —

SVEN E O HORT (F.D. OLSSON)
Social Policy, Welfare State, and Civil Society in Sweden
Volume I & II

Sven Horts inflytelserika studie av den svenska välfärdsstaten har i sin tredje upplaga (1 uppl. 1990 med titeln *Social Policy and Welfare State in Sweden*) utökats med en nyskriven volym II som följer välfärdspolitikens utveckling fram till idag.

Flexoband (2 vol.), 346 & 208 s.

BOEL BERNER & ISABELLE DUSSAUGE (RED.)
Kön, kropp, materialitet
Perspektiv från fransk genusforskning

Fransk genusforskning efter de Beauvoir är ganska okänd utanför Frankrike. Nu kan även en svensk publik ta del av dess provocerande tankegångar och inspirerande resultat.

Mjukband, 252 s.

Kampen för tillvaron leder till en kamp om rummet

av Christian Abrahamsson

EFTER DET KALLA krigets slut har geopolitiken åter blivit framträdande i den politiska diskussionen. För att förstå detta tänkesätt och riskerna med det är det viktigt att gå tillbaka till de klassiska texterna på området. *En sådan är Friedrich Ratzels verk Politische Geographie från 1897, i vilken han utvecklade den föreställning om Lebensraum som spelade en så central roll i den nationalsocialistiska ideologin.* Ratzel menade att befolkningsökning var en av de viktigaste indikatorerna på ett folks hälsa och att en större befolkning också krävde större territorium.

LANDSBERG AM LECH 1924. Från utsidan såg Landsbergfängelset ut som ett vanligt fängelse, men inuti var förhållandena mer bekväma. Det var här Adolf Hitler skrev *Mein Kampf*. Han hade till sitt förfogande en sekreterare som han dikterade för, Rudolf Hess, och en universitetsprofessor, general Karl Haushofer, för att fylla i de väsentliga luckorna i hans bildning. Haushofer färdades de 100 kilometrarna från München till Landsberg varje onsdag mellan den 24 juni och den 12 december 1924. Under för- och eftermiddagsessioner undervisade han sina två "unga örnar", som han kallade Hitler och Hess, i klassikerna. Dessa inkluderade filosofiska texter av Nietzsche och Marx, militärhistoriska verk av Bismarck och von Clausewitz och politisk geografiska grundtexter av Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén, samt Haushofers egna arbeten.

Vid de förhör som hölls med Haushofer i samband med Nürnbergrättegångarna för att besluta om han skulle ställas inför rätta, tonade han ned den roll han spelat för tillkomsten av *Mein Kampf*. Detta motsägs av det förord han skrev till den nyttgåva av Ratzels *Politische Geographie* som publicerades 1940. I sitt förord berättar Haushofer stolt om det vältummade exemplar av Ratzels bok som han hade lämnat i fängelset medan Hit-

ler dikterade *Mein Kampf* för Hess. Det är för enkelt att hävda att Haushofers undervisning och Hitlers läsning av Ratzel och Kjellén bär skulden för de teser den framtida Führern formulerade i sin "självbiografi" eller programförklaring, men det råder inget tvivel om att det tankegods som förmedlas i dessa geopolitikers arbeten haft stort inflytande på den nazistiska retoriken och politiken.

Det kan därför tyckas underligt att vi de senaste decennierna bevittnat en pånyttfödelse av geopolitiska frågeställningar. En förklaring till det nyväckta intresse för geopolitiken är den förändrade maktbalansen efter det kalla krigets slut. Ändå är det förvånande att höra namn som Halford Mackinder, Rudolf Kjellén, Friedrich Ratzel och Alfred Thayer Mahan nämnas i verk som till exempel Robert Kaplans nyligen publicerade och bästsäljande *The Revenge of Geography – What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate* (2012) eller att läsa den långt mer extrema geopolitiska retorik som sprids av Alexander Dugin, Vladimir Putins egen Haushofer.

Återuppväckandet av dessa teorier aktualiserar frågan om deras ursprung och tillkomst. Det finns klassiker vilkas budskap och intellektuella innehåll representerar vad Walter Benjamin skul-

le beteckna som dokument över barbariet. Betydelsen av att läsa och konfrontera denna kategori klassiker är på sätt och vis större än att läsa de klassiker som stryker oss medhårs. Vi måste förstå idéernas genealogier och deras relationer till vårt eget förgivettagna och kunna se nyanserna och paradoxerna även i de verk vi i dag förkastar för att kunna se den dialektik mellan kultur och barbari som Benjamin talade om.

FÖR ATT FÖRSTÅ den intellektuella miljö som Friedrich Ratzel verkade i och i vilken *Politische Geographie* (1897) skrevs behöver vi få en bild av dels den tyska geografins ställning under 1800-talet, dels dåtidens framväxande tyska nationalstat. Den stora vändpunkten för tysk geografi inträffade runt 1860 med översättningen av Charles Darwins *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. Darwins bok översattes till tyska av den prominente zoologen och paleontologen H.G. Bronn endast några månader efter den engelska utgåvan.

Det finns flera förklaringar till att Darwins idéer påverkade geografien mer än många andra vetenskaper i Tyskland vid denna tid. Bara ett par år tidigare hade Carl Ritter avlidit. Han var innehavare av lärostolen i geografi vid Berlins universitet och centralgestalten kring vilken geografien som modern vetenskap och universitetsdisciplin hade börjat ta form. Den geografi som Ritter och hans lärjungar förespråkade kan något förenklat beskrivas som en kartläggning av jordens olika regioner. Men geografien var för Ritter också en syntetisk vetenskap vars syfte var att förstå relationen mellan människa och natur. Han var starkt influerad av Johann Gottfried Herders filosofi och ansåg att relationen mellan människa och natur måste förstås som en oskiljaktig enhet, vars delar inte kan analyseras separat från varandra. Ritter omfattade ett herderianskt nationsideal i så måtto att målet för en idealstat måste vara att uppnå stabilitet och inte sträva efter expansion. Att Ritters dominans avklingade i och med hans död möjliggjorde en nyorientering av geografien.

Utgivningen av *Om arternas uppkomst* fick en

omedelbar effekt på en yngre generation tyska geografer. Den snabba receptionen av darwinistiska idéer hänger samman med den yngre generationens utbildningsbakgrund. Ingen av dem hade studerat för Ritter i Berlin. Friedrich Ratzel var ursprungligen utbildad till zoolog och geolog och hans kolleger Ferdinand von Richthofen och Alfred Kirchhoff hade liksom han själv följt zoologen Ernst Haeckels banbrytande föreläsningar i Jena. Ratzel, von Richthofen och Kirchhoff var typiska i det att de var utbildade naturvetenskapsmän, medan tidigare generationer av tyska geografer, med undantag för Alexander von Humboldt, hade varit präglade av ett humanistiskt kunskapsideal.

Deras något äldre kollega Oscar Peschel hade redan 1860 inlett en kampanj för Darwins idéer i tidskriften *Das Ausland* som han vid denna tid var redaktör för. I en recension av *Om arternas uppkomst* formulerar

Peschel för första gången begreppet *Lebensraum*. Syftet var att omformulera Darwins hypoteser i en geografisk terminologi. *Lebensraum* var, menade Peschel, ett sätt att understryka att Darwins hypotes om ett naturligt urval först och främst måste förstås som en jordbunden process, grundad i det faktum att livet

som sådant kräver en rumslig utbredning för att uppkomma och existera. Även Friedrich Ratzel författade tidigt en bok vars syfte var att popularisera Darwins idéer bland en läsande allmänhet.

DARWINS HYPOTESER ACCEPTERADES inte utan motstånd. De stridigheter som uppstod inom den tyska kultursfären utspelades delvis efter tidigare ideologiska gränsdragningar. Darwinismen associerades med vad som betraktades som anglosaxisk, liberal-universalistisk ideologi i motsats till germansk kulturkonservativ hållning. Denna kamp var ett uttryck för den spända relation som vid denna tid tog form mellan de nya experimentella, empiriskt orienterade naturvetenskaperna och de humanistiska disciplinerna grundade i teologisk och filosofisk spekulation.

Ytterligare en skiljelinje i receptionen av darwinismen var den mellan en monogenetisk förståelse av mänsklighetens ursprung och en

polygenetisk syn som argumenterade att människans ursprung inte var gemensamt utan bestod av skilda utvecklingslinjer. Framför allt Ratzel argumenterade för en monogenetisk syn på människans uppkomst. Han var tidigt övertygad om rasbegreppet var vetenskapligt tvivelaktigt då människans naturliga benägenhet var att migrera över jordytan.

Ytterligare ett skäl till att darwinismen inlemades i den tyska geografin var dess användbarhet i formulerandet av en geografisk föreställningsvärld som ideologiskt kunde understödja idén om ett expanderande Stortyskland. Geografin kunde i så måtto spela rollen som verktyg i det begynnande nationalstatsprojekt som inletts under 1860-talet samt i det tyska kolonialprojektet. Det är ingen slump att det bara under 1870-talet vid de tyska universiteten skapades 13 nya lärostolar i geografi. Huvudfrågor i den koloniala debatten var Tysklands växande ekonomiska och demografiska utmaningar. Ett återkommande argument var att Tyskland behövde kolonier för att skapa utrymme för sin snabbt växande befolkning. Den darwinistiska emfasen på förändring och evolution kunde utgöra en vetenskaplig grund för behovet av kolonier. En politisk tolkning av det evolutionära tänkandet kunde också utgöra en vetenskaplig förklaring till förtryckande och utrotande av infödda befolkningar. Oscar Peschel argumenterade bland annat i *Das Ausland* att utrotning av lägre raser var en del av "det historiska förloppet. Om vi betraktar detta med en geologs blick, en geolog som accepterar den darwinistiska teorin, så måste vi hävda att utrotandet [av mänskliga raser] är en naturlig process, liktydig med utrotandet av sekundära djurarter och växtliv". (Min översättning.)

RATZELS FÖRSTÅELSE AV staten var inte skild från vad Ritter och andra tidigare hade hävdad. Han menade att samma lagar som styr över levandeting även styr över nationen. Dock finns det viktiga skillnader mellan aggregerade organismer, såsom stater och enskilda organismer, som människokroppen. Ett av Ratzels huvudargument i *Politische Geographie* var att den biologiska differentieringen av organismen måste förstås som ett tillväxtfenomen som gav upphov till den rumsliga arbetsdelning som följer av organismens utveckling. Denna utveckling av organismen fokuserar specifika funktioner, såsom matsmältning, hörsel och känsel i organismens olika delar. Dessa funktioner styrs av ett centralt organ.

Så långt följer Ratzels förståelse av organismen den modell som Haeckel och andra zoologer argumenterade för. Skillnaden består i att dessa zoologer och biologer betraktade den differentiering som kommer till uttryck i den rumsliga utsträck-

ningen av organismen som det sista ledet i dess biologiska differentiering, medan det omvända enligt Ratzel gällde för den politiska geografen. För denne är det den rumsliga utsträckningen av staten som grundlägger alla andra förhållanden. I sina försök att formulera en syntes mellan tidigare statsläror inspirerade av bland andra Herder, nya insikter i zoologi och biologi samt en snabbt växande antropologisk och etnografisk litteratur med en geografisk grund, utvecklade Ratzel Peschels begrepp *Lebensraum*.

Ratzels tydligast formulerade beskrivning av *Lebensraum* står att finna i *Der Lebensraum: Eine biogeographische Studie* från 1901, men han utmejslade begreppets betydelse under 1890-talet, framförallt i *Politische Geographie*. Ratzel beskriver *Lebensraum* som det begrepp som samlar de biologiska, geografiska och antropologiska förutsättningarna i en given miljö. Det var ett syntetiskt begrepp vars syfte var att analysera de biologiska förutsättningarna och förändringarna inom ett tydligt avgränsat geografiskt område för att kunna beskriva de specifika relationerna mellan en art och dess miljö.

Lebensraum var ett sätt för Ratzel att formulera storleken på det geografiska rum som krävdes för att försörja en art i dess nuvarande storlek och existensform. Han menade att en förändring av befolkningen medför en förändring av dess rumsliga behov. För Ratzel var *Lebensraum* av avgörande betydelse när vetenskaperna ville förstå de rumsliga förutsättningarna för biologiskt liv, eftersom liv inte kan skiljas från sitt rumsliga attribut; de lagar som styr organisk differentiering gällde även den differentiering som karakteriserar mänskliga samhällen och statsbildningar.

ÖVERBEFOLKNING OCH DESS negativa konsekvenser var en central fråga för samhällsvetenskaperna under det sena 1800-talet. Dessa debatter var i huvudsak centrerade kring demografen och nationalekonomen Thomas Malthus idéer om relationen mellan befolkningsökning och tillgången på mat. Ratzels syn på detta skilde sig diametralt från Malthus. Under det att Malthus menade att en nations befolkning inte borde tillåtas att öka mer än landets näringsmässiga kapacitet, var det en axiomatisk sanning för Ratzel att en ökning av befolkningen var en av de viktigaste indikatorerna på en nations kapacitet.

Ratzels underkännande av de malthusianska modellerna hängde samman med det inflytande som zoologen Mortiz Wagner haft på hans idéer. Wagner hade redan 1868 publicerat *Die Darwinische Theorie und das Migrationsgesetz der Organismen*, vars syfte var att utveckla de darwinistiska idéerna i ett geografisk sammanhang. Wagner menade att det naturliga urvalet bara kan förstås

i relation till den migration som alla arter tvingas till som ett resultat av en ojämn fördelning av resurser. Det naturliga urvalet styrdes enligt Wagner av de konflikter som nödvändigtvis uppstod när dessa migrerande grupper hamnade i konflikter över samma område.

En malthusiansk begränsning av befolkningsökningen kunde för Ratzel och Wagner inte vara lösningen på de problem som staten ställdes inför. Ratzel skrev: "Alla åtgärder för att begränsa befolkningen har oöverskådliga konsekvenser; de förhindrar inflödet av människor och kapital och genom att de ingriper i den naturliga ökningen av befolkningen skadar de samhällets hälsa och moral. Mer generellt innebär dessa åtgärder att folkets framtid görs avhängig ett alltför smalt befolkningsunderlag. Denna isolation från naturens ordning kan dock inte upprätthållas under en längre period och så snart isoleringen bryts kommer det folk vars utveckling har hindrats vara dubbelt utsatta." (Min översättning.)

För Ratzel var ett av de tydligaste tecknen på en nations vitalitet en kontinuerlig expansion av dess territorium. Denna expansion hade tidigare kunnat äga rum i ett *terra nullius* utanför Europas gränser, men vid 1800-talets slut tyckte sig Ratzel se att dessa möjligheter började försvinna; de europeiska stormakternas tävlan om nya territorier skedde alltmer på en "planetär nivå". Kartans "vita fläckar" i vilka de europeiska stormakterna kunnat expandera existerade inte längre. Jordklotets ändlighet hade satt en naturlig gräns för antalet stater som vid ett givet tillfälle kunde uppnå status av världsmakt eller stormakt.

Just denna gräns, det vill säga jordytans statiska storlek, ställde för Ratzel frågan om relationen mellan livet och rummet på sin spets, eftersom livets grundförutsättning är att det inte är statiskt. För Ratzel var det denna elementära relation som darwinisterna inte tillräckligt hade förstått när de argumenterade för att det var kampen för tillvaron som var den grundläggande förklaringen bakom evolutionen. För honom var kampen för tillvaron främst en kamp om rummet. I hans egna ord: "det ofta missförstådda uttrycket 'kampen för tillvaron' innebär först och främst en kamp om rummet. För rummet är det första tillstånd som krävs för liv, det är det tillstånd till vilket alla

andra tillstånd måste förhålla sig, främst av dessa är frågan om näring." (Min översättning.)

RATZELS GEOPOLITIK OCH hans biogeografiska formulering av Lebensraumbegreppet kan inte förstås åtskilda från varandra. Det relativa behovet för enskilda stater att expandera territoriellt och de gränser för denna expansion som sätts av jordens ändlighet kommer enligt Ratzel alltid att ge upphov till en kamp om rummet. Behovet av expansion är alltid avhängigt demografiska förändringar hos befolkningen och dess näringsbehov. En följd av Ratzels resonemang är att olika stater kommer att kämpa om samma territorium i och med att behovet av Lebensraum ökar. Ratzels intellektuella arvtagare Rudolf Kjellén gick så långt som att översätta detta argument till ett kategoriskt imperativ. I *Staten som livsform* (1916) skriver Kjellén: "Livskraftiga stater på ett begränsat rum stå under det kategoriska politiska imperativet att vidga sitt rum, genom kolonisation, sammanslutning eller erövring av olika slag."

Få samhällsvetenskapliga begrepp har haft så ödesdigra konsekvenser som Lebensraum-begreppet fick med Tredje rikets anfallskrig i Mellan- och Östeuropa. Tillsammans med en blandning av andra idéer utgjorde Ratzels begrepp en ideologisk grundpelare i den planeringspolitik som nazisterna implementerade i Polen, Baltikum, Vitryssland och Ukraina. Nazisternas ockupation av dessa territorier och förintelsen av miljontals människor kan förstås som ett extremt uttryck av de teorier som formulerats av Ratzel, Kjellén och Haushofer. Även om det är svårt att lägga skulden för dessa händelser på framför allt Ratzel och Kjellén, måste vi ställa oss frågan om hur vi bör hantera relationen mellan tänkande och handlande och makt och kunskap. Jag är böjd att instämma med Albert Camus när han påpekar att felaktiga idéer alltid tycks sluta i blodsutgjutelse, men att det alltid är någon annans blod som spills.

► Christian Abrahamsson är fil. dr i kulturgeografi. Han har varit verksam vid Uppsala, Berkeley, Oxford och Lund. Hans forskning är inriktad mot samhällsvetenskapernas idéhistoria med särskilt fokus på Tyskland, Frankrike och Skandinavien.

VILKEN BILD ÄR den första som dyker upp i huvudet när du hör ordet tango? Silhuetten av en man och en kvinna tätt omslingrade i en dramatisk pose, en nätstrumpklädd kvinnofot i en omöjligt hög stilettklack, en mörk främpling med en ros mellan tänderna? De dramatiska klichéerna är många i denna den mest mytomspunna av danser. Innan jag själv bodde ett halvår i tangons födelsestad Buenos Aires och drabbades av dansviruset gick min första tanke, möjligen något oväntat, till Pelle Svanslös. Eller närmare bestämt till en sekvens ur den tecknade filmen om honom från 1981. När jag nu ser om klippet på youtube visar det sig vara en högst relevant ingång till Maria Törnqvists bok *Tourism and the Globalization of Emotions – The Intimate Economy of Tango*. Pelle har precis börjat få in en fot hos kattsamhällets *femme fatale* Gullan från Arkadien ("du är ju en kille med stil!"), då den finska (zigenar)orkestern stämmer upp till tango. Pelle, som bara "shejkat lite hemma så där du vet", gör en slät figur och Gullan får en allt stelare min. In sveper i stället Elake Måns, som direkt böjer ner Gullan i en sensuell pose, för att sedan stega runt dansgolvet på ett sätt som utstrålar dominant maskulinitet, medan han sjunger en segerviss sång om det förträffliga i att ha en svans, och ivrigt pussar den förtjust fnittrande Gullan på armen. Vid sidan av dansbanan står Pelle och kan bara moloket iakttä föreläscenen.

Sekvensen visar upp tango som ett heterosexuellt och exotistiskt laddat socialt spel, som inte bara producerar känslor av mytologiserad tango-passion, utan också av otillräcklighet och nederlag. I Törnqvists bok granskas detta spel närmare i sin egen rätt och i relation till tangoturism till Buenos Aires. I en analys som ser till hur maktförhållanden skapas i ett samspel mellan kön, klass och etnicitet beskriver hon tangoscenen som en "intim ekonomi", ett strikt hierarkiskt socialt fält, samt undersöker vad som händer när denna symboliska värdeordning möter turismens konkreta ekonomiska lik-

"Tango är en sorglig känsla som kan dansas." Orden är tangokompositören Enrique Santos Discépolos, och är illustrativa för den privilegierade plats som en särskild emotionalitet har i tangon. Tangons lyrik och musik rör sig för det första i ett förhöjt känsloläge, som dansaren vill kunna uttrycka och förmedla. Vidare är den täta omfamningens intimitet, som syftar till

Men att känslorna flödar i tangon betyder inte att de flödar fritt. Törnqvists beskrivning av de förhandlingar som sker på tangogolvet som en "intim ekonomi" är träffande och lätt igenkännlig för alla med inblick i scenen. Grundförutsättningen för att denna ekonomi ska uppstå är att tango är en svår dans, som tar tid och engagemang att lära sig, och där det alltid finns utrymme för vidare utveckling och förfining. Detta i kombination med att varje dansare vill ha ett så givande dansmöte som möjligt gör tangon till en prestations- och prestigestyrd värld. Törnqvist beskriver scenen som en "elitistisk kultur som dyrkar excellens", där alla utsätter varandra för ständig värdering. För dem som inte helt plattar är hotet om att bli avvisad ständigt närvarande, och kan skapa de känslor som Pelle Svanslös sorgset uppspärade ögon kommunicerar i filmklippet.

Förutom rena dansfärdigheter spelar även socialt och sexuellt kapital in i hur hierarkin formas; att ha ett nätverk av bekanta och ett attraktivt utseende är tillgångar i tangoekonomin. Detta senare fungerar olika för män och kvinnor – i tango likväl som utanför, bör tilläggas. Tillsammans med att traditionella könsroller fortfarande dominerar ett flertal dansritualer gör detta att vissa kvinnor, framför allt äldre, upplever sig som förlorare i spelet. Bland de Törnqvist intervjuat finns kvinnor som faller i gråt över de urvalsprocesser och könskodade maktstrukturer de tvingas utstå i dansvärlden.

KONSTARTERNA & MEDIER

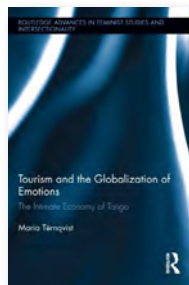
Maria Törnqvist

*Tourism and the Globalization of Emotions
– The Intimate Economy of Tango*

ROUTLEDGE | 306 S. | ISBN 9780415892209

KÄNSLORNAS POLITIK PÅ TANGOGOLVET

Recensent *Anna Jörngården*

ARGENTISK TANGO ÄR för många synonymt med passion och fritt flödande starka känslor. Men tangon är också ett strikt hierarkiskt socialt fält. Maria Törnqvist undersöker detta sociala spel i relation till tangoresor till Buenos Aires. Belysningen av tango som samtida praktik är insiktsfull, men hade fördjupats av ett historiskt perspektiv och en vidgad genusanalys.

en så finkalibrerad kroppslig kommunikation som möjligt, i sig känslskapande och kan för vissa vara svår att skilja från annan beröring utanför dansgolvet. Men kanske allra viktigast är de starka upplevelser som dansarna vill uppnå, som får Törnqvist att passande beskriva tangovärlden som "en känslomässigt laddad subkultur". Bokens informanter vittnar om "kicker" av extatiska lyckokänslor och ett "flow" av total närvaro, upplevelser som ibland ges rent existentiell betydelse.

MED DENNA BELYSNING av tangogolvets politik i ryggen går boken över till att studera dansresor till Buenos Aires, där den intima ekonomin möter konkreta ekonomiska intressen. I Buenos Aires är tango inte bara kultur, utan också business. Inte sällan används tangons känslopråk som försäljningsargument; här och ingen annanstans kan man uppleva den sanna tangons passion, sensualitet och nostalgi. En rad tjänster och varor erbjuds tangoresenären, från speciella boenden och privatlektioner till exklusiva

dansskor, allt till billigare pris än hemma. Dansarna kan inte komma ifrån att också vara konsumenter, och måste dessutom förhålla sig till att vara västerlänningar på besök i ett land präglat av ekonomisk kris, forna diktaturer och kolonialhistoria.

Tangoresenären ställs inför ett klassiskt turistproblem: den autenticitet man reser till en plats för att finna riskerar att förstöras av ens egen närvaro. Törnqvists analys fokuserar på denna paradox genom att uppmärksamma hur en ekonomi ställs mot en annan. De två logikerna visar sig intressant nog kunna störa varandra. Varumarknaden kan i vissa specialfall sätta den intima ekonomin ur spel, medan de känslvärden som styr den intima ekonomin bromsar kommersialiseringen – det tangoturisten helst vill uppleva går inte att köpa och sälja.

Det främsta exemplet på den första aspekten är fenomenet taxidansare – det vill säga manliga *tangueros* som säljer sitt danssällskap till huvudsakligen äldre kvinnor med kort danserfarenhet. Taxidansare blir ett sätt för äldre, dansoerfarna kvinnor att köpa sig ur den intima tangoekonomin, och därmed också ur en könsmaktsordning där den äldre kvinnan får se sitt värde stadigt sjunka. Att försöka köpa sig till det som man i tangovärlden meritokratiskt bör förtjäna är givetvis inte oproblemiskt. Dessutom associerar servicen till annat västerländsk köpande av kroppar i tredje världen, främst förknippat med mäns utnyttjanden, men som också existerar i mindre skala i form av kvinnlig sexturism. Vid en närmare blick visar sig fenomenen dock inte vara särskilt lika. För tangovärldens kvinnor är det ekonomiska överläget snarare ett hinder för att inleda romanser. Även om det marginella fenomenet taxidansare ges väl stort utrymme visar Törnqvist övertygande på hur olika kombinationer av kön, klass och etnicitet genererar olika maktförhållanden, och nödvändigheten av en analys känslig för detta.

Sammantaget framstår tangoturismen främst som en balansakt, där Buenos Aires framtid som tangostad beror på förmågan att upprätthålla ett jämviktsläge mellan bibehållna autenticitetsvärden och turistanpassning. Många dansare som reser till Buenos Aires för att komma den genuina tangon in på livet uttalar ett obehag inför kommersialiseringen och har olika strategier för att inte bete sig "turistiskt". Törn-

qvist har tveklöst rätt i antagandet att en alltför turistifierad tangomarknad skulle leda till att de bästa dansarna väljer andra resmål, vilket skulle devalvera Buenos Aires som tangostad. Samtidigt visar hon också att de föregivna antikommersialistiska attityderna inte alltid rimmer med tangoresenärernas verkliga beteenden. De flesta väljer bekväma framför "autentiska" alternativ och undviker bara de mest uppenbara turistfällorna. Inte för mycket alltså, men heller inte för lite.

SOM FRAMGÅTT HANDLAR Törnqvist bok om tango som en samtida praktik. Valet att distansera sig från historisk forskning

går så långt att tangons ursprung inte belyses med mer än en mening i en fotnot. Att Törnqvist vill skapa sin egen nisch är begripligt, men skulle inte ha behövt innebära historisk tystnad. Förutom att den som inte redan känner till en del om vad tango är lämnas i sticket, hade en dialog med den historiskt inriktade forskningen fördjupat analysen av nutidens tangosamhälle, särskilt som geografiska förflyttningar och konfliktfyllda förhandlingar kring kön, klass och etnicitet alltid varit tangons kärna. Törnqvist upprättar med sin titel ett band med Marta E. Saviglianos inflytelserika bok *Tango and the Political Economy of Passion* (1995), men utnyttjar i mycket liten grad hennes rön om tangon som ett "spectacle of sex, race, and class"

som uppstår ur exil och hybridisering i ett upplöst kolonialsamhälle. Att dansen fortsätter att röra sig kring liknande frågeställningar i en postkolonial och globaliserad värld är ett fascinerande perspektiv som jag gärna hade sett ytterligare frilagt.

Men min starkaste invändning rör analysen av kön, som snarare än att ge en bild av vad det innebär att vara antingen man eller kvinna på tangogolvet stannar vid att teckna vad som skulle kunna kallas en "kvinnlig erfarenhet". Utan att detta är ett uttalat syfte visar sig den överväldigande majoriteten av bokens informanter vara kvinnor, som ofta får tala om sina emotionella behov och den utsatthet de upplever i vad som kan vara en hård dansvärld. Vad har männen för känslor, undrar man? Den ensidiga bild som målas upp riskerar att förstärka idéer om kvinnor som mer känslomässiga än män och om patriarkala system som något som bara är negativt för kvinnor. Normativa könsstrukturer förtrycker och begränsar både män och kvinnor, vilket tangon är ett utmärkt exempel på.

Jag vill återigen påminna om Pelles erfarenhet. Den intima ekonomi som Törnqvist sätter fingret på kan vara minst lika tuff för män, som genom den dominanta roll de förväntas ha får vara än mer beredda på att bli avvisade, och som dessutom ofta har en längre väg till tangohierarkins topp. Bara det faktum att Törnqvist nämner ett underskott av män på tangoscenen som ett skäl till att den intima ekonomin ser ut som den gör skapar frågor. Hur hänger detta ihop med olika idéer om maskulinitet?

MEST SPÄNNANDE ÄR de idéer

Törnqvist har om tangon i relation till dagens syn på känslolivet. Tangon får en mörk belysning i de linjer hon drar mellan dansgolvet och Zygmunt Baumans beskrivning av senmodern intimitet i *Li- quid Love* (2003). Tangon kan ses som ett exempel på en individualisering av det intima livet, menar hon, och jämför sökandet efter "klickar" för att sedan virvla vidare till nästa famn med Baumans beskrivning av vår tid som befolkad av känslökonsumenter för vilka rastlöshet och längtan efter ständigt *mer* ersatt långsiktiga relationer.

Den negativa tolkningen av detta dominerar, men resonemanget kan också vändas på. Tangons blomstring inte minst i kosmopolitiska storstäder kan ses som ett sätt att hantera de krav ett individualistiskt och rörligt samhälle ställer. Att för-

söka få alla emotionella och sociala behov tillfredsställda på tangogolvet rekommenderas inte någon, men för den som reser och flyttar mycket är tangon ett sammanhang man bär med sig, som snabbt ger möjlighet till ett socialt stimulerande liv på en ny plats. Även här hade en historisk infallsvinkel kunnat fördjupa analysen. Tangons ursprung som exilfenomen ger ett intressant perspektiv på dagens situation där människor från världens alla hörn och med vitt skilda bakgrunder och vardagsliv möts på dansgolvet. Visst kan mötena vara flyktiga, men de inträffar, till skillnad mot i de segregerade bostadsområden och på de likriktade arbetsplatser där många av oss vistas.

”In sveper i stället Elake Måns, som direkt böjer ner Gullan i en sensuell pose, för att sedan stega runt dansgolvet på ett sätt som utstrålar dominant maskulinitet, medan han sjunger en segerviss sång om det förträffliga i att ha en svans.”

FRAMFÖR ALLT VISAR *Tourism and the Globalization of Emotions* att även något så förment naturligt som vårt sätt att känna är beroende av den tid vi lever i och de sammanhang vi deltar i, och att dessa känslor i sin tur får mycket konkreta återverkningar – som till exempel på arbetsmarknaden i Buenos Aires. Texten hade behövt vara betydligt mer genomarbetad för att skapa en mer tillgänglig och helgjuten bok, men Törnqvists studie bidrar till en viktig forskningsinriktning på stark frammarsch, där den känslövärld som ofta uppfattas som individuell och psykologisk visas fram som social och med stor politisk betydelse.

► Anna Jörngården är fil. dr i litteraturvetenskap och forskar och dansar under 2014 i London (University of London, Birkbeck).

Tobias Olsson (red.)
Producing the Internet – Critical Perspectives of Social Media

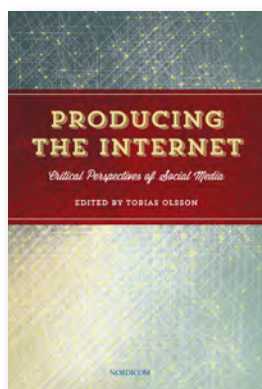
NORDICOM | 259 S. | ISBN 9789186523596

GÖR SOCIALA MEDIER OSS FRIARE ELLER STYR DE OSS?

Recensent *Thomas Karlsruhn*

ANTOLOGIN BELYSER VAD internets interaktiva fas innebär för samhället och kulturen. Som framgår av studier av journalister har den nya tekniken försvagat deras ställning som profession och något liknande tycks gälla till exempel lärare och läkare.

KONSTARTERNA & MEDIER

ALL FORSKNING OM den digitala teknikens konsekvenser präglas av den höga hastigheten i de förlopp som studeras. Redan för flera år sedan började man tala om webb 3.0 och webb 4.0 som kommande steg i utvecklingen. Vid horisonten anade framtidspejare nya teknikförändringar, lika radikala som dem vi nyss genomlevt: applikationer smälter snart samman till en sömlös helhet och tjänsterna blir långt mer intelligenta än de hittills varit.

Vi som inte tjänar vårt levebröd som futurologer har just vant oss vid tanken

på webb 2.0, ett begrepp som myntades för ett knappt decennium sedan. Om den första fasen av internetutveckling (1.0) karakteriserades av ökande tillgänglighet och fritt sökande så utmärks den nuvarande fasen av interaktivitet och rörlighet. Fenomen som sociala medier och wikis är symboler för webb 2.0. Användarna är inte längre isolerade ensamsurfare vid stationära terminaler utan mobila noder i ett oöverskådligt kommunikativt nätverk.

Vad innebär denna förändring för människan, samhället och kulturen? Svaren från forskarvärlden har dröjt. God forskning är ofta en trög process – långsam, sökande och prövande. Att ringa in relevanta studieobjekt och bygga upp fruktbara miljöer tar tid. Det är således först under senare tid som diskussionen fördjupats. Litteraturen växer nu successivt.

Ett nytt bidrag är den av lundaprofessorn Tobias Olsson redigerade antologin *Producing the Internet. Critical Perspectives of Social Media*. Här samlas en handfull medie- och kommunikationsvetare kring temat produktion i cyberrymden, med särskilt fokus på de sociala och politiska sfärerna. Den frågeställning som hela boken kretsar kring är om vi ska betrakta vår tids aktiva användning av den digitala tekniken som en frihetskultur där alla kan bidra? Eller är mediebruket i stället en reglerad aktivitet där deltagarna bakom ryggen styrs mot en förutbestämd teknikanvändning som tjänar andra intressen än de egna?

Temat är på intet sätt unikt för vår tid. Liknande frågor har sysselsatt mediehistorisk forskning länge. Ska man till exempel tolka 1700-talets nya läsvanor och den bokliga kulturens utbredning som en frihetsrevolution eller som en process av underordning? Var läsarna autonoma medskapare eller disciplinerade subjekt? Riktade mot den digitala tekniken blir frågor av det slaget särskilt brännande när de enkelriktade kommunikationskanalerna alltmer ersatts av interaktiva forum.

Producing the Internet är en både brokig och intresseväckande volym. Det är en blandad skara texter och forskare som samlats inom samma pärmar. Flera internationellt väletablerade namn finns med som skribenter. Boken blandar teoretiska diskussioner med empiribaserade studier där skilda företeelser på nätet behandlas. Ett antal av bidragen är riktigt läsvärda, inte minst redaktören Olssons pedagogiskt klargörande inledning. Via något så till synes perifert som nåtsidan jogg.se och deras användarkollektiv visar han på komplexiteten i antologins ämne.

Tidigt i boken finns även en text skriven av Christian Fuchs, professor vid Westminster University i London. Hans bidrag är både produktivt och problematiskt. Med

utgångspunkt i Marx ekonomiska teori vill Fuchs hävda att dagens internetanvändare är dubbelt utsugna: som målgrupp för reklam och som gratisproducenter av innehåll. Överst i näringskedjan finns multinationella företagskonglomerat. Bidraget formulerar en skarp kritik av de vanliga och naiva föreställningar som gör gällande att deltagarkulturen i sociala medier innebär en automatisk maktförskjutning till fördel för användarna. Fuchs går till storms mot allsköns idéfluff om nätet som en jämlik arena eller som en plats där klassklyftorna utplånas.

Samtidigt gör sig begränsningarna i hans perspektiv påmind. Det slags diskussion som Fuchs och flera andra antologideltagare för lämnar inte mycket utrymme för närstudium av den effekt av webb 2.0 som kanske är allra mest påtaglig: den förändrade vardagstillvaron. Ansenliga delar av västvärldens befolkningar finner sig i dag indragna i ett tekniksamspel utan avbrott. Uppmärksamhetsekonomi har omstrukturerats i grunden. Många har utvecklats starka beroenden av sociala medier och den typ av bekräftelse som ges där. Tekniken återverkar också på användarna: det rastlösa flackandet och fixeringen vid det pågående nuet gör att vi erfar världen annorlunda. Christian Fuchs finner visserligen en möjlig ingång i problematiken när han skisserar en analys med hjälp av Freud, Marcuse och Deleuze. Men hans ansats förblir ett embryo, åtminstone i denna antologitext.

ETT VIKTIGT ÄMNE som behandlas i flera bidrag är gamla mediers förhållande till nya. I *Producing the Internet* rör diskussionen inte så mycket själva de tekniska lösningarnas relation till sina föregångare. I stället uppmärksammar man hur etablerade medieföretag och professionella yrkesutövare reagerar på nya realiteter. En intressant fallstudie presenteras i Dino Viscovis och Malin Gustafssons text om journalisters syn på kommentarfält och användargenererat innehåll. Via bland annat en intervjuundersökning genomförd med *Smålandspostens* medarbetare visar författarna – verksamma vid Linnéuniversitetet – hur avoga journalister vanligen är. Trots en positiv inställning till ökad läsarkontakt och interaktiv teknik betraktar de kommentarerna som en förfallstendens eller i alla fall ett irritationsmoment. Rent praktiskt handlar skepsisen om att modereringen av kommentarerna är en monoton och intellektuellt fattig verksamhet. Det är raka motsatsen till journalisters önskebete: det fritt upplagda, undersökande och djuplodande reportaget.

Men Viscovi och Gustafsson gör inte halt vid det enkla konstaterandet. De utvecklar

i stället en diskussion kring journalisters självsyn. Utan tvekan strider läsarkommentarerna mot yrkets kärna. Komponenterna i journalisters professionella identitet är bland annat oberoende, saklighet, källvärdering och språklig knapphet. Att oensurerat släppa lös läsarna i de digitala spalterna innebär en intensifierad strid på egen planhalva, en ojämn kamp för allt som den äkta journalistiken representerar.

Journalistkåren har åtskilligt gemensamt med klassiska professioner som exempelvis läkarkåren: intern normbildning, ideal som sträcker sig bortom lönekuvertet, praktisk skolning av omdömet, självständighet i yrkesutövandet och så vidare. Ofta har sådana professioner kritiserats för att deras utövare endast ser till egenintresset och försvarar sin samhällliga position med odemokratiska medel. En möjlig kritik anas också i förlängningen av Viscovis och Gustafssons antologibidrag. Men ett alternativt synsätt kunde vara att betrakta starka professioner som en förutsättning för ett välfungerande och civiliserat samhälle. Ur ett sådant perspektiv skulle journalistkårens uppgift vara anning av samhällsdebatten, motstånd mot populism och höjning av den allmänna kunskapsnivån.

Hur man än tolkar det studerade fenomenet är författarna någonting viktigt på spåren. Teknikskiftet sammanfaller i hög grad med de senaste årtiondenas allmänna försvagning av professionerna. Journalisterna är endast en pusselbit. Man kunde också nämna läkare eller lärare. Samtidigtheten i processerna är heller ingen tillfällighet. Ur ett perspektiv kan datoriseringen betraktas som själva motorn i avprofessionaliseringen: styrverktyg som kundanpassning, dokumentation och utvärdering blir kraftfulla först i kombination med avancerad digital teknik.

ETT ANGRÄNSANDE FÄLT är myndigheters och samhällliga institutioners förhållande till nätet. I *Producing the Internet* finns bland annat en tänkvärd diskussion signerad Stina Bengtsson (Södertörns högskola) om Malmös felslagna sorsatsning för några år sedan på att – liksom tidigare utrikesdepartementet – etablera sig i Second Life. Bengtsson beskriver satsningens olika faser och frilägger sammanhangen. Impulsen bakom närvaron på en kommersiellt driven arena av detta slag var en önskan om att skapa engagemang hos malmöiterna. Stadens ansvariga tänkte sig att man genom ett virtuellt medborgarkontor skulle kunna fånga upp framför alla ungdomars intresse för politik och samhälle. Dessutom ville man erbjuda kommunal service i cyberrymden.

Orsaken till debaclet var att man utgick

från att människor skulle bete sig som medborgare så snart de stiftade bekantskap med det digitala Malmö. Entusiasterna bakom projektet insåg inte att människors närvaro i Second Life har andra motiv än engagemang för det gemensamma bästa. Snarare är drivkrafterna knutna till lek och momentan spänning. För den som sökte sådant hade Malmö lite att erbjuda, och dess plats i Second Life uppfattades därför som intetsägande och trist. Med andra ord: staden såg sig som en offentlig institution men betraktades av andra som en misslyckad del av underhållningsindustrin.

Bengtsson påpekar avslutningsvis att människor måste känna sig som medborgare för att kunna handla som sådana. Det räcker alltså inte med en formell tillhörighet (som därtill är osäker i den anonyma och globala nätvärlden). Den efterlysta känslan är dessutom allt svårare att uppbåda när de traditionella rollerna inte längre är tydligt avgränsade. Kunder och medborgare går inte längre att separera. Därmed undergrävs den identitetsbildning som är en nödvändig förutsättning för engagemang i gemensamma angelägenheter.

Ett tema som ligger i tangentens riktning men inte behandlas närmare i Bengtssons framställning är den offentliga sektorns självförståelse. Exemplet Malmö i Second Life visar på stor osäkerhet kring den egna rollen. Institutioner agerar allt oftare som företag, och det slår uppenbarligen tillbaka på strategiarbetet hos anställda och chefer. Trendkänslighet, ombytlig och anpasslighet har blivit ledstjärnor. Men man kan fråga sig om det verkligen är klokt att så nervöst famla efter ungdomlighet och popularitet. Vad får det för effekt på myndigheternas anseende?

SOM FRAMGÅR GER texterna i *Producing the Internet* anledning till följdfrågor. Antologibidragens begränsade format gör givetvis att åtskilligt måste lämnas antytt och outrett, men volymen presenterar ändå en god provkarta över teman som är angelägna att studera vidare. Och trots hastigheten i de pågående förändringarna är aktualiteten påtaglig. Det enda jag saknar är en mer välutvecklad sensibilitet för det förflutnas betydelse. Texterna innehåller på sin höjd antydningar om historiska samband. Men boken är inte ensam om den begränsningen. Blickar bakåt är sällsynta i alla diskussioner om den digitala tekniken. Att avhjälpa den bristen är dock en uppgift som främst tillfaller oss historiker.

► Thomas Karlsruhn är docent i idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet.

Sam Nilsson
Kalabaliken på Gärdet
 – En tv-chefs memoarer

ATLANTIS | 367 S. | ISBN 9789173536264

SAM NILSSON FRÅGAR ALDRIG OM MINNET LJUGER

Recensent *Ester Pollack*

SAM NILSSON var tv-chef åren 1981–2000, som innebar en stor omställning för tv-verksamheten. Särskilt mycken kalabalik framskyftar dock inte i memoarerna som ter sig ytliga och tillrättalagda. När han skildrar konflikterna på SVT låter Nilsson helst andra komma till tals för att tolka vad som hände.

KONSTARTERNA & MEDIER

TITELN PÅ SAM Nilssons bok tycks spela på skandaler och spektakel i tv-huset under den forne tv-chefens tid, åren 1981–2000, men av sådant finns mycket litet. *Kalabaliken på Gärdet* uppstår först efter drygt trehundra sidor när Sam Nilsson ska gå i pension. Det tycks omöjligt att ersätta honom. Tilltänkte efterträdaren Lars Weiss hoppar av uppdraget i sista stund och Sam Nilsson övertalas att bli kvar ett extra år. Men det

går inte bättre i nästa varv. Duon Maria Curman och Mikael Olsson blir mycket kortvarig på sin post. Bägge får gå, först Olsson på grund av trassel med personliga skatteskulder, sedan Curman som visar sig äga aktier i konkurrerande MTG, men som också av styrelsen bedöms oförmögen att leda SVT. Med dagens SVT-chef, Eva Hamilton, är dock Sam Nilsson nöjd.

I memoarerna går han kronologiskt tillväga. Berättelsen börjar således i Västerbotten, Bastuträsk, där han föds som son till en banarbetare vid järnvägen, vilken så småningom avancerar till överbanmästare. Mamman arbetar på kafé men blir, som brukligt var vid tiden, hemmavarande, när sonen föds. På moderns sida ingår Sam Nilsson i det som kallats Den stora författarsläkten i norr, en gigantiskt förgrenad släkt med namn som Sara Lidman, P. O. Enquist, Stieg Larsson och Torgny Lindgren. Vi får den omfattande listan presenterad i sin helhet på en av bokens allra första sidor. Det är tydligt att Sam Nilsson vill inordna sig i denna illustra skara. Noggranna förteckningar över människor – det må gälla familj, grannar, vänner, medarbetare inom politiken och journalistiken – visar sig bli ett återkommande grepp genom memoarerna. Som läsare förundras man över Nilssons dokumentationsfrenesi av just dessa delar av verkligheten. Är det ett försök att söka nagla fast minnet i ovedersägliga fakta, att understryka korrektheten i uppfattningen om det förgångna?

BARNDOMEN BLIR EN tid av ständiga förflyttningar i norra Sverige, i banmästarens spår. Trots ombytligheten är livet tryggt i en familj som beskrivs med värme. Över uppväxten vilar dock en skugga. Perioden som skildras är den strax före och under andra världskriget. Lille Sam sitter i banmästarens stuga och iakttar permittenttrafiken, "tysktågen", genom fönstren. Sam blir förbjuden att vinka. Han känner tydligt omgivningens rädsla. Här finns fina beskrivningar av vad han ser, av reaktioner och stämningar, ett stycke historia av egna klara minnen. Fantastisk är också hågkomsten av Glommersträsk under 1940- och 50 talet, ett samhälle som Nilsson levandegör igen med alla sina personligheter, affärer, kaféer, taxirörelser, skola, danslokal, biograf, festplats, manskör och orkester. Kombinerat med författarens dokumentationsiver (siffror och andra historiska fakta) blir den första memoardelen till intressant läsning av en svunnen tid.

Det blir realskola och gymnasiegång på större orter där han bor inackorderad, och Nilsson jobbar extra som lokaljournalist redan från 14 års ålder. Han får anställning på *Nordsvenska Dagbladet*, som trots uppgång läggs ner 1958 när Högerpressens

Förlagsstiftelse gör valet att satsa medel på att rädda *Smålands Allehanda*. Då har han precis hunnit gifta sig med sin gymnasiekärlek och har inrett radhus i Umeå.

I BOKENS ANDRA del skildras tiden inom politiken. Sam Nilsson värvas till informationsavdelningen på Högerpartihögkvarter i Stockholm, och arbetar parallellt deltid på SR:s nyhetsredaktion. Hur förklarar Sam Nilsson, med sin arbetarklassbakgrund i det röda Norrland sitt politiska val? Med att det fanns förebilder som till exempel Sara Lidmans far Andreas Lidman i Missenträsk, med att det var en protest mot tidens vänsterdominans, med att Högerpartiets ungdomsförbund var roligare och att de flesta skolkamrater var med där och, inte minst viktigt, med att de snyggaste brudarna fanns där. För partiledaren vid tiden, Jarl Hjalmarsson, kände han stort

”Sannolikt var min käpphäst för tidigt sadlad”, kommenterar Nilsson med memoarernas avstånd till historien.”

förtroende. Föräldrarna hade dessutom börjat rösta borgerligt "när Ernst Wigforss infört källskattereformen". Ingen ideologisk övertygelse sålunda. Om en sådan växer fram så berörs det märkligt nog inte alls i memoarerna. Den politiska analysen lyser för övrigt med sin frånvaro genom hela boken, liksom, förvånande nog, en allmän analys av samhällsutvecklingen.

Under tio år verkar Sam Nilsson inom Högerpartiet, han går från att arbeta med partitidningen *Medborgaren* till att bli ny partisekreterare under Yngve Holmberg 1966. Denne beskrivs som en durkdriven intrigör. 1970 förlorar Holmberg partiledarvalet och motståndaren Gösta Bohman väljs, men då har dock Sam Nilsson redan lämnat partilivet. Under våren 1969 blir han anställd på Sveriges Radios Centralredaktion. Långt senare, efter valsegern 1976, försöker Bohman locka tillbaka honom till politiken och erbjuder statssekreterarbete, men Nilsson avstår.

DEN TREDJE DELEN av memoarerna, om tiden i SR och SVT, har rubriken "I allmänhetens tjänst", och det är nog så Sam Nilsson också uppfattat sitt eget uppdrag. Han rekryteras av dåvarande radiochefen

Olof Rydbeck, tillsammans med Allan Larsson, socialdemokrat, och Ivar Pettersson, centerpartist, för att få "journalistisk hög kvalitet och god politisk balans" i den redaktion som skulle "leverera de raka nyheterna" till de nystartade nyhetsprogrammen i TV1 och TV2. Vid tiden är etermedierna samlade i ett enda bolag, Sveriges Radio, som alltså också hyser tv. Det är en politiskt omvälvande period, och SVT är i färd med att bygga upp ett tvåkanalssystem. I synnerhet rekryteringen till TV2 beskrevs som vänsterradikal. Etermedierna kräver nu en ny självständighet. När LKAB-konflikten bryter ut 1969 och den helt nystartade TV2 låter Sara Lidman rapportera från gruvstrejken, blir reaktionerna starka. Också andra tv-program som kritiserar såväl socialdemokrati som fackföreningsrörelse leder till turbulens och konflikter med dess styrelse.

Sam Nilsson vandrar uppåt i hierarkin, avancerar från reporter till ställföreträdande chef på centralredaktionen, vidare till programchef och sedan kanalchef för TV1. 1981 tar han över som SVT-chef. 1992 avvecklas moderbolaget som SVT ingår i och Sveriges Television blir självständigt. Den period Nilsson kommer att leda är en storhetstid för tv, samtidigt som personalmedskärningar krävs. Genom hans beskrivning får man ett intryck av en stadig utveckling av public service-tv med bred politisk uppslutning. Internationalisering, teknikutveckling, avreglering och kommersialisering av mediemarknaden innebar en rad utmaningar. Samtliga politiska partier har förståelse för detta – med ett undantag. Det är Nilssons gamla parti Moderaterna som under Ulf Adelsohns ledning vill lämna marknaden fri åt de kommersiella intressena. Här tar Nilsson kraftigt avstånd från de moderata perspektiven på public service. Själv slåss han länge utan framgång för ett system med betal-tv inom public service. Få hade vid tiden förstått att den typen av intäktformer skulle komma i den nya medievärld som var under utformning. "Sannolikt var min käpphäst för tidigt sadlad", kommenterar Nilsson med memoarens avstånd till historien.

MEN VILKEN VAR tv-chefens egen syn på public service-tv roll under den omvälvande tid som åren 1981–2000 utgjorde? Han driver stenhårt målet att SVT ska nå 50 procent av tittarna och utbudet ska vara en kombination av breda, också underhållande, program och smalare, mer riktade sådana. Ett program av det breda slaget, som vållade stor uppståndelse när

det lanserades, var Expedition Robinson år 1999, där deltagare tävlade om sympati och överlevnad på en paradisö. Framför allt den del av programmet där ett så kallat oråd successivt röstar ut deltagarna betraktades som mobbings-tv. När en av deltagarna i den första serien efteråt tog sitt liv, blev fördomandena hårda. I Nilssons skildring är programmet en utmärkt idé, dock slarvigt gjord. Efter omgörning blir det ett av SVT:s mest framgångsrika program. Nilsson citerar belåtet ur en bok om kommersiell tv:s framväxt av Håkan Lager och Love Svenssons: "Sakta men säkert steg tittarsiffrorna, och i takt med detta förbyttes kvällspressens skallande drev till en hyllande hejarklack."

När Sam Nilsson skildrar perioden och konflikterna låter han flitigt andra källor komma till tals, i synnerhet i de mest känsliga frågorna. Citattekniken är, liksom namnförteckningarna, ett grepp han an-

► Expedition Robinson vållade först stor uppståndelse.

vänder genom hela boken. Andra får avge omdömen om honom själv, andra får tolka konflikterna. Det är uppenbart att dessa ska förstärka Nilssons tolkningsramar, ge tyngd och en aura av objektivitet åt skildringen. Han själv framstår otvivelaktigt i ett positivt sken.

Det finns dock böcker han väljer att inte citera. I avhandlingen *TV-ledning i konkurrens* behandlar Johan Lindén, medarbetare och under perioder också chef inom SVT, den publicistiska ledningen för SVT under åren 1997–2000. Här tonar en annan bild fram när det gäller den interna debatten om kommersialisering. När till exempel Expedition Robinson lanseras sker det genom att den dåvarande nöjeschefen går förbi regionchefen i Stockholm, direkt till planeringschefen. Efter katastrofen med den första sändningen redigerar Sam Nilsson och några medarbetare själva de följande programmen, ett helt unikt förfarande enligt Lindén. Också den interna kritiken är stark, men Nilsson försvarar produktionen och menar att en så dyrbar investering måste räddas.

NU ÄR HANS memoarer inte bara yrkesliv, invävt berättar han också om sitt privatliv. Han får två döttrar under 1960-talet, han första hustru avlider bara 40 år gammal, några svåra år följer, han gifter om sig en andra gång, och efter skilsmässa en tredje gång. Kärlekshistorien med den tredje hustrun löper genom större delen av boken, ty henne träffar han redan som ung. Då är bägge bundna och kan inte realisera sin förälskelse, det sker först 35 år senare. Sam Nilsson är uppenbart en stor beundrare av sin konstnärshustru från New York, som i sin tur, i Nilssons tappning, tycks vara en lika stor beundrare av honom. Vi får dock aldrig närmare bekanta oss med vare sig henne eller andra familjemedlemmar, det hela stannar vid beskrivningar av utbildningar och utställningar.

Sam Nilssons yrkesaktiva liv är en värld främst befolkad av män. Under tiden i Högerpartiets tjänst finns inga kvinnliga politiker närvarande, undantaget en. I kvinnoförbundets lokaler huserar Britta Jernberg, "ungkarl men ett rivjärn till kvinna", som hon sägs presentera sig själv. Hon bjöd de ensamma männen emellanåt på hemlagad middag. Vad hon utträttade politiskt får vi sväva i osivhet om. När Sam Nilsson utses till biträdande nyhetschef 1970 träffar han tv-sportens alla manliga journalister, vilka nogsamman räknas upp. Men var fanns kvinnorna, "TV-sportens blivande skönheter", undrar han och föresätter sig att göra något åt saken. Vad detta

blir, följer han aldrig upp. En rad kvinnliga medarbetare under tv-chefperioden nämns, men när det kommer till den innersta kretsen, maktens kärna, så är där bara män. Möjligen utgör Anna-Greta Leijon som styrelseordförande ett litet undantag, och Eva Hamilton får symbolisera att patriarkatets tid är historia.

I en tid av stora samhällsomvandlingar gör Sam Nilsson en klassresa från Bastuträsk till Norrudden, den fackföreningsgård han köper och bygger om till herrgård. Han skriver med hjärtat om barndom och ungdomstid, återberättar detaljer om den långa karriären, han dokumenterar med hjälp av andra, men det hettar aldrig till. Vi får inte tillträde till något smärtsamt. Hans SVT-historia är tyvärr för ytlig och tillrättalagd. Han frågar sig aldrig om och när minnena ljuger.

► Ester Pollack är docent i journalistik, fil.dr i medie- och kommunikationsvetenskap vid Stockholms universitet/JMK.

GUSTAF NELHANS AVHANDLING i vetenskapsteori behandlar ett både viktigt och aktuellt ämne inom vetenskapen i dag, oavsett disciplin: citeringens praktiker. Under de senaste åren har bibliometriska metoder för utvärdering av forskningen stått i fokus för mycket av de forskningspolitiska diskussionerna i såväl Sverige som en rad andra länder. Att mäta citeringar har i det sammanhanget ofta förts fram som ett sätt att utvärdera forskningens kvalitet och betydelse och även kommit att ligga till grund för fördelning av forskningsanslag mellan olika lärosäten och forskare. Från forskningspolitiskt håll har de bibliometriska modellerna ofta setts som ett tydligt och kostnadseffektivt sätt att säkerställa att forskningen håller högsta möjliga kvalitet, inte minst i relation till den internationella forskningsfronten. Samtidigt har kritiken mot metoderna stundtals varit hård från forskarvärlden, inte minst från företrädare för discipliner som tycks missgynnas av modellerna, något som särskilt synes gälla de humanistiska vetenskaperna. Förutom brister i de bibliometriska modellernas och databasernas uppbyggnad har kritikerna påpekat att kvantitativa parametrar, som antalet publikationer eller citeringar, inte säger något om forskningens kvalitet.

DE CENTRALA FRÅGOR som Nelhans ställer i avhandlingen är om vetenskaplig kvalitet verkligen kan mätas på ett godtagbart sätt genom citeringar, utan att vetenskapen samtidigt reduceras och förvandlas till något som från början inte var avsikten. För att besvara dessa frågor genomför författaren fem avgränsade studier av citeringens vetenskapsteoretiska betydelse, både i det förflutna och i nutid. Den första studien skisserar den vetenskapliga citeringens uppkomst och utveckling sedan 1600-talet, men med fokus på utvecklingen från 1950-talet och framåt. De tre efterföljande studierna baserar sig till stor del på citeringsanalyser genomförda av förfat-

taren och behandlar citeringsdebatten i vetenskapsstudier, citeringskulturen och citeringens performativitet samt visuella representationer av citeringspraktiker. Den femte studien är en historiografisk genomgång av de senaste årtiondenas diskussioner om citeringarnas roll inom forskningspolitik och offentlig debatt. Huvudfokus är Sverige, men Nelhans gör

citering. De två begreppen uppfattas ofta som två sidor av samma sak, men som författaren påpekar, kräver citeringen – som begreppet normalt används i vetenskapsteoretiska och forskningspolitiska sammanhang – både att det finns en referens till det citerade verket och att citeringen registreras i ett citeringsindex. Citeringen är alltså en konstruerad entitet, beroende av olika former av arbete utförd av forskare och andra aktörer, både mänskliga, institutionella och maskinella. För att förstå vad en citering, eller ett citeringsindex, representerar måste hänsyn tas till dessa praktiker och de överväganden och tillkortakommanden som de är behäftade med.

EN STOR DEL av bokens första delstudie ägnas åt den utveckling, med början på 1950-talet, som småningom ledde fram till att den internetbaserade tjänsten Thomson Reuters ISI Web of Science – i vilken de i dag viktigaste citeringsdatabaserna, Science Citation Index, Social Science Citation Index och Arts and Humanities Index, ingår – kom att få en dominerande ställning inom citeringsbranschen. Nelhans framställning av denna utveckling är intressant och högst relevant för att förstå dagens fokus på citeringar som vetenskapligt kvalitetsmått, men han hade gärna kunnat inta en mer kritisk hållning till företaget. Inte minst framställs dess grundare, Eugene Garfield, i närmast hagiografiska ordalag; exempelvis inleder Nelhans sitt förord med att tacka honom, och Garfields personliga insats ges överordnad betydelse för utvecklingen av Science Citation Index, medan en

SKOLA & UTBILDNING

Gustaf Nelhans
Citeringens praktiker
– *Det vetenskapliga publicerandet som teori, metod och forskningspolitik*

GÖTEBORGS UNIVERSITET | 390 S. | ISBN 9789162887674

CITERINGAR ÄR INGET DIREKT MÅTT PÅ KVALITET

Recensent *Stefan Amirell*

NELHANS SYNLIIGGÖR MÅNGA av problemen med att använda citeringsanalys och andra bibliografiska metoder för att utvärdera forskning. Den borde vara obligatorisk läsning för alla som sysslar med dessa frågor.

även internationella utblickar och jämförelser med andra länder, framför allt Australien och Norge, där citeringar och andra bibliografiska utvärderingsmodeller har fått stort genomslag. I ett avslutande kapitel lyfter Nelhans fram avhandlingens huvudresultat och pekar på flera viktiga implikationer av resultaten för vetenskapens utveckling i framtiden.

En viktig aspekt som Nelhans lyfter fram är skillnaden mellan referens och

av hans tidiga kritiker beskylls för att ha anlagt ett "i det närmaste ludditiskt" motstånd mot idén om ett citeringsindex. Garfield är också den överlägset mest citerade författaren i Nelhans avhandling med inte mindre än 29 titlar i bibliografin.

Nelhans okritiska hållning mot Web of Science blir särskilt problematisk när han, utan att anföra några belegg för saken, påstår att "de kommersiella databaserna [däribland Web of Science] har en strikt

och öppen kvalitetskontroll som innefattar såväl urval och innehåll". Sanningen är att besluten om vilka publikationer som ska inkluderas i citeringsdatabaserna fattas genom en icke-transparent process utan öppna och tydliga kriterier, något som givetvis är ett fundamentalt problem när databaserna används för utvärdering av forskningens kvalitet och i sig strider mot grundläggande vetenskaplig metod.

I samband med en av citeringsanalyserna i avhandlingen stötte Nelhans också på texter som på grund av "slarv eller ofullständighet" var felindexerade i Web of Science, liksom det förhållande att flera citeringar byggde på påstådda referenser som vid närmare påseende visade sig inte existera. Att data med så öppnbara kvalitetsbrister inte kan användas som grund för vetenskapliga undersökningar borde vara självklart, men Nelhans väljer i stället att tona ned problemen – delvis genom att relegera diskussionen till en fotnot – och hävdar, i vad som framstår som ett flagrant ovetenskapligt försök till harmonisering, att urvalet "[s]ammantaget framstår" som "relativt väl överensstämmande med det urval som förväntades".

En intressant, men ofta förbisedd, aspekt av citeringen som författaren på ett förtjänstfullt sätt lyfter fram är målsättningen att den ska tjäna som orientering i en alltmer oöverskådlig flora av vetenskapliga publikationer. Svårigheterna med att överblicka den i omfång exponentiellt ökande forskningen inom i princip alla vetenskapsområden uppmärksammades redan på 1960-talet och var en viktig anledning till citeringsanalysens framväxt. Syftet med att tillhandahålla ett mått på olika publikationers relativa betydelse var alltså ursprungligen att det skulle tjäna som ett verktyg för forskningen och medföra betydande arbetsbesparingar för användarna.

SÅ LÅNGT FÅR citeringsanalysen betraktas som förhållandevis okontroversiell och kanske även som varande av begränsat intresse för de flesta forskare. Detta förhållande ändrades dock radikalt från 1990-talet och framåt, då citeringsanalys och andra bibliografiska verktyg i många länder kom att spela en allt större roll för forskningsutvärdering och fördelning av forskningsresurser, både mellan olika lärosäten, discipliner och enskilda forskare eller grupper av forskare. Denna utveck-

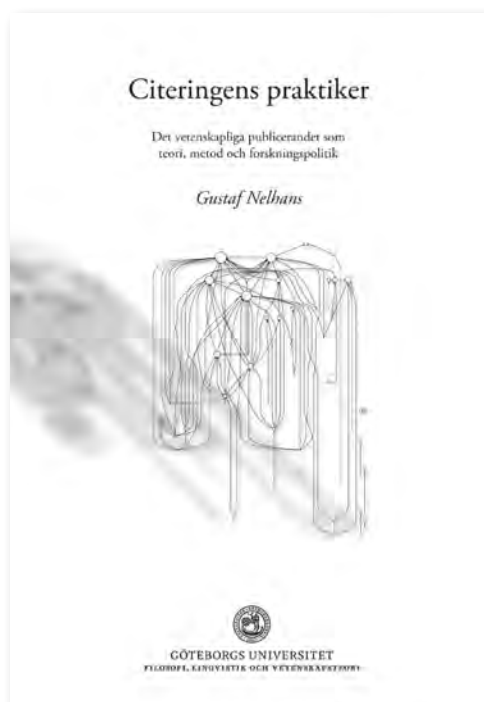
ling sätter Nelhans i relation till det ökade inflytandet för New Public Management i det offentliga samhället i stort och den därmed förknippande framväxten av det som ibland kallas revisorssamhället (eng. audit society).

Den sista av Nelhans delstudier, "Citeringens forskningspolitik", summerar på ett strukturerat och överskådligt – om än något deskriptivt – sätt de senaste årens stundtals animerade debatter om bibliometri som verktyg för forskningsutvärdering och resursfördelning i framför allt Australien, Norge och Sverige. Framställningen bygger utslutande på genomgångar av skriftligt källmaterial, framför

till exempel att det finns stora skillnader mellan olika vetenskapsområden i fråga om det som han benämner olika "refereringspraktiker". Medan naturvetare tenderar att använda referenser kumulativt, för att bygga vidare på tidigare forskning, använder humanister och samhällsvetare snarare referenser för att ta spjårn emot och kritisera det som tidigare skrivits. Dessa kvalitativa skillnader mellan olika vetenskapsområden är något som i hög grad påverkar utfallet när citeringsanalyser används som forskningspolitiskt instrument.

Ytterligare en viktig slutsats är att införandet av prestationsbaserade modeller i Sverige och andra länder har medfört en likriktning av forskningen då incitamenten att publicera i vissa typer av tidskrifter – framför allt engelskspråkiga peer review-tidskrifter som indexeras i Web of Science – har ökat, medan forskning som av olika skäl inte passar att publiceras i sådana fora i ett slag kom att betraktas som oönskad och behäftad med kvalitetsbrister. Modellerna har också utövat en stark påverkan på forskningens inriktning, med resultatet att den så kallade citeringskulturen i dag "genomsyrar den vetenskapliga verksamheten på alla nivåer". Forskare har följaktligen alltmer kommit att välja forskningsproblem, metoder och publiceringskanaler på basis av förväntad prestation snarare än det förväntade bidraget till ny kunskap.

Att det sistnämnda är en högst oroväckande utveckling torde vara uppenbart för såväl forskare som andra intressenter. Gustaf Nelhans avhandling synliggör på ett förtjänstfullt sätt många av problemen med citeringsanalys och andra bibliografiska metoder som verktyg för forskningsutvärdering och borde vara obligatorisk läsning för alla som på ett eller annat sätt arbetar med dessa frågor.

allt debattinlägg i medier och offentliga utredningar och rapporter, vilket gör att förståelsen för olika aktörers motiv och intressen emellanåt blir något ytlig. Intervjuer tillsammans med ett mer djuplodande försök att förstå aktörerna utifrån deras position och intressen i sammanhanget hade bidragit till en större förståelse för den förda politikens orsaker och följder.

SÅ TILL AVHANDLINGENS huvudresultat i relation till de ovan nämnda frågeställningarna. Nelhans kommer, föga förvånande, fram till att citeringar inte kan användas som ett direkt mått på forskningens kvalitet, eftersom antalet citeringar är beroende av en mängd faktorer som inte kan kopplas till kvalitet. Han framhåller

► Stefan Amirell är docent i historia och forskare vid Lunds universitet. Hans forskning berör framför allt global och transnationell historia med särskilt fokus på Sydöstasiens i modern tid. Han är även redaktör för *Historisk tidskrift*.

Kort.

BLANDADE KORTRECESSIONER

HISTORIA

Ulf Högberg

Vita rockar och bruna skjortor
Nazimedecin och läkare på flykt

UNIVERSUS | 318 S. | ISBN 9789187439001

Judiska läkares flykt undan nazism

Undertiteln till Ulf Högbergs nya bok är väl inte helt adekvat. Den handlar mindre om nazimedecinen och desto mer om vad som hände rent mänskligt med judiska läkare och deras familjer på flykt. Och

så om Sverige som de bland annat sökte sig till och som hade så svårt att entydigt hälsa dem välkomna.

Vi följer utvecklingen i Tyskland, hur den antisemitiska draksådden spreds och skördades, hur nazimedecinen tog över och organiserades. Sexualforskningen krossas, tvångssteriliseringar och euthanasiprogram införs. Läkare häktas, mördas och drivs till självmord. Läget förvärras snabbt, svårigheterna att komma ur det tyska fängelset ökar. På andra sidan Östersjön påverkas på olika sätt den svenska opinionen, synligt i den famösa Bollhusdebatten med sin lundensiska motsvarighet om läkarimporten. Vi ges inblickar i läget för judiska läkarflyktingar före kriget, för dem som släpptes in och för dem som ville transiteras till USA. "Sverige var ett mycket smalt fönster att ta sig genom", skriver Högberg. I bästa fall följer svåra år ofta utan arbete eller som underbetalda assistenter eller arkivarbetare.

Det är svårt att läsa om alla de öden som slutar i förintelselägren, naturligtvis lättare om dem som trots allt kunde överleva i Sverige och som sedan gjort sina insatser här, familjer som Riedel, Kallós, Gottfarb och Goldstein, som låtit sig intervjuas. Men inte heller deras minnen lugnar läsaren. Rikligt utnyttjade är också utgivna svenska memoarer, till exempel Mia Leche Löfgrens, och en växande forskning. Dessa svåra år har till exempel skildrats i stor detalj i Helmuth Müsseners avhandling *Exil im Schweden* (1974), men läkarfrågan får där ändå bara någon sida. Mycket utrym-

me ägnas här avvisningarna som formellt kanske var riktiga men som humanitärt innebar katastrof. Dessa öden kan föranleda eftertanke hos den typ av ibland obegriplig asylpolitik som förekommer också i dagens Sverige. Ansvariga på Migrationsverket borde läsa Högbergs bok.

UPPLÄGGNINGEN ÄR FRÄMST inriktad på individer, mindre på strukturer, doktriner, lagtexter, institutioner (dock Läkarförbundet), inte heller på medicinen i sig, som kunde föranleda sin egen undersökning. Etiska konklusioner får läsaren i hög grad dra själv. Läsningen är i många fall rent upprörande, inte bara för att skurkarna i så hög grad styr denna historia. Flera är bekanta sedan tidigare, några nya för mig; de ljumma, iakttagarna, ska inte glömmas, inte heller hjältarna, namn som Israel Holmgren, Gunnar Dahlberg, Georg Kahlson, Gillis Hammar, Birkagårdens rektor, Mia Leche Löfgren. En nyckelperson var Axel Höjer, föremål för en omfattande avhandling av idéhistorikern Annika Berg för några år sedan. Han agerade ofta mänskligt, det vill säga inbjudande, vilket han kritiserades för. Kanske man kan lägga till – utifrån Nils Hanssons färskta avhandling *Entusiasm – Skepsis – Distans. Studier i svensk-tyska förbindelser inom medicinen 1933-1945* (som utkom för sent för att bli använd av Högberg) att han också gav inresetillstånd till den annars av nazismen komprometerade gynekologen Benno Ottow, senare verksam vid Riksmuseet. Onekligen finns en växande forskning och en stor mängd dokument att förhålla sig till.

Men man saknar en bärande tes i Högbergs bok, ett formulerat problem, en större tydlighet. En poäng att hålla fast vid är visserligen att tillåta historiens och människornas mångsidighet och motsägelser. Professionella lojaliteter, nationella ideologier, emotionella reaktioner flätas samman på en mångfald sätt. När den framstående judiske populationsgenetikern Heinrich Poll med hustru Clara vill lämna Tyskland fick han stöd från såväl Gunnar Dahlberg och Herman Nilsson Ehle, genetiker på varsin sida om nazismen. Vad säger det och liknande fall om mer generella handlingsmönster? Vilka allmänna slutsatser tillåter materialet? Det finns många trådar att följa vidare: sök i SÄK (Säkerhetspolisens arkiv) till exempel, jämför med andra flyktinggrupper, vilka vinster gjorde inte Sverige på dessa ofta överkvalificerade arkivarbetare och assistenter?

DET STÅR VÄLDIGT mycket i Högbergs bok. Det är ett problem. Uppenbarligen är boken tänkt som en sammanfattning av forskning och en bred litteratur. Det hade då varit bra med resonemang kring

frågor om vad källorna är värda, intervjuer och memoarer är notoriskt svårbedömda. Likaså saknar man den traditionella forskningsöversikten för att få forskningen viktad och en klarare bild av författarens anspråk. Översikten försvåras också av att framställningen är ganska splittrad. Tretiofyra kapitel med många underrubriker rycker sönder snarare än skapar sammanhang. Fakta, namn och noter flödar till sista sidan. Citatmängden har syftet att ge närhet till den mängd av dystra öden som bygger boken men behöver mer kontext. Och de intervjuades röster framträder inte riktigt. Det är dem vi vill höra. Närhet hade med fördel kunnat skapas med illustrationer, för just dessa öden behöver vi se – deras ansikten, deras leenden och lidanden talar mer än deras ord. Även om kanske bristen på illustrering är betingad av att bilden kan skapa speciella moraliska problem saknar jag det liv och den kontakt den skulle ha gett en annars så mörk och kall historia.

Det står väldigt mycket i Högbergs bok. Det är också bra. Den baserar sig på ett omfattande arbete. Register finns som väl är, även om en svårighet är att en del namn, ibland av oklara skäl, har anonymiserats. Inte sällan saknas namn som i stället finns anförda i litteraturförteckningen, som öron-näsa-halsläkaren Alfred Peyser, anländ till Sverige 1938 och som 1942 gav ut den populärvetenskapliga *Med strålkastare i labyrinten – Den mänskliga kulturens väg genom öratts irrgångar*. Någon gång är ett par namn sammanslagna. Till exempel har två olika personer med namnet Katz blivit till en. Kritiken ska inte överdrivas, men inte heller litteraturförteckningen är fullständig och en hel del ytterligare forskning hade kunnat beredas plats, som exempel Ingemar Nilssons analys av demonstrationerna vid David Katz professorstillsättning (1989). Naturligtvis finns en risk att i fråga om en så här innehållsrik bok fastna i detaljer som kunde placerats annorlunda. Därför och på nytt: det här är viktig historia att ta del av. Vi slipper inte undan den.

► Gunnar Broberg är professor i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet.

KONSTARTERNA & MEDIER

Rasmus Fleischer

Tapirskrift

AXL BOOKS | 294 S. | ISBN 9789186883225

När internet blev reaktionärt

Tapiren är ett djur som gömmer sig i dammar och gölar när den känner sig hotad. Tapir är också ett anagram av pirat. Ras-

mus Fleischer var med och grundade Piratbyrån efter IT-kraschen, och mot slutet av 00-talet kallade sig kretsen Tapirbyrån. Symboliken blir relevant eftersom tapirens livsmiljö är hotad – liksom människans. Vi behöver söka skydd från övervakning och förminska från skapande människa till konsument.

De flesta av texterna är redan publicerade i tidningar som *Expressen*, tidskrifter som *Brand* och *Subaltern*, och kapitel i antologier, andra är vidareutvecklingar av texter på Fleischers egen blogg Copyriot. Essäerna fungerar förvånansvärt väl tillsammans; de ger ett slags kartbild av hur vi gått för att komma dit vi är, vart vi är på väg och vilka alternativa vägar som finns.

Sedan 2007 har internet genomgått en kontrarevolution och blivit reaktionärt, hävdar Fleischer. Det var året när Facebook slog igenom internationellt. Tidigare fördes diskussioner på nätet i öppna kommentarsfält på bloggar, numera knyts de till en länk som bara delas med en begränsad skara – ”vännerna” på Facebook. Detta leder till att världsbilder bekräftas och att det offentliga samtalet krymper, vilket innebär en försvagning av demokratin, menar Fleischer.

Hans kunskaper om insticksprogram, hacker-etiska frågor, programvaror med mera, ger texterna ett drag av datanörderi, men Fleischer gör resonemangen tillgängliga för en bredare läsekrets och visar pedagogiskt konsekvenserna av våra handlingar på nätet. Fleischer kallar Facebook och Twitter för ”strukturellt historiefientliga”. Allting lagras, men inte för att vi ska få fina fotoarkiv – tvärtom, ju mer vi lämnar över oss själva i bekvämlighetsträsket, desto mer blir våra delade bilder och tankar till dagsländor. Samtidsmänniskan skriver inte dagbok eller sätter in foton i album, något som samtidshistorikern Fleischer ser som ett problem för framtidens historieforskning.

Essän ”Privatsfärens kris” blir en kartläggning av statligt sanktionerade integritetskränkningar som FRA, men här presenteras också ”post-privacy”-rörelsen som företräds av unga tyska bloggare som vuxit upp med ett starkt skydd av privat kommunikation, men som menar att det är lika bra att gilla läget och förespråkar att alla ska få samma tillgång till övervakningen - alltså total transparens. Fleischer verkar tycka att denna dröm om en tolerantare värld, där vi lämnar ut oss, men litar på att dessa data inte missbrukas, är en smula naiv. Han tror att vissa kommer att kunna köpa sig lyxen att inte vara övervakade, medan flertalet förblir i staternas och företagets kontroll och ägo.

HUR SKA VI då bemöta kontrarevolutio-

nen? Möjligheterna för en humanare framtid presenteras delvis i bokens andra del med visioner om hur det digitala och analoga livet kan samverka: ”Det digitala är inte, och kommer aldrig att bli, löskopplat från vare sig de fysiska rummen eller vår levda tid, vars begränsningar obönhörligen tvingar fram ett urval.” Ett fritt rum för diskussion blir till exempel biblioteket, vilket inte låter sig styras av profilinköp baserat på utlåningsstatistik, utan bejakar ett urval gjort av en människa som är beredd att diskutera det med andra människor. Till de konkreta stadsplaneringsförslag som Fleischer presenterar i essän ”Postdigital stadsplanering” hör att kulturpolitiken – för en konstnärlig återväxt – bör prioritera små rum och lokaler framför stora arenor och skrytbyggen; lokaler där nya kulturyttringar kan samla en liten men hängiven publik. Han vill se en vidgad syn på kulturpolitiken, som undersöker hur kafélokaler som står tomma på kvällarna kan få det lättare att överlåta sina rum åt kulturaktiviteter. Vattenhålen för tapirer att frodas i skulle bli fler.

DEN MÄNSKLIGA LÄNGTAN efter välkomnande och inkluderande närmiljöer att diskutera och skapa i, aktualiseras i bokens sista del, där Fleischer söker sig vidare mot en ”commonism”, och ett övervinande av kapitalismen och dess konkreta strukturer. Resonemanget handlar om hur allmänningarna kan bli fler, dessa fria motsatser till de inhägnade områden som upprättas genom hårdare lagar runt ”intellektuell egendom” som patent, upphovsrätter och varumärken. Författaren var själv initiativtagare till två grupper där radikal aktivism präglades av allmänningarnas strategi: Planka.nu (2001) och Piratbyrån (2003). Den förra är en än i dag existerande organisation med parollen ”urban allemansrätt”.

PIRATEN SOM SYMBOL är överspelad. Kvar finns tapiren – flämtande, jagad och en betydligt känsligare konstnärssjäl. Bokens sista ord anspelar på Carl Johan de Geers verk ”Skända flaggan”: ”Skända samtiden Vägra debatt Svik dagordningen Var passé #Kuken”. En fleischersk markering av tillhörighet till det provokativa konstnärsetablissemanget, men jag tänker att ”kuken” är överflödigt när man behärskar tangentbordet som vapen, såväl i teori som praktik. Med *Tapirskrift* visar Rasmus Fleischer att han förutom historiker, datornörd och teoretiker är en konstnär. Världen blir samtidigt både mer begriplig och komplex när vi får se den genom hans ögon.

► Ida Westin är bibliotekarie.

HISTORIA

Monica Braw

Kvinnor i Japan under tusen år
– Nio porträtt

ATLANTIS | 244 S. | ISBN 9789173536172

Japanska kvinnans starka ställning

Monica Braw, som är fil.dr. i japansk historia, har mer än någon annan förstått hur oriktiga föreställningarna är om den svaga japanska kvinnan. *Kvinnor i Japan under tusen år – Nio porträtt* handlar om kvinnor som haft stor betydelse för Japan. Braw har inte bara forskat utan också rest runt till de platser som är förknippade med kvinnorna. Här följer några nerslag i boken.

Första anhalten blir i templet Hokkeji i Nara med en staty av kejsarinnan Komyo från 700-talet med den elvahövdade Kannon i sin krona – barmhärtighetens inkarnation av Buddha. Hon avbildas också i målningar tvättande en spetälsk man, som troligen var en bodhisattva. Komyo var en driven kvinna som lät skriva av kinesiska sutror. Hon förde vidare den japanska tolkningen av buddismen, som inte såg någon skillnad på män och kvinnor och genom nunnor spred hon läran i Japan. Hon gav sig också in i politiken i en tid av inre stridigheter och lyckades få sin dotter Abe att krönas till regerande kejsarinna.

Därefter ger sig Monica Braw på jakt efter templet Ishiyamadera som är förbundet med Shikibu Murasaki, hovdamen som på 900-talet skrev ”Genji Monogatari”, berättelsen om prins Genji som kallas världens första roman. När hon väl kommer fram pågår en utställning om Murasaki och berättelsen om Genji med målningar, bildrullar, träsnitt och kalligrafi som gjorts

► Shikibu Murasaki vid sitt skrivbord.

sekel efter sekel. Det var en mycket speciella hovkultur i en tid av fred, där sinnesrörelsen inför och insikten om färgers och formers inre laddade och försvinnande skönhet var ett måste. Hovets kvinnor med blåmålade munnar, svartfärgade tänder och svallande blåsvart hår, tillbringade sin tid med att skriva och måla bakom skärmar, begravda i silkesrockar i lager på lager, i väntan på de promiskuösa männen och framför allt prins Genji. Kärlekslängtan är det centrala temat och det finns kvinnor som tycker om hus där det om natten inte finns några vakter och där de kan träffa dem de vill. De hade äganderätt och oftast sitt eget hem. Braw skriver att Genji, trots att han aldrig överger en kvinna, gör vad han vill och tar vad han vill.

Kasuga no Tsubone eller Fuko var dotter till en förrädare och hennes egen man blev en herrelös samuraj. Fuko lämnade sin man och begav sig 1605 med sin baby till Edo då hon hört att shogun Tokugawa behövde en amma. Hon fick platsen kanske på grund av att hennes man stått på Tokugawas sida i ett stort slag. I 200 år framåt var släkter beroende om de stått på klanen Tokugawas sida eller inte. Ammor var mycket betydelsefulla och fick ett stort inflytande i adels- och samurajfamiljerna. Deras egna barn blev gynnade av klanen i generationer. Fuko blev en av de mäktigaste ammorna – en realpolitiker, beundrad och förtalad. Hon såg till att hennes fosterbarn, shoguns förstfödde blev shogun genom att övertala Tokugawaättens äldste att arvsföljden borde vara grundad på förstfödsrätten om fred i Japan skulle kunna förverkligas för all framtid. Likt Hosogawa Gracia gick hon i döden för sin herre. Hon hade gett ett löfte till gudarna att om han tillfrisknade skulle hon ge dem sitt eget liv och inte ta medicin om hon blev sjuk.

DET SKULLE NOG inte Kusumoto Ine, Japans första kvinnliga läkare, rekommendera. Hennes far kom till ön Dejima utanför Nagasaki 1823 som skeppsläkare och låtsades vara holländare, eftersom de fick driva handel med japanerna. Ine förstod mycket tidigt att hon var annorlunda, barn från blandäktenskap var inte väl sedda. Faderns läkarstudenter fick hjälpa till med uppfostran och det påverkade hennes önskan att bli läkare i västerländsk medicin. Hon blev som ensamstående mor en av världens första kvinnliga gynekologer och 1871 blev hon inkallad som gynekolog till hovet.

Möte med en annan kultur kan leda till mycket, så också för Tsuda Ume, som skickades som sjuåring till Amerika 1882. Hennes far välkomnade den nya tiden, studerade språk och allt om västerlandet.

Därför lät han sin dotter åka med fyra andra flickor med en delegation till Amerika för att lära känna västerlandet och för att sedan komma hem och bygga upp det nya Japan. Lilla Ume blev helt amerikaniserad och glömde sitt japanska modersmål. Efter tio år reste hon hem, men regeringen som sände ut dem hade glömt bort dem. De blev sysslolösa, men Ume hade ändå ett hem som accepterade hennes egenomliga vanor. Av många sågs Ume som en utomstående. Inställningen till västerlandet var ambivalent; det fanns en rädsla att Japan skulle förlora sin egenart. Men år 1900 öppnades Umes skola Institutet för engelska studier för flickor. Syftet var att utbilda kvinnliga lärare och sprida ut dem i skolor över hela Japan.

► Sigrid Falkman är kulturskribent och har varit bosatt i Japan.

KONSTARTERNA & MEDIER

Siv Strömquist
Skiljeteckensboken
– *Skiljetecken, skrivtecken och typografiska grepp*

MORFEM | 189 S. | ISBN 9789198092202

Giltiga regler för textens tomrum

Den som lyssnar till unga tonåringar när de "coolt" talar med varandra inser att språkförståelse inte bara har med de enskilda orden att göra utan i hög grad med mellanrum, pausering, betoning, emfas och minspel. När sådant saknas – eller utförs på ett för lyssnaren ovant eller slarvigt sätt – undslipper oss mycket av budskapens innebörd. För tonåringarna är kanske detta avsikten, men vill man kommunicera tydligt gäller det att behärska både orden och tomrummen mellan dem.

Pausernas och betoningarnas motsvarighet i skrift är skiljetecken, typografiska markeringar som versaler och gemena, fet och kursiv, textstorlek, vita ytor som indrag, blankrader och nedryckare, typsnitt och grader. Det är inte bara orden som bär textens mening utan i hög grad de sätt varpå de arrangeras och utformas. Ett för alla tillgängligt skriftspråk bör ha konventioner för punkt, komma, semikolon och allt det andra. Svenskan äger numera i stort sett giltiga regler för textens tomrum och de tecken som inte är bokstäver. En distinkt manual för dessa tecken är Siv Strömquists nya skrift *Skiljeteckensboken*. Den som sätter sig vid ordbehandlaren och

vill bli klart förstådd har anledning att läsa och begrunda vad som här sägs. Det är för övrigt ett rent nöje och dessutom nyttigt: vare sig man har pc eller mac får man goda anvisningar.

STRÖMQUIST GER SIG i kast med klassiska diskussionsfrågor som de om komma, "tydlighetens vapendragare", och semikolon, tecknet som fått en egen dag. Åt kommat ägnas den längsta artikeln. I skolan fick man lära sig – när det undervisades om sådant – att två principer strider om att ta kommat i sin tjänst: den grammatiska och den pausbaserade. Utvecklingen sades gå mot pauskommatering, vilket lämnade fältet fritt för subjektiv användning; där du gör paus gör inte jag det och således är nästan vilken kommatering som helst tillåten. Strömquist gör det inte så enkelt för sig. Hon sätter ned foten när det gäller både obligatoriska och förbjudna kommatecken. Varje textredaktör torde önska att alla som skriver införlivade dessa teser med sitt kunnande, för att inte säga sin personlighet.

Semikolonet klaras av snabbare, eftersom det inte är så svårt att fastslå att det "inte kan användas i stället för kolon före uppräknings". Denna enkla regel tycks tyvärr vara nästan bortglömd, vilket gör somliga texter svåruthärdliga i onödan. Men, som Strömquist tolerant påpekar, innebörden är ju att "se sambandet" och den ligger nära kolonets "läs vidare!".

I resonemangen om textens mellanrum och indelningar ger Siv Strömquist både handfast praktiska och mer kreativa synpunkter. Ett stycke ska inledas av fem millimeters tomrum, fastslår hon barskt. Avsikten med styckeindelningen är emellertid något mer subtilt: att visa hur skribenten tänkt och hur texten ska läsas. I allmänhet skapar korta stycken starkt eftertryck på det som sägs, men styckets korthet kan också fungera som en bro mellan olika tankegångar. Hur och när? Inte lätt att säga.

ATT REGLERNA ÄR villkorliga och hänger samman med texternas syfte och genre diskuteras i ett avsnitt om tecknen som skönlitterära stilmedel. Här anför regelbrytare som uppnått lysande stilverkan: Stig Dagerman, Göran Tunström, Hjalmar Söderberg, Joyce Carol Oates och Jens Lapidus. Utan accepterade konventioner för hur tecknen används normalt skulle dock denna verkan inte ha åstadkommit. Bara den som känner konventionerna kan förhålla sig fritt till dem. Med Siv Strömquist vid sin sida har man tryggt sällskap mellan regler och regelbrott.

► Lars Grahn är senior editor på Respons.